

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ

АЛИШЕР НАВОИЙ ПОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

НАВОИЙНИНГ ИЖОД ОЛАМИ

(Мақолалар тўплами)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЯТИ
2001

Ушбу тўплам ўзбек халқининг буюк шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий ижодиётига бағишланган тадқиқотлардан таркиб топган. Ундаги мақолаларда Навоий адабий меросининг деярли ўрганилмаган ёки мустақиллик давригача ўрганишга имкон бўлмаган муаммолари ёритилган. Шунинг учун китобдан жой олган Навоий шеъриятининг бадийяти, услуби, тимсоллари ва тасаввуфий моҳияти, улуғ санъаткор насрига бағишланган, шунингдек, бошқа мавзудаги мақолалар қизиқиш ўқилади, деган умиддамиз.

Тўплам илмий ходимлар, адабиёт муаллимлари, аспирантлар, олий ўқув юрти талабалари ва умуман навоийхонларга мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
филология фанлари доктори ИБРОҲИМ ҲАҚҚУЛ

Н а ш р г а т а й ё р л о в ч и л а р:
НОДИР РАМАЗОНОВ, ЭРГАШ ОЧИЛОВ

И 4603000000—3-517 Рез.2001
М355(04)—2001

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2001 йил.

ISBN 5—648—02766—4

ИНСТИТУТДАН

Ўзбек халқининг улуғ мутафаккир шоири, жаҳон адабиёти тараққиётига улкан ҳисса қўшган даҳо санъаткор Алишер Навоийнинг асарларини нашр этиш ва кенг қўламда тадқиқ қилишда олимларимиз кейинги йилларда яхши натижаларга эришдилар. Шу пайтгача Навоий Мукаммал асарлар тўплами (20 жилдлик)нинг 16 таси ўқувчилар қўлига етказилган бўлса, яқинда 17-том ҳам нашрдан чиқди. Бу китоб Алишер Навоий «На-сойим ул-муҳаббат» асарининг биринчи мартаба босилган тўлиқ нашридир. Демак, тасаввуф тарихи, истилоҳлари, тариқат ва тасаввуф адабиётидан баҳс юритилган ушбу қимматли манба илм ва ижод аҳли билан бир қаторда кенг китобхонлар жамоасини ҳам қизиқтириши шубҳасиздир.

Қўлингиздаги ушбу мақолалар тўпламида эса, ҳазрат Навоийнинг шеърӣ ва насрий мероси, поэтик образлар олами, ижодийётининг ислом дини ва тасаввуф билан боғлиқ жиҳатлари тадқиқ этилган.

Тўплам асосан икки йўналишдан таркиб топган: биринчиси — поэтика масалалари текширилган мақолалар, иккинчиси — Навоий асарларининг маъно-моҳияти, айниқса, тасаввуф таълимоти билан бевосита алоқадор қирралари текширилган тадқиқотлар.

Бундан ташқари, мажмуадаги мақолалар навоийшуносликнинг сифат жиҳатидан янги босқичга қўтарилаётганлиги, баъзи тадқиқот тармоқлари кенгаяётганлигини ҳам кўрсатади.

Китобдан малакали ва устоз навоийшуносларнинг мақолалари билан ёнма-ён ёш тадқиқотчилар ишларининг ўрин олиши навоийшуносликнинг истиқболига умид билан қарашга асос беради, деб ўйлаймиз.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

ТАСАВВУФ ВА НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИ ҲАҚИДА

Тарихдан маълумки, тасаввуф бизнинг адабиётимиз, санъатимиз ва мусиқамиз тараққиётига алоҳида таъсир ўтказган таълимотдир. Шунингдек, тасаввуфнинг шахс тарбияси ва камолоти жабҳасидаги хизматлари ҳам кўп жиҳатдан ибратли эрур. Покистоннинг файласуф шоири Муҳаммад Иқбол таъкидлаганидек «Ихлосли ва ҳақиқий моҳиятга эга бир жараён бўлган тасаввуф муассасасининг юзага чиқиши, ҳеч шубҳа йўқки, мусулмонликда диний тажрибанинг такомили ва тўғри тараққий топишида муҳим омил бўлган»¹. Шу боисдан ҳам мутасаввифларнинг метафизик қарашлари бизнинг тушунча ҳаётимизда янгилик ва юксалиш манбаи эканлиги эътибори ила бағоят фойдалидирки, «уларни» ўзимизнинг қарашларимиз билан муқояса қилиб, яхши натижаларга эришишимиз мумкин»².

Дарҳақиқат, тасаввуф аҳлининг ташқи дунё билан ички дунёни ажратмаслик, ахлоқ, қалб ва руҳ тарбияси орқали инсонда қудратли бирлик туйғусини яратиш тажрибалари ҳамма замонлар учун ибратлидир.

Тасаввуф ва тариқатлар тарихига чуқурроқ назар ташланса, тасаввуфнинг бошқа дин ва ҳар турли ноқис фалсафий оқимлар таъсиридан холи, соғлом ва илғор фикрларга тўла таянган даври — илк сўфийлик даври эканлиги равшанлашади. Араб олими Абдуқодир Махдумга кўра бутун тарих мобайнида юзага чиққан тасаввуфий ҳаракатлар учга ажралади: 1. Салафий тасаввуф. 2. Сунний тасаввуф. 3. Фалсафий тасаввуф.

Салафий тасаввуф Муқотил б. Сулаймон (ваф. 150/767) билан бошланиб, Имом Малик (ваф. 179/795) томонидан юқори чўққисига кўтарилган. Сунний тасав-

¹ Иқбол М. Исломда диний тафаккурнинг янгидан ташаккули. Истанбул, 1999. 15-бет.

² Фидон М. А. Тарихий шаклланиш жараёнида сўфийлик. Истанбул, 1997, 84-бет.

вуф аҳли байт ва Жаъфар Содиқ (ваф. 148/765) воситасида юзага чиққан. Ҳорис Муҳосибий (ваф. 243/857) ва Жунайд Бағдодий (ваф. 297/909) ила шаклланган. Имом Ғаззолий (ваф. 505/1111) уни такомилга эриштирган. Ғарб фалсафаси ва шна — ботиний қарашларга ўрин берган фалсафий тасаввуфнинг туғилиши ва равнақи Сухравардий Мақтул (ваф. 587/1191), Ибн Арабий каби мутасаввиф ҳамда олимларнинг номлари билан боғлиқ. Бу ҳаракатлар, ҳеч шубҳасизки, бир-биридан фарқланадиган, айни пайтда бир-бирини инкор айлайдиган нуқтаи назар ва тушунчаларга ҳам эрк берган. Натижада тасаввуф ва тариқатлар фикрий ихтилоф, амалий инкор ва нуфуз талашувлар майдонига айланган. Сунний тасаввуфга қарши шиддатли кураш авж олдирилган. Тасаввуф ҳақиқатларини нотўғри талқин қилиш, тасаввуфни бадном этиб, халқни сўфий ва мутасаввифлардан совутиш шўро замонида эмас, балки ўнинчи асрлардаёқ фаол ҳаракат шаклини олган.

Сунний тасаввуф тарихи ва ҳақиқатлари мукаммал бир тарзда ёритилган «Таъарруф» китобининг муаллифи Абубакр Муҳаммад бин Исҳоқ Бухорий Қалобозий ёзади: «Ниҳоят тасаввуфдан маъно кетди, исм қолди. Ҳақиқат пинҳон бўлди, шакл зоҳирга чиқди... Тасаввуфни қабул қилганликларини тилларида иқроор этганлар хулқ-атворлари ва амаллари билан бу йўлни инкор этдилар. Тасаввуфни халққа тушунтириш ҳолатидагилар бу йўлнинг ҳақиқий моҳиятини яшириб, тасаввуфга алоқаси йўқ нарсаларни киритдилар ва унга нисбат бердилар. Шу тарзда бу йўлдаги ҳақ нарса ботил ўлароқ кўрсатилди...»³.

Бундай шароитда тасаввуф тўғрисида холис сўзлаш, унинг ҳақиқатларини асл ҳолида тушунтириш ёки тарғиб қилиш албатта мумкин эмас. «Тасаввуф ҳақиқатларини билгувчилар, — дейди Қалобозий, — бир ғўшага бекиниб, билганларини бошқалардан сир тутдилар, қатъиян яширдилар. Оқибатда халойиқ кўнглида тасаввуфга нисбатан нафрат уйғонди, виждонлар сўфийлардан совиди»⁴. Лекин ҳеч қандай душманлик ва ғаразли ҳаракатлар моҳияти соф, ҳақиқатлари инсон камолоти-га қаратилган тасаввуф ҳаракатини тўхтата олмади. Санъат, шеърят, мусиқа тасаввуфга қанот бағишлади.

Шуни унутмаслик керакки, тасаввуф қанчалик мурраккаб бўлса, шунчалик зиддиятли, баъзан оқ билан

³ Қалобозий. Таъарруф. Истанбул, 1992, 48—49-бетлар

⁴Уша жойда.

қорани ажратишга унча имкон бермайдиган бир таълимотдир. Шу бонс баъзилар уни кашфу каромат сотиш деб англашса, айримлар аҳвол ва муроқаба билан чекланувчи бир «илм» деб билишган. Бир қисм одамларнинг тасаввурида тасаввуф қандайдир хусусий одат ва тақлид қилиш иши бўлса, бошқа бировлар унга тараққиёт учун зарарли ва жамият ҳаётидан узоқлашувга чорловчи узлатпарастлик деб қарашган. Тасаввуф деганда сир ва ғайб олами билан алоқани англовчилар ҳам кам бўлмаган. Маълум бир гуруҳ кишилар эса ваҳдати вужуд ва ваҳдати шухуд назариялари билан фалсафий рангга бўянган тушунчаларни қабул қилиб, чинакам тасаввуф ана шудир, деган қатъий хулосада туриб олишган. Ҳолбуки, чинакам тасаввуф, Шарқнинг кўп буюк санъаткорлари қатори Алишер Навоийнинг ҳам диққат-эътиборини ўзига қаратган тасаввуф, мутлақо бошқадир. У ишқ, маърифат, руҳоният тасаввуфи, том маъноси ила комиллик тариқидир.

Айрим тасаввуфшунослар сўфийликни уч жабҳада тадқиқ этишни тавсия қилишган⁵. Шулардан бири — таассурий-руҳий тасаввуф. Бу ишқ ва жазбага таяниш тажрибаси бўлиб, алоҳида нуфузга эга. Чунки шайтон ҳам бир замонлар солиқ бўлган, бироқ ҳеч вақт муҳаббат ва ишқ ҳиссиётларига соҳиб бўлмаган экан. Демак, жазба ила ёниб ишқ асирига айланганда у йўлдан озиб, абадий лаънатга учрамасди. Зеро, ич туйғулари ва ишқ суруридан маҳрум солиқнинг йўли ҳамиша таҳликали. Тасаввуфнинг энг катта хизмати ҳам ишқни инсон ҳаётининг туб асоси ва руҳониятининг нури деб эътироф этганлигидир. Алишер Навоийга кўра ҳам агар кўнглида ишқ оташи ёнмаса, кофирлик билан мусулмонликда фарқ қолмайди. Ишқ бўлмаса, мусулмонлик ҳам, зуҳду тақво ҳам қуруқ даъводир:

Ишқ кўнглига солиб дард, они қон этмиш,
Ул кисват била кофирни мусулмон этмиш.

Албатта, бунда назарда тутилган «кофир» — нафс. Бу кофирни мусулмон айлаш тажрибаси эса соф тасаввуфий тажриба. Бу тажрибанинг талаб, эҳтиёж ва шартларини ҳисобга олмай, Навоийнинг руҳ, кўнгли, фақр, фано, бақо, ваҳдат баҳсидаги фикр-хулосаларини умуман тўғри талқин қилиб бўлмайди. Навоийнинг

⁵ Қаранг: Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро, 2000. 13—14-бетлар.

лирик қаҳрамони Ҳақни ичкин ўлароқ нафсада мушоҳада айлагани учун у ниҳоятда кучли руҳий салоҳият соҳибидир. Унинг тилидан айтилган:

Руҳ ул нурдурким, Ҳақ анга бермиш авж,
Нафс зулматқа қолиб, қилмиш анга поя ҳубут, —

сингари фикрларнинг замирида чуқур ҳақиқат яшириндир. Хуллас, ишқ ва комиллик моҳияти тасаввуфдан четга сурилди дейлик. Тасаввуф Навоий учун тириклик, гўзаллик, боқийлик руҳини бой берарди. Тасаввур этингки, тасаввуфда маърифат ва тафаккур завқи бўлмаган. Навоий бундай тасаввуфга яқин ҳам бормаган бўларди. Инсон руҳининг сир-асрорларини кашф қилишда Навоий тасаввуфдан кўп нарса ўрганган. Бу ҳақиқатга тўла иқрор бўлиш учун ҳеч бўлмаганда Навоий ўқиган тасаввуфга доир илмий, тарихий, адабий манбаларнинг маълум бир қисми билан танишмоқ лозим.

«Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» хотимасида Навоий ус-този Абдураҳмон Жомий хизматида «Таълим ва истифода» юзидан ўқиган ўндан зиёд китоб рўйхатини келтирадики, уларнинг аксарияти тасаввуф ҳақида. Булар: «суфия машойих истилоҳида битилган» «Лавоеҳ» ва «Лавомеъ», «Шарҳи рубойёт», «Нафаҳот ул-унс», Хожа Муҳаммад Порсонинг «Қудсия»си, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Илоҳийнома»си ва б. Мана ўша хотимадан бир парча: «Яна ҳазрати шайх-ул машойих фахр ул-миллат вад-дин Ироқийнинг «Ламаот»идурким, Ҳазрати Махдум ул китобни бу фақирга сабақ айтурда айтур эрдиларким, «Бу китобни нодон ва беандом таврлиғ ва ноҳамвор равишлиқ элнинг кўпроқ машғуллик қилғони хавос аҳлида бадном қилғон эрмишким, баъзи ўқимас эрмишлар. Бу жиҳатдин бу китобнинг ҳўбликлари яшурун қолғон эрмиш». Асру изҳори хушҳоллик ва сурур қилурлар эрди, шарҳ битмагига доғи бу боис бўлди». Шунингдек, Навоий Ҳужвирий, Имом Қушайрий, Сухравардий, Имом Ғаззолий, Ибн Арабий каби ислом аломаларининг асарларини ҳам пухта билган. Навоийнинг тасаввуф билан алоқасини белгилашда бундай фактларга жиддий қараш керак. Навоийшуносликда худди шу жиҳат етарли даражада инобатга олинганича йўқ.

Шўро даври адабиётшунослигида Навоий ижодиёти-ни имкони бўлгани қадар тасаввуфдан узоқлаштириш ёки ажратиш нуқтаи назари ҳукмронлик қилган бўлса, қайта қуриш ва ошкоралик замонидан сўнг мутлақо

тескари ҳаракат бошланди. Яъни Навоийнинг деярли ҳар бир шеърдан тасаввуфий маъно ахтариш, қандай қилиб бўлса ҳам илоҳий сирни «кашф» этиш умумий бир интилишга айланди. Кечагина тасаввуфга ёт назар билан қараган ёки бу таълимотнинг куч-қуввати ва мавқеи билан ҳисоблашишни истамайдиган олимлар ҳам тасаввуф ҳақида ижобий фикр-мулоҳазаларини баён қилишга рағбат этдилар. Мустақилликдан кейин сўфийлик ва тариқатлар тарихи, тасаввуф ва адабиёт муаммоларини эркин ўрганишга киришилди. Бироқ кўп ўтмай, тасаввуфни пухта тадқиқ этмасдан тасаввуфий адабиётни текшириш кўзланган самарани бермаслиги равшанлашди. Бу ҳодиса баъзи тадқиқотчиларга ички бир енгиллик бахш этди. Чунки улар айнан ўша шўро мафкураси талабларини ифодалайдиган ва тасаввуф маслагини Навоий дунёқараши учун ҳам, шеърини учун ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этмаган, деган ҳукм ва баҳоларнинг тасдиғини кўргандай бўлишди. Ҳолбуки, айрим саёз ва шошма-шошарлик билан амалга оширилган ишлардан ташқари, кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб этган ва Навоий ижодиётига янгича ёндашишни тасдиқлашга қодир тадқиқотлар ҳам яратилди. Тўғри, бу ишларнинг ўзига яраша нуқсон ва камчиликлари бор. Дастлабки уриниш ва изланишлар учун бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Биз истаймизми, истамаймизми, навоийшуносликда маълум бир яқранглик ва турғунлик кўзга ташланиб турибди. Буни бартараф этиш осон эмас. Бунинг учун биринчи навбатда, Навоий шеърининг руҳонияти ва туйғулар оламига қарашни тубдан ўзгартириш лозим; янгича тадқиқ усул ва йўллариини жорий этишга уриниш керак; Навоий шеърларида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирий «қатлам»лари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботиний «қатлам»ларини очиш лозим. Буни эса тасаввуфий илмга эга бўлмасдан юзага чиқариш жуда-жуда душвордир. Албатта, юқорида қайд этилганидек, Навоийнинг ҳамма шеърдан тасаввуфий моҳият излаш ва уларни атайин тасаввуфлаштириш тамоман номақбул ишдир. Айни пайтда шуни ҳам эътиборга олиш керакки, Навоийнинг аксарият шеърларида тасаввуфнинг ё зиёси, ё сафоси, ё маъноси ёки истилоҳ ва тимсоли эркин ўрин эгаллаган. Буни ҳам инкор этиб бўлмайди. Фақат севги-муҳаббат эмас, ахлоқ-одоб, руҳ, тафаккур, маърифат, шахс тарбияси ва дунёга муносабат масалаларида ҳам тасаввуф Навоий дунёқарашини машъалдай ёритиб тур-

ган. Гап бунда Навоийнинг нақшбандийлик тариқати-ни расман қабул қилганлиги ва инсон қисматига дахлдор бир қанча ахлоқий, маънавий ва фалсафий муаммоларни ушбу тариқат талаб ва кўрсатмалари бўйича ёритганлигида эмас, албатта. Навоийнинг тасаввуфга ёндашуви ва бу таълимотдан кўзда тутган мақсади — шахс ва миллат тақдири учун олий даражада масъулият ҳис этган, юрт тараққиётига сув ва ҳаводай зарур ҳақиқатлар истиқболи учун ёниб курашган, ҳақиқатни фақат топиш эмас, ҳақиқатни севиш салоҳиятининг равнақини ҳам кўзлаган мутафаккир санъаткорнинг ёндашув ва мақсади эди.

Навоий ижодиётининг тасаввуф билан боғланишларини исботлашга ташқаридан «далил» ахтаришга эҳтиёж йўқ: улар шоир ижодиётининг ўзида мавжуд. Улардан бири хусусида тўхталсак.

Маълумки, Вақт — бу ортда қолган ўтмиш, елдай илгарилаётган замон ва ҳар турли орзу-умидлар ила олдинга чорлайдиган келажак. Давр, замон ва тарих Вақтнинг энг катта ўлчамларидир. Лаҳзалар соатларга, соатлар кунларга, кунлар ой ва йилларга айланаркан, уларнинг ҳаракат тарзида тўхташмас, эврилиш ҳосил бўлади. Лаҳза мазмуни ва кучини англай олмаган, умр лаҳзалари ҳодиса даражасига юксалишини билмаган инсон ҳеч пайт соат, кун ёки йил зиёси ила кўнглини мунаввар эта олмайди. Зеро, Вақт мазмуни ва сири ташқи бирликда эмас, Шахснинг руҳи ва дилида яширинган. Вақт туйғуси, Вақт маърифати — барча маърифат ва самовий туйғуларнинг тамали эрур.

Инсон умри Вақтнинг бир қисми ва парчаси. Вақт аслида ибтидо ва интиҳоси номаълум сўнгсизлик демак. Дунёдаги деярли барча мавжудлик шу сўнгсизликка тобе, унинг мурасасиз ҳукмига таслим. Чуқурроқ мушоҳада этилса, вақт чегараси, вақт бирлиги, вақт мезони деган тушунчалар ҳеч пайт одамга тўла-тўкис қувонч бермайди. Вақт учқурлиги ва тасарруфи ҳақида ўйларкан, ҳатто энг калтафаҳм кимса қалбида ҳам ёруғ бир маҳзунлик пайдо бўлади. У истасин, истама-син, шахсий ҳаёт маънисини ғалат англаганлигидан, ички ёлгон ва такаббурлигидан, зоҳирпарастлик ва тафаккур маҳдудлигидан, албатта, хижолат чекади. Ўзликни идрок қилиш ва ўзлик тўғрисидаги нотўғри қарашлардан қутулиш кўпинча ана шундан бошланади. Тақдирдан шафқат ва мурувват тилаш мумкин. Бироқ Вақтдан шафқат ва мурувват тилаб бўлмайди. Шарқ алломалари Вақтни кескир қиличга ўхшатишган. Бу

«қилич»дан ўзингизни қанча кўпроқ муҳофаза этсангиз, ақл таҳликага ўшанча ортиқроқ ён беради, риё, қўрқув ва мунофиқлик ботқоғига ботиш хавфи ўшанча кучаяди. Ва булар охир-оқибатда қалб таназзулига сабаб бўлади.

Вақтга фақат маънавий-руҳий ҳаракат ва маърифий фаолият ила юзлашиш лозим. Хуллас, Вақт олдидаги масъуллик у билан алоқа ўрнатишнинг ўзига хос «мақом»ларини эгаллашни талаб қилади. Шу маънода тасаввуф аҳлининг фикр-қарашлари ва ҳаётий тажрибалари жуда ибратли. Ибратлиси шундаки, улар вақтнинг энг «кичик» бирлиги ҳисобланмиш дам ва лаҳзанинг мазмунига алоҳида аҳамият бергандирлар. Шарқнинг кўп буюк санъаткорлари сингари Алишер Навоийнинг Вақтга доир қарашлари, муносабат тарзи ва ундан кўзда тутган мақсадлари ҳам тасаввуф маслағи билан чуқур алоқадордир.

Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир асарида Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг шундай фикрлари келтирилган: «Нафасни зое кетишига йўл қўйманг ва бундан эҳтиёт бўлинг: «Ман заййиъа вақтаҳу фа вақтаҳу мақтун» — «Ким вақтини зое қилса, бас у вақт душманидур». Ва уни идрок қилишга интилиш лозим. Айтдиларки, ҳар ким ўз вақтидаги вазифасини адо қилиш билан машғул бўлса, уни «соҳибул-вақт» — «вақт соҳиби» дейдилар. Бу вақтнинг тасарруфидан қутилган, балки уни ўз тасарруфига олган бўлади, яъни ҳар бир вақтни энг муҳим ва авло ҳолга сарф этади. Уни «Абул вақт солик» — «Вақт отаси бўлган солик», дейдилар. «Ибнул вақт» — «Вақт ўғли» шундай соликки, ҳол унга ҳужум ва ғорат қилувчи тарзда рўй беради ва тасарруфи билан соликни ҳолатдан узоқлаштиради, ўз ҳукми остида бўйсундиради».

Тасаввуф нуқтаи назарида нафас уч маънопи англатади: 1. Тирикликни таъминловчи нафас, яъни ҳаво; 2. Дам, фурсат, лаҳза; 3. Муршиддан етадиган файз ва ишқ ўтида ёнган қалбнинг фараҳланиши. «Рисолаи Қушайрий» муаллифининг таърифлашича, нафас соҳиби ҳол соҳибидан кўра нозиктаъб ва кўп покизадир. Вақт қалб соҳибларига, ҳол руҳ соҳибларига, нафас эса сир соҳибларига хосдир. Демак, қалб соҳиблари вақтга, руҳ соҳиблари ҳолларига, сир соҳиблари нафасга лоқайд бўлишлари мумкин эмас. Навоийнинг Вақт, Ҳол ва Нафас баҳсидаги анча-мунча фикр-туйғулари мана шу уч асосга таянади. Тасаввуфда Вақт — ўтмиш (мозий) билан келажак (мустақбал) ўртасидаги замон

бирлиги ҳисобланади. Бу ҳақида Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да ёзади: «Ўтган рўзгор адамдур. Келмагандини сўз айтқон аҳли надамдур (пушаймон ва афсус этувчилар) ва ҳол муғтанамдур (ғаниматдур). Бир турк бу маънида дебдурким: «Дам бу дамдур».

Б а й т:

Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам».

Навоий «бир турк» деганида кимни назарда тутган — бунни аниқ айтиш қийин. Лекин ўша турк Нажмиддин Кубронинг «Фавоих ул-жамол» номли рисоласидаги мана бу фикрлардан хабардор бўлган бўлиши керак: «Вақт кескир бир қиличдир. Агар кескир бўлмасайди, англаб идрок этиб улгургунингча сени кутарди. Ҳолбуки, у кескир бир қилич ҳаракати ила ҳукмни адо айлар. Сўфий «Ибнул вақт» эрур. У киши кечмишга ҳам, келажакка ҳам боқмас. Чунки унинг мозий ёки мастақбалга кўз тикиши, айни дамдаги вақтни беҳудага сарф қилиши демакдир...⁶. Лекин шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, айни дамдаги вақтини беҳуда сарф қилмаган киши ўтмишга қул бўлиб қолмаганидек, келажакдан ҳам бир хатар сезмайди. Шу боис Алишер Навоийнинг лирик қаҳрамони Вақт ҳақиқати ва шодликларини мозий ва келажакдан эмас, ҳассос ва нурли ирфоний маънилари — қалбдан бош кўтарган «лаҳза», «нафас», «фурсат» ва «дам»лардан ахтаради. Унда ҳатто «харобот» орзуси ҳам «лаҳза» кайфияти ва ҳукмига тобедур:

Кел бир дам, эй ҳариф, харобот сориким,
Май важҳидир бу хирқа била жилсонимиз.

Навоий вақтнинг энг кичик бирлиги — «дам», «лаҳза», «фурсат»ларга шу даражада катта мазмун бағишлайдики, давр ва замоннинг ранжу қийноқларидан ўзни муҳофаза қилишда «Дам бу дамдур» тушунчаси гўё дахлсиз бир қалқон сифатида кўзга ташланади:

Десаңг замона ситезини ҳар замон кўрмай,
Замонни хуш туту қилма замона бирла ситез.

Кейинги сатрдаги «замонни хуш тут» — ўтаётган ҳар дамни хуш кечир, ҳар лаҳзанинг шукронаси билан

⁶ Н а ж м и д д и н К у б р о. Тасаввуфий ҳаёт. Истанбул, 1980. 130-бет.

яша, мазмунини ифодалайди. Зеро, ирфоний ҳаёт — илоҳий файз ва илҳом ҳада этилажак ҳаётдурки, уни ғанимат тутмоқ керак:

Бу дами тут ғаниматким, келур дамдин асар йўқтур,
Не дамким ўтти, худ андин киши топмас нишон ҳаргиз.

Албатта умрнинг лаҳзасини ғанимат сезиб, хуш ўтказиш — бу донолик ва донишмандликнинг асосий хусусиятларидан эрур. Умуман олганда, ушбу хусусият ва фазилат халқимиз дунёқараши учун хос бўлган. «Ал-помиш» достонидаги қуйидаги сўзлар бунинг бир далили бўлмоғи мумкин:

Дам шу дамдур, ўзга дами дам дема,
Бошинг эсон, давлатингни кам дема.

Дарҳақиқат, инсоннинг боши омон, кўнгли хотиржам экан — бундан ортиқ давлат, бундан зиёд саодат йўқ. Ҳар нафаси, беҳуда ўтмаган ҳар дами учун у Оллоҳга ҳар қанча шукрона айтса арзийди. Лекин «Дам бу дамдур» ҳақиқати тасаввуфда нисбатан бошқача ва теранроқ мазмунга эга. Шунинг учун ҳам Навоний шеърларида бу ҳақиқатга қайта-қайта тўхталади ва уни гоҳ ахлоқий, гоҳ ишқий, гоҳ ирфоний-фалсафий оҳангларда талқин қилиб беради. «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги ғазаллардан биридаги мана бу мисраларда нафас олинаётган ҳар бир дамдан ғофил қолмаслик орифликнинг талаби ўлароқ таъкидланади:

Чу мозий ўттию мустақбал ўртада эрмас,
Сенгаки ҳол эмас муғтанам не ҳол ўлғай.
Бу дами ориф эсанг яхши тутки, жоҳил иши,
Етишмагангау ўтганга қилу қол қилғай.

Яъни: мозий ўтди. Келажак ҳали илгариди. Айни фурсатдаги ҳолингни ғанимат билмасанг, бу қандай ҳол бўлади? Агар ориф эрсанг ҳар бир лаҳза ва нафасингни яхши қадрла, яхши ўтказ. Етиб келмагану ўтиб кетган ҳақида сўзлаш жоҳилнинг ишидир. Хўш, нега шундай? Бунга сабаб нима?

Маърифат аҳлининг умумий иқрорига кўра руҳни уч нарса доимий равишда кучсизлантириб, ғусса ва мусибатга гирифтор этар экан: 1. Мозийпарастлик ҳасрати. 2. Ҳолда жараён этувчи шубҳалар. 3. Келажакка ишончсиз қараш ёки ундан қўрқиб эҳтиётда яшаш.

Албатта, инсон ўтмишдан ажралиб ёки кечган кунларини унутиб умр ўтказа олмайди. Зеро, мозий билан боғланиш ўтмишдаги воқеа-ҳодисаларни билиш, улардан у ёки бу маънода сабоқ олиш ақл ва хотира эҳтиёжи эрур. Бироқ ўтган даврга муносабат ва тарихий ҳиссиёт чуқур илм, кенг мушоҳада ва маърифат зиёсидан юзага келиши лозим. Акс тарзда ўтмиш инсоннинг фикрий эркинлиги, шахсий камолотигагина эмас, балки умум тараққиётига ҳам зарар етказмоғи мумкин. Энди аҳли ҳақиқат қарашларига келсак, улар меъёрдан ошган, кераксиз ҳаёл, бесамар орзуга айланган мозий ва мустақбал андишасини Оллоҳ билан ориф алоқасига бир ҳижоб деб ҳисоблашган. Бу парда барҳам топмас экан, на қалб, на руҳ самовий парвози ва саёҳатида олий мақомларга юксала олмаганидек, ишқ ва ҳақиқат завқ ва шавқларини ҳам тўлиқ эгаллай олмайди. Жалолиддин Румий ҳазратлари «Мозий ва мустақбал Оллоҳдан ҳижобдур, пардадур», — деганларида масаланинг худди шу томонини эътиборда тутганлар.

Демак, дам ва фурсатнинг сири, маъноси, қудратини кашф қилмоқ учун ҳол хусусида қайғуриш, туб моҳиятини пухта билиш зарурдир.

Алишер Навоий шеърятининг ботиний оламига кириш ва сўз билан ифодалаш қийин бўлган маъноларини ўзлаштиришда жуда нозик ва муҳим нуқталардан бири ҳам ана шудир.

Навоий фақат лирик шеърларида эмас, дostonларида ҳам инсон тақдири ва камолотига дахлдор бир қанча мураккаб муаммоларни ҳал қилишда ҳол, нафас, лаҳза «фалсафа»сига асосланади. Улуғ мутафаккир «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг ўн саккизинчи мақолотида инсон умрининг фанолиги, у туғиларкан албатта бу дунёни бир кун тарк айлаши, бас шундай экан, ўлимни ўйлаб мотамга берилмасдан, ҳаётини ишқ ила, фойдали иш ила шод ўтказишини таъкидлаб яна ёзади:

Умрки хориждурур ўтган иши,
Ҳар неки ўтти анга етмас киши.
Келмаганидин доғи оқил демас,
Не десун ул ишники, маълум эмас..
Мозию мустақбалинга бўйла ҳол,
Ҳолингга ҳам неча ҳаёли маҳол.
Ҳолки бўлди санга бир он бас,
Анда не гамгинлик этарсен ҳавас.

Таъбир жоиз бўлса, бу ҳикматли мисраларда инсон онгини покловчи, яъни онг ва идрокни кераксиз «юк» дан фориг этувчи қувват бордир. Ўтган иш — ўтди, у такрорланмайди. Бўладиган иш — ҳали олдинда. Бунни муаммога айлантириб, олдиндан ташвишга чўмишга ҳожат йўқ. Муҳими, кечаётган фурсатни бой бермаслик. Айни шу вақт, шу дам талабларини бажаришда чалғимаслик. Ҳол маърифати инсонни шунга чорлайди. Шу маърифатни эгаллаган шахс беҳуда азобга берилмайди, бесамар машмашаларга бош қўшмайди.

У ҳолини латифлаштирганидек, ҳол уни озод айлайди. У табиий равишда ҳар нафасини қадрлайди, ҳар нафаси учун жавобгарликни хотиридан чиқармайди. Ва Навоийнинг:

Ҳар нафасинг жавҳари эрур нафис,
Ким сенга ул бир нафас эрур анис, —

деган сўзлари шундай зотларга тегишлидир. Навоий юқоридаги фикр-мулоҳазаларини ифодалаганда, ҳеч шубҳасизки, ўзи мансуб нақшбандийлик тариқатининг асосий шартларидан бири — «Ҳуш дар дам»га таянган. Ҳуш — ақл, дам — нафас. Нақшбандийликда нафас назорати ва мазмунига алоҳида аҳамият берилган. Чунки нафасларни назорат қилиш дунё ишларида адашмаслик учун ҳам, ҳақ тажаллилари учун ҳам ниҳоятда зарурдир. Бу ҳақида «Ҳайрат ул-аброр»да Навоий ёзади:

Ҳар нафасинг ҳолидин огоҳ бўл,
Балки анга ҳуш ила ҳамроҳ бўл...
Ғафлат агар бўлса бу ишдин даме,
Ким йўқ анингдек кишига мотаме.

Биз огоҳлик ҳақида кўп гапирамиз. Лекин инсонни ёвузлик ва жаҳолатдан муҳофаза этувчи ҳақиқий огоҳлик «ҳар нафас» ҳолидан огоҳлик эканлигига унча эътибор қилмаймиз. Ҳолбуки, Навоий қаҳр, ғазаб ва жохилликлардан покланган, илоҳий сифат ила сифатланган ҳол ва нафасни:

Бас мунн анфоси муқаддас дегил,
Балки муқаддас дема, ақдас дегил, —

дейди.

Навоийнинг «нафас» хусусидаги фикрлари бир-биридан мазмунли ва рангдор. Шу жиҳатидан мана бу байт алоҳида диққатга молик:

Эй Масиҳим, мен қатили ишқмен, тургуз мени,
Бир нафас, дедим қабул этким, нафаснинг жони бор.

Бу байтда ишқ дардидан ҳалок бўлган ошиқ маъшуқасини Ҳазрати Исо ила тенг кўриб, мени ўз нафасинг ила турғизгил, дея илтижо этаётир. Аммо у тилаётган умр муддати унча кўп эмас, бор-йўғи «бир нафас». У шу бир нафаснинг миселсиз қуввати ва файзига ишонади.

Ҳужвирийнинг ёзишича, «тавҳид аҳлининг вақтлари иккидур. Бири вақт фақру фоқа (муҳтожлик) ҳолида, иккинчиси важд ҳолида. Буларнинг бири васл маҳалидаги вақт, иккинчиси фироқ ва ҳижрон маҳалидаги вақт»⁷. Навоий лирик қаҳрамони орзу айлаётган «бир нафас» эса висолга дахлдор вақтдир. Хўш, «нафаснинг жони бор» деган фикрда қанақа маъно ёки мақсад яширинган? Ёрни ишонтириш учун айтилган бу гап муршидга тегишли. Буни Муҳаммад Фузулий шундай шарҳлайди: «Билки, инсон борлигининг камоли икки вужуддан иборатдур. Инсоннинг нафсини у икки кайфият камол нашъасига тўғри етказур. Аввалгиси зоҳирий вужуд. Унинг мабдаи атодур. Иккинчиси маънавий вужуддурки, унинг маншай йўл соҳиби бўлмиш муршиднинг ҳидоятидир. Комил бўлмоқ даражаси кейингисига боғлиқ эканлигидан муршид атодан муқаддамдир.

Қ и т ъ а:

Илм бир руҳдурки, муршид ўз нафасин файзидан
Талаб аҳлининг ўлик баданларига етказар.
Талаб аҳлининг ҳаёти муршиднинг нафаси файзидандур
Шунга кўрадурки деюрлар: «**Нафасни жони бордур**».

Демак, Навоий байтида талқин этилган тириклик қувватининг бир қаноти маърифатдир.

Тасаввуфий тажрибада ҳол, туйғу ва ҳаяжон муҳим рол бажарган. Завқу сурур, фано «мақоми»да толибматлуб ёки ошиқ-маъшуқ бирлигини акс эттирган бошқа сифатларнинг барчаси тасаввуфий ҳаётдаги ҳол ва ҳаяжон унсурига оиддир. Шу маънода Абул Аъло Афифийнинг: «Сўфийлик шундай бир санъатдурки, унда эҳтирос ва ҳаяжонсиз ҳеч бир борлиқ йўқдир», — деган сўзлари алоҳида диққатга молик.

Хуллас, Алишер Навоийнинг ғоя, туйғу, ҳол ва тимсоллар еламини чуқур тадқиқ этиш ҳамда дунёқараши

⁷ Ҳ у ж в и р и й. Кашфул маҳжуб. Исмоилов, 1990. 534-бет.

ва санъаткорлик тажрибаларини мукаммал шаклларда ёритиш учун тасаввуфга ҳам мурожаат этиш лозим. Навоий ва тасаввуф мавзунда амалга оширилган жиддий тадқиқотларга таяниб янада илгарилаш Ҳазрат Навоий ижодиётининг сир-асрорларини янгича миқёс ва манзараларда юзага чиқариши шубҳасиздир.

Нажмиддин КОМИЛОВ

ТАФАККУР ТУҲФАЛАРИ

«Ситтаи зарурия»нинг учинчи қасидаси — «Тухфатул афкор» («Фикрлар туҳфаси»)да дарвешликнинг олий рутбаси фақр хусусида мушоҳада юритилади. Қасида шу боис ҳам Навоийнинг пири муршиди — буюк шоир ва сўфий Абдураҳмон Жомийга бағишланган.

Аммо «Тухфатул афкор» қасидаси қиёс усулида, айтиш мумкинки, кўпдан-кўп тамсил — мисоллар билан ёзилган асардир. Бошқача қилиб айтсак, Навоий фақрнинг моҳиятини очиш учун унинг зидди бўлган сифатларни ушбу сифат билан солиштириб бораверади. Натижада, фақр ва ғайри фақр бўлган нарсалар нима эканлиги очилиб боради ва фақр Комил инсоннинг олий сифатлари мажмуи, идеал софлик ва поклик, фазлу каромат, юксак илоҳий ва айни вақтда инсоний сифатлар тажассуми деб улуғланади. Аммо шуни айтиш керакки, Навоийнинг ушбу қасидаси чуқур ижтимоий-ахлоқий мазмунга молик асар: унда жамиятнинг энг юқори қатлами — подшоҳ ва аъёнлардан тортиб, то табибу даллаларгача тилга олинган.

Қасида қуйидаги байт билан бошланади:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшолар тожининг безаги бўлмиш оловдай ёниб турган лаъл улар бошидаги хом хаёлларни пиширувчи чўғдир).

Демак, асарда бошиданоқ шоҳ ва шоҳликка нисбатан салбий муносабат кўзга ташланади ва бу бир неча байтда давом эттирилади:

Шаҳ, ки ёд аз марг н-орад з-ўст вайронии мулк,
Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.
Қайди зийнат масқити фарру шукӯҳи хусравист,
Шери занжири зи шери беша камсавлаттар аст.

(Ўлимни эсламайдиган шоҳ мамлакат вайроналиғига сабаб бўлади, чунки оқибатсиз подшо юртга фалокат келтиради. Хусравлар — подшоларнинг дабдабаю ҳашаматни зебу зийнатга берилиш (боғлиқлик)дир — ахир занжирбанд шер ўрмондаги шердан кўра камсавлатдир).

Бу байтлар Навоийга бағишланган тадқиқотларда, айниқса, «Девони Фоний» ҳақида ёзилган ишларда келтирилиб, шоирнинг шоҳу султонларнинг халққа жабру ситами, адолатсизлигини фош этиши тарзида талқин қилинади¹. Дарҳақиқат, Навоий бу байтларда подшони нафрат билан танқид остига олади, сўз ўйини қилиб («хусрави беоқибат» деганда у «хусрав» сўзининг араб ёзувидаги ҳолатига ишора этади: خسرو нинг оқибати — охирги ҳарфи олиб ташланса, у خسр хуср, яъни фалокат маъносини берадиган сўзга айланади), охиратни ўйламайдиган, Худодан қўрқмайдиган подшо юрт учун, жамият учун фалокатдир, деб рўйроқ аитади. Шоҳу амирлар мамлакатнинг энг нуфузли кишилари, подшоҳ Оллоҳнинг ердаги сояси деб ҳисобланган бир даврда бундай фикрни айтиш, албатта катта жасорат эди. Аммо бу шунчаки бир танқидий фикр эмас, балки тасаввуф мавқеидан, Жомий мавқеидан туриб айтилган фикр эди. Бундай дадил гапларни айтишга Навоийга тасаввуф ёлларини илҳом ва куч берган. Чунки сўфийлар ақидаси бўйича, подшо дунё ташвиши билан банд, дунёга, унинг молу мулки, давлатию савлатига боғланган шахс тимсоли. Шоҳ — дунёпарастлик, манманлик, дабдаба ва демак нафс рамзи. Ҳолбуки, дарвешлик бунинг бутунлай акси. Дарвеш фақир дунё ва унинг молига, демак тожу тахтга ҳам эътибор қилмайдиган, қалби Оллоҳ нури билан порлаган одам. Шоҳу гадо (дарвеш), шундай қилиб, бир-бирига тескари олам, бир-бири билан келишолмайдиган дунёқараш ва эътиқод соҳиб. Уларнинг наинки эътиқоди, балки ҳаёт тарзи, ахлоқи, сифатлари ҳам бошқа-бошқа.

Шоир айтмоқچики, шоҳликнинг ўзи шоҳни занжирбанд этади, зеро, шоҳлик дабдабани, зеб-зийнатни, олтин-кумуш тўнлашни талаб қилади. Бусиз шоҳликнинг

¹ Ушбу қасида 1965 йилда чоп этилган Навоий асарлари ўн беш томлигининг 5-томи 1-китобида эълои қилинган, уч марта ўзбек тилига таржима қилинган. А. Ҳайитметов, III. Шукuroв, Ҳ. Сулаймон, Н. Маллаев, А. Мирзаевлар ўз мақолаларида муносабат билдирганлар. Аммо қасиданинг тасаввуфий моҳияти ҳақида фикр юритилган эмас.

қиймати йўқ. Иккинчи томондан, ана шу дабдаба ва бойлик ҳам саробдай гап, хомхаёл, чунки у ўткинчи — фоний. Дарвеш эса фоний дунёнинг эмас, балки боқий оламнинг ошиғи.

Буни Навоий қасиданинг яна бир байтида аниқроқ қилиб тасвирлаган:

Лозими шоҳий набешад холи аз дарди саре,
Қўси шаҳ холию бонги гулғулаш дарди сараст.

(Шоҳлиكنинг зарурияти бош оғриқдан холи эмас, шоҳ ногорасининг ичи бўш, аммо гулғулалари овози бош-ни оғритади).

Бу ерда диққат қилсангиз, шоҳлиكنинг ўзи керакми, деган савол қўйилган. Модомки, шоҳлик дабдаба ва ҳашаматдан бошқа нарса эмас экан, модомки, у нафс қўриқчиси экан, демак, у ортиқча, балки зарарли ҳам. Аммо Навоий батамом бу хулосага келган эмас. У бу масалада, Жомийдан фарқли ўлароқ бошқа бир қарашга эгаки, бу ҳақда қуйироқда тўхталамиз.

Ҳозир эса «Тухфатул афкор» қасидаси хусусидаги фикрни давом эттириб, қайд этамизки, Навоий подшолардан кейин келадиган мансабдорлар — вазир, садр, фақиҳ, қозиларнинг «хусусият»ларини ҳам санаб ўтади. Яъни: вазир вазминлик билан ўз ўрнида бошини эгиб ўтирса-да, аммо хаёли пора олишда, садр бўлса, қачон биров бир нарса кўтариб келади, деб эшикка тикилади, фақиҳ шариат қонунчилиги (фиқҳ)ни ҳийланайранг домига айлантирган, ҳийлагар қози эса, ришва ундириш учун юз ёлғон «далиллар»ни гувоҳликка келтиради.

Булардан ташқари, вонзу мулло, шайху муфтилар ҳам тамаъдан холи эмас.

Тамаъғир вонзнинг гаёдан фарқи йўқ, унинг минбардаги сўзи бошқаю, қиладиган ишлари бошқа. Риёи шайхнинг сўзлари эса кўнгилни музлатиб, зимистон қилади, унинг тасбеҳи расволик уруғидир:

Тухми расвойи диҳад бар донаи тасбеҳи зарқ,
Оре-оре, дона жинси хешро баровар аст.

(Икки юзламачилик макр тасбеҳи доналари расволик уруғи мевасини беради. Ҳа-да, ҳар қандай дона ўз жинсини кўпайтиради).

Бу ташбеҳни «Ҳайрат ул-аброр»нинг «риёи шайхлар» бобида ҳам қўллайди шоир. Зотан, Навоийнинг

бундай шайху сўфийларга нафрати бисёр. Чунки булар энг пок эътиқод — тариқат эътиқодини бадном қилганлар, обрўсизлантирганлар. Риёин шайхлар тариқатдан дунёвий манфаатни кўзлаб, дарвешликнинг ўзига ишончини сусайтирардилар.

Шундай қилиб, кишидаги фақрга зид ахлоқий белгилар қуйидагилардир: тожу тахт ҳирси, зебу зийнатга берилиш, ўлимни — охиратни унутиш, манманлик, дабдабага ружуъ қўйиш, тамаъ (қаноатсизлик), ҳаромхўрлик, риёкор бўлиш, макр-ҳийла, гадойлик, жаҳолат, ёлғон сўзлаб кишиларни алдаш, ноҳақ ҳукм чиқариш, лоф уриш, фалсафа сотиш, очкўзлик, фаҳшга берилиш, булғаниш ва ҳоказо.

Булар бир-бирини чорловчи салбий хислатлар. Албатта, Навоий замонида ҳам ҳамма мансабдорлар шундай бўлмагандир, ҳалол ва инсофли қозию муллалар ҳам бор эди. Аммо бу ўринда гап бошқа нарсада. Навоий, биринчидан, фақрни улуғлаш учун салбий хислатларга урғу бераётгани маълум. Иккинчидан, Навоий демоқчики, дунё билан, мансаб билан боғланган одам мутлақ тамаъсиз, мутлақ одил бўлолмайди. Мансабнинг барчасида бу нуқсон бор. Чархнинг ўзи золим, қонхўр бўлгач, яхши одамларни ситамга қўйгач, одамлардан нима гина. Чархнинг ўзи маккор ва золим:

Гумбази ахзарки хунрезист кораш, дур нест:
Барги ҳино ахзар омад, лек рангаш аҳмар аст.

(Бу кўк гумбаз — осмоннинг иши қон тўкишдир, бу ажаб эмас, чунки ҳинонинг барги кўк бўлса-да, аммо сувининг ранги қизилдир).

Шундай қилиб, шоир тафаккури чуқурлашиб, қамров сатҳи кенгайиб боради. Зулму ситам қилиш, бир-бирини талаш, ҳирсу ҳавас кетидан қувиш инсонга табиатдан ўтган меросмикин бу? Бўлмаса, нега инсонга бир бурда нон топиш шунча қийин, шунча азоб? Нега луқма пайида одам боласи сарсону саргардон:

Душман аст аз доғи озор он ки ҳастат луқмахўр,
Ханжар аст аз нуқтаи, онро ки гўйи ханжар аст.

(Луқмахўр аъзонг озор етказувчи душманингдир, ханжар — томоғ деганинг аслида ханжардир).

Бу ўринда Навоий яна сўз ўйини ишлатиб, ажойиб ғояни ўқувчига етказди. «Ханжар» араб ёзувида (حنجر)

кўринишига эга. Агар бунда (ح) Ҳ ҳарфи устига ҳам нуқта қўйилса, (خنجر) «ханжар» бўлади. Яъни бир нуқта томоқни ханжарга айлантиргани каби луқмахўрлик ҳам озор доғлари (нуқталар) билан куйдириб қийнайди. Шейри аъзам бунда дунё ишлари луқмахўрлик — томоқни банд қилишдир, деган фикрни олға суриб, умумлашма фалсафий хулосага келади. Чунки фалак, осмону ер, табиат шундай қурилган ва шунга асосланади.

Бироқ, Навоий Жалолиддин Румий каби ушбу ғояни чуқурлаштиришга берилмасдан, ўзининг асосий мақсади Фақр сифатлари таърифига ўтиб кетади. Яъни Навоийда бевосита ижтимоий-ахлоқий жиҳатга кўпроқ урғу берилади. Навоий учун Инсон ахлоқининг ноқисликлари сабабини очиб, бундан халос этиш йўлини кўрсатиш муҳим.

Шунга мувофиқ Фақр билан ғайри фақр қиёси қасидада изчил давом этади.

Ҳўш, Фақрнинг фазилатлари нималарда кўринади? Навоий таърифича, Фақрнинг куйидаги белгилари бор: қаноат ҳайкали бўлиш, яъни тамаъ, очкўзлик, молпарастлик фикрини тарк этиш; Оллоҳ берган оз неъматга шукр қилиш, сабрли бўлиш, ички, ботиний оламни бойитиш, билим ва фаросатда, камтарлик, хокисорликда намуна кўрсатиш; хуштавозеъ, хушсухан, хушхўлқ бўлиш; тилни озордан, қўлни ситамдан сақлаш; кўнгилни поклаб, Оллоҳ нури билан тўлдиришга интилиш, мансабу мартабаларга учмасдан, шоҳу гадога баробар муомала қилиш; ички саранжомлик, осойишта-ораста ҳаёт кечириш. Яъни Оллоҳ билан ҳам, Оллоҳ яратган борлик билан ҳам, жамият билан ҳам сулҳу келишувда, рози-ризоликда яшаш.

Алишер Навоий буни бир неча байтда ҳаётий тамсил-ташбеҳлар билан тушунтириб берган. Чунончи:

Раҳравонро фоқаву неъмат кунад манъи сулук:
Аспи раҳ он аст, к-ў не фарбеҳу не лоғар аст.

(Қашшоқлик ҳам, кўп неъмат ҳам Ҳақ йўлига кирган йўловчинини сулукдан манъ этади: йўл юрадиган от семиз ҳам, ориқ ҳам бўлмаслиги керак).

Бу фикр Баҳоуддин Нақшбанд таълимотидан, яъни қаноат талабидан келиб чиқади. Чунки бир қанча сулукларда мутлақ камбағаллик тарғиб қилинган, дарвеш гадо каби дарбадар юриши лозим, деб уқтирилган. Навоий эса, Хожа Аҳрор каби, Жомий ҳазратлари

каби бунга рози эмас. Дарвеш, солик — гадо эмас, у агар оч бўлса ҳам, ҳаддан зиёд нафсга берилса ҳам Ҳақини унутади. Ҳақ йўлидаги солик қорин ғамидан ҳам, дунё ғамидан ҳам фориғ бўлсин. Шунда у Ҳиммат билан руҳий-маънавий манзилларни босиб ўтади.

Қаноат — Оллоҳ тақдирига, берган ризқиға рози бўлиб яшаш, ҳам кўникиш, исён қилмаслик, «ҳўлу қуруққа» бирдай чидаш демак. Шундай қилган одам маънавият мулкининг шоҳи бўлади.

Яна бир мисол:

Чин ба абру-афканад шиддат, ки шахсашроист ҳилм,
Мавж аз обе н-оварад сарсар, ки номаш мармар аст.

(Шахсида ҳилм — мулоимлик бўлган одам қошида чимирилиш шиддати кўринмайди, зеро, мармар устидан оқадиган сувда тўлқин ва тўфон бўлмайди).

Мармар бошқа тошларга нисбатан мулоим ва тарашланган мармар тахталари устидан оқадиган сув деярли билинмайди — шунчалик майин оқади. Навоий пир тарбиясини кўрган сўфийни ана шу тарашланган мармарга ўхшатиб, сўфийнинг ҳалим, мулоим ва кўнгли нозик бўлишига ишора этмоқда.

Солиқнинг ҳар туки фаҳшга берилган одамга отилган ўқ, ҳар бир сўзи дилларга малҳам, ҳар бир қадами эзгуликка ҳидоятдир. Қалби маънолар кони бўлган ҳақиқий сўфий кўринишда ҳақир, кичкина бўлса ҳам, аммо у ақлу заковатда пешво бўлиши, бир неча одамнинг ўрнини босиши мумкин. Бундай мардлар қалби гайбдан хабар беради:

Марди раҳбинро дили махфинамо, в-он жоми Жам
Хизро оби ҳаёт оинаи Искандар аст.

(Йўлни кўрувчи эраннинг қалби махфий илмларни акс эттиради ва бу худди Жамшиднинг жоми бўлиб, Хизрга оби ҳаёт ҳам, Искандарнинг оинаси ҳам шудир).

Бу уч тушунча, яъни «Жоми Жам», «Оби Ҳаёт», «Оинаи Искандар» ўзаро маънодошдир. Чунончи, ривоятга кўра, шоҳ Жамшид шундай бир қадаҳ ихтиро қилган эканки, ундаги шароб оламини кўрсатиб турар ва ичгани сайин камаймас экан. Искандар Зулқайнар ҳам шундай бир оина — кўзгу ясаттирган экан, у оламини акс эттириб тураркан. Хизр эса ер остига тушиб тириклик суви — оби ҳаётни топиб ичганлиги боис, абадий тирик экан. Навоий дейдики (бу бошқа шоирларда

ҳам бор) Хизр топган оби ҳаёт ҳам, Искандар оинаси ва Жамшид жоми ҳам шу дарвеш қалбидир. Чунки бу қалбда нафақат мавжуд олам, балки Оллоҳнинг ғайб илму ҳикмати акс этгандир. Оллоҳ илми эса — ҳаёт чашмаси, ундан баҳраманд одам абадиятга дохил бўлади.

Оллоҳ илмини топган дарвеш Комил инсон бўлади ва у яхлит Кўзга — чашмага айланади: «Комилнинг кўзи — Хизр чашмасидир... бу икковидан бирини топсанг, абадий умр топасан», — дейди Навоий.

Фақр мартабасини эгаллаган дарвешнинг муҳим сифати ошиқлик. Ишқ кишини бетоқат этади, сафарга чорлайди, аммо ана шу оташ уни камолга етказди. «Ишқсизликдан дил қоронғидир, ишқ билан у оловланиб туради», — дейди шоир.

Шу тариқа Навоий ўз идеали фақир Дарвеш сифатларини баён этади, анъанавий тушунчаларни янги ташбеҳ ва ғоялар билан теранлаштиради. Фақр аҳли учун фано (дунё) мулкидан бақо (абадият) оламигача бир қадам йўл, шоҳлар ҳам бундай одамларга хизмат қилиши, босган қадамини ўпиши лозим. Валиуллоҳ даражасига кўтарилган фақир инсон ўз қадр-қиммати, салоҳият — нуфузи билан шоҳдан устундир. Шундай бўлгач, агар шоҳ дарвеш бўламан, бу мартабани эгаллайман деса, Худога яқинлашаман, Худонинг дўстлари ҳузурини қозонаман деса, заррин тождан воз кечиш керак:

Тожи зар бигзор, эй мавзну наздики гузин,
Қурб мемонанд чу шуд айне, ки ақрабро сар аст.

(Олтин тожни ташла эй саройни макон қилган ва Худога яқинлашишни танла. Зеро, (عقرب) (чаён) боши бўлган (ع) (ъайн) олиб қўйилса, (قرب) (қурб) — яқинлик қолади).

Навоий заковати шундаки, у зимдан тожни чаёнга ўхшатади. Дарҳақиқат, Ақраб буржига диққат билан қарасангиз, у тожга ўхшайди ва чаённинг ранги билан олтиннинг ранги ҳам ўхшаш. Шоир бу байтда гарчи номи тилга олинмаган бўлса-да, Иброҳим Адҳам воқеасига ишора қилади: Иброҳим Адҳам Балхда тахт-тожини ташлаб, дарвеш жандасини кийгани маълум. Яъни тахтда ўтириб, подшолик тожини кийиб, фақру фано мартабасига яқинлашиш мумкин эмас.

Дарвешнинг ахлоқи намуна ва ибрат. Бошқаларга

у сабоқ бўлиши лозим. Шунинг учунми, ёки ўзининг танқидий фикрларини чуқурлаштиришни кўзлабми, Навоий қасиданинг иккинчи қисмида яна жамиятдаги иллатларга диққатимизни қаратади. Бироқ, фарқ шундаки, энди умумий танқидий муносабат ўрнини бир-бирига энд хислатлар (одил ва золим, ростлик ва ёлғончилик, ёмон-яхши каби) қийси эгаллайди.

Масалан, мана бу байтда золим ва одил шоҳлар қийсаланган:

Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
Хук дигар дар шиору мулку деҳқон дигар аст.

(Мамлакатни бошқаришда одил ва золим одам бир хил эмас — Ерни шудгор қилишда қобоннинг иши бошқа, деҳқоннинг иши бошқа).

Одил киши, одил шоҳ Навоий назарида маънавияти дарвеш маънавиятидан сув ичган одамдир. Золим эса бундан мутлақ бебаҳра одам. Шунинг учун дарвештабиат одил подшо иши деҳқон каби юртини обод қилиш бўлса, золимнинг фаолияти қобон каби экинзорни яксон қилиб, вайрон этишдир. Золим — ҳайвон, қобон, у одам эмас. Одам хислати бўлса, золим бўлмайди, одил бўлади.

Мана бу тасвир ҳам диққатни тортади:

Мулкро аз мавкиби ду шаҳ вазад боди футур,
Чу зи «қайсар» «қай» сар омад, нукта ҳосил сарсар аст.

(Икки шоҳнинг олишувидан мамлакатга путур етади, зеро (قبصر) (қайсар)нинг (قى) (қай) қисми тушса, (صرصر) (сарсар) ҳосил бўлади).

Қайсар — Рум подшоҳларининг лақаби, умуман подшо дегани, сарсар — совуқ шамол, бўрон. Навоий фикрининг маъзи шуки, бир мамлакатда битта подшо бўлиши шарт. Бўлмаса, подшолар орасида низо кўтарилиб (Навоий буни теурий шаҳзодалар орасидаги олишувларда кўриб турган), мамлакат осойишталиги хавф остида қолади. Шоҳнинг боши кетса, мамлакат ҳам бошсиз қолади. Энди мана шундай ҳолатда кўнгил хотиржам бўлиши мумкинми? Йўқ, дейди шоир. Кўнгил тинч ва осойишта бўлиши учун мулку давлат ташвишидан холи бўлмоқ лозим:

Дил, ки набвад жамъ дар мадди ҳаёташ кўтаҳист,
Аз парешонӣ қасираш хонн он, к-ў қайсар аст.

(Ўз ҳаёти давомида жамъ бўлмаган дил нуқсонлидир. Паришонликда (قيصر) (қайсар) сўзини (قصير) (қасир-нуқсонли) ўқиш ҳеч гап эмас).

«Дилнинг жамъ бўлиши» ибораси фақат ҳаётдаги хотиржамликкина эмас, тасаввуфда бу солиқнинг юқори мартабалардан бирини эгаллашини ҳам англатади. Яъни одам то ўзи Оллоҳ билан яқинлашиб, бутун вужуди билан Унга боғланмаса, фикрлари, қиёслари, нияти бир нуқтага бирлашмайди, жамъ бўлмайди. Бунини бошқача қилиб айтсак, туйғулар, фикр ва ирода бир ваҳдатга келганидагина Оллоҳ ваҳдатини англаш мумкин ва шунда қалб осоишталик топа олади.

Аммо Навоий бу ғоядан кўра кўпроқ ҳаётини қиёсларга эътибор қилади: подшоҳлар мулк, тоғ талашиб овора, улар қалби ҳеч тинчимади, ҳолбуки, оддий деҳқон ёки қосиб ўз хунари билан ризқ топиб, қўллари қабарса-да, қалби тинчдир:

Марди қосибро зи ранжи касб бар каф обида —
Шуд далели гавҳари мақсуд, к-аш даст андар аст.

(Қосиб кишининг кафтлари-да меҳнат зўридан қабариб, пуфакчалар ҳосил бўлган. Бу мақсад гавҳарини қўлга киритишнинг далилидир).

Шоир қабарган пуфакчаларни гавҳар доналарига ўхшатади. Бу билан ҳам меҳнат аҳлини ва ҳам «гавҳари мақсуд» — Ҳақни излаб риёзату ранж чеккан дарвешларни улуғлаган.

Навоий тасвирига кўра, ёлғончи ҳокимлар, эл молига кўз тиккан фирибгар амалдорлар ҳам паришон, нотинч, асабий ва носоғлом одамлардир. Унинг наздида жабр қилувчи амирдан кўра, ётар ери қора тупроқ бўлган дарвеш афзал, чунки дарвешнинг юки енгил, қалби озод. Зеро, шер минорага чиқолмайди, аммо ожиз чуқоли фазиллаб чиқиб кетади.

Демак, қудрат ташқи кўринишда, тоғу тахтада эмас. Дарвешлар, оддий ҳоким инсонлар, уларнинг кўриниши ожиз бўлгани билан, аслида маънавий бақувват ва қудратлидирлар. Зеро, уларнинг қудрати — бу уларнинг эътиқоди, пок ахлоқи, азим ҳиммат билан Маънавият оламида куч олишларидир:

Шуд сироти мустақими саждасозон рости,
Шоҳроҳи раҳрави хома хутути мистар аст.

(Эътиқодли бандаларнинг рост, устувор йўли тўғрилиқ бўлди — қаламнинг шоҳ йўли чизгич — мистар хатидир).

Ростлик Ҳақ йўли, Ҳақнинг ўзи ҳам Ростликдир. Рост йўлдан юрган одам охир-оқибат Ҳақнинг ҳақиқатига айланади, яъни руҳи пок бўлиб, Пок Парвардигор борлигидан нишона бериб туради.

Қасидага Навоийнинг ақл ва ишқ, зоҳир ва ботинни қиёсловчи байтлари ҳам кирган, шу каби яна бир қанча тамсиллар орқали ахлоқий ноқисликларни мазаммат этган.

Унинг тасвирига кўра, дарवेशни нафақат жамиятдаги ўзгаришлар, зиддиятлар безовта қилади, балки кинотдаги ўзгаришлар ҳам унинг парвосига келмайди, у фалак зарбалари, замонлар ўзгаришини хотиржам кутиб олади.

«Ҳақ сарни олиб борадиган йўллар кўп,—дейди Навоий, аммо энг яқин йўл — бу фақр йўлидир, чунки бу Пайғамбар (САВ) йўллари». Пайғамбар (САВ) эса «ал фақру фахри» (фақирлик менинг либосим) деганлар.

Фақирлик йўлига кирган киши Расули Акрам (САВ) суннатларига тўла риоя қилади:

Андарин раҳ он ки дорад гом бар гоми Расул,
Аршпарвозест, к-ў раҳрав, ҳам раҳбар аст.

(Бу йўлда кимки Расул қадамига қадамини тўғирлаб юрса, Аршга парвоз этади, чунки Расул бунда ҳам йўлдош ва ҳам йўлбошчидир).

Шоир Расулуллоҳ (САВ)нинг Меърожига ишора этган: Расул ўзи Аршга парвоз қилди. Унга эргашганларга ҳам у раҳбар бўлади. Ушбу ғоя Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг ўзагини ташкил этади. Зеро, нақшбандия тариқатни шарнат билан мувофиқлаштирган, шариат арконлари ижроси орқали, Пайғамбар ишларига, сўзларига қатъий риоя қилиш орқали Ҳаққа етишишни талаб қилган. «Бизнинг тариқимиз Муҳаммад Мустафо (САВ) этакларидан маҳкам ушлаш («урватул вусқо») ва у кишининг изларидан изма-из боришдир»,—деган эди Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари.

Навоий бу йўлнинг изчил давомчиси деб Абдураҳмон Жомийни кўрсатади:

Ҳомни шаръи наби Жомий, ки жоми шаръро
Дошта бар каф лаболаб аз шароби кавсараст.

(Наби шариатининг ҳимоячиси Жомийким, шаръ жомини қўлида ушлабдир, бу жом кавсар шаробидан тўладир).

Шундан кейин у ўн тўрт байтда пири ва дўсти Жомий салоҳиятига юксак баҳо беради, Жомийнинг илму адаб, фазлу камолда ягоналиги, илоҳий маънолар дуррини сочиб асарлар битганлиги айтилади. Шу билан бирга, Жомий хоксор, унинг эшиги маърифат ва маънавиятга ташна одамлар учун ҳар доим очиқ. Жомий Навоий назарида маънавият салтанатининг подшоҳи, зеро шоҳлар унинг остонаси тупроғини ўпишга тайёр. Навоий қасида охирида шу мантиқдан келиб чиқиб, яна шоҳу гадо мавзунга қайтади, яъни:

Подшоҳе, к-аш гадои фақр гаштан орзуст,
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар сар аст.

(Фақр гадоси бўлишни орзу қилган подшоҳ худди подшоҳликни орзу қилган гадо кабидир).

Аммо «шоҳнинг муддаоси фақр йўлида ғов», яъни шоҳлик — дунёга эгалик қилиш фикри, фақр эса, дунёдан қочиш фикридир. Булар бир-бирига зид. Шу боис, дейди Навоий, шоҳ «бошидаги муддаони улоқтириб ташласа, фақрга муносиб бўлади». Улуғ мутафаккир адиб қасида бошида баён этган фикрини охирида яна аниқроқ, ёрқинроқ ифодалаган.

Шундан кейин Навоий пири муршиди Жомийдан имдод ва дуо тилаб, қасидани тугатади.

Ушбу қасида юзасидан фикрларимизни хулоса қиладиган бўлсак, қуйидаги жиҳатларни таъкидлаш лозим бўлади:

1. «Тухфатул афкор»да мансаб ва мансабдор шахслар ахлоқи билан дарвеш ва тариқат аҳли ахлоқи қиёсланган ва фақр маънавий етукликнинг олий намунаси деб таърифланган.

2. Шунга кўра, шоҳлик ва фақирлик орасида катта жарлик борлиги айтилиб, фақир дарвеш шоҳ ҳашама-тидан устун қўйилган.

3. Яъни Маънавият Салтанатдан баланд, бу иккиси орасида доимий кураш боради, аммо салтанат аҳли ҳар қанча интилгани билан фақр аҳли даражасига етолмайди.

4. Агар шоҳ фақр мартабасини орзу этса, унда салтанат орзусидан воз кечсин.

5. Фақр аҳли билан меҳнат аҳли (қосиб, деҳқон) ранжу заҳмати ва ахлоқи орасида яқинлик борлиги қайд этилган. Бу Навоийнинг муҳим фикрларидан бири.

6. Қасида бадий жиҳатдан ғоят юксак савияда ёзилган, унда икки жиҳат яққол ажралиб кўзга ташланади: бири — ҳар бир байтни тамсил санъати билан қуроллантириб (иккинчи мисрада) фикрни ойдинлаштириш бўлса, иккинчиси — кўплаб сўз ўйинлари, муаммо санъатидан фойдаланишдир. Бунда айниқса, араб ёзуви хусусиятларидан унумли фойдаланган, қайсики таҳлил давомида бир нечасини кўриб ўтдик.

«Тухфат ул-афкор» қасидаси Алишер Навоийнинг шоҳ асарларидан бири бўлиб, унда абадул абад аҳамиятини йўқотмайдиган, ҳамиша долзарб ғоялар ифода этилган.

Абдуқодир ҲАЙИТМЕТОВ

«ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР»ДА УСЛУБ РАНГ-БАРАНГЛИГИ

Адабий асарнинг қиймати, ўқишли ёки ўқишли эмаслиги биринчи навбатда унинг қандай услуб билан ёзилишига боғлиқ. Алишер Навоий асарлари беш асрдан буён халқимиз томонидан севиб ўқилиб келинаётган экан, демак, бу асарлар яхши услуб билан инсонга фараҳ бағишлайдиган шакл ва оҳангларда яратилган. Хоҳ унинг шеър ва дostonлари бўлсин, хоҳ насрий асарлари, хоҳ илмий асарлари, хоҳ тарихий асарлари бўлсин, уларни ўқиган ҳар қандай китобхон улардан маънавий озуқа олади, роҳатланади.

Лекин Навоий асарларининг услуби масалалари адабиётшуносликда ҳам, тилшуносликда ҳам нисбатан кам ўрганилган бўлиб, бу соҳада амалга оширилган тадқиқотлар бармоқ билан санарли дейиш мумкин¹.

Маълумки, услуб тилшунослик ва адабиётшунослик билан туташ муаммо бўлиб, биз бу ўринда Навоий

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати, Тошкент, 1979; Исҳоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеъриятидаги услублар масаласи//«Ўзбек тили ва адабиёти». 1990, 5-сон; Абдурахмонов Ё. «Муҳокамат ул-лугатайн»нинг услубига оид баъзи мулоҳазалар//Алишер Навоийнинг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари. Тошкент, 1991, 53—55-бетлар; Орасли Х. Навоий поэтикасининг баъзи чизгилари ҳақида, «Хамса» асосида) //(«Алишер Навоий...», Тошкент, 1991. 12—13-саҳ.); Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг бадий-поэтик услуби юзасидан мулоҳазалар// Ўзбек адабиёти тарихи масалалари, Тошкент, 1976. 9—16-саҳ.; Ҳайитметов А. Алишер Навоий услуби муаммолари («Хамса» мисолида)// «Ўзбек тили ва адабиёти» 1999, 1-сон, 26—29-бетлар.

«Хамса»сининг биринчи достони — «Ҳайрат ул-аброр» услуби бўйича ўз мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашмоқчимиз.

«Ҳайрат ул-аброр» Навоийнинг панднома мазмунидаги асари бўлиб, унинг асосий қисмини ўз даврининг диний, фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалалари талқин этилган 20 та мақолат ташкил этади. Буюк адабий анъанага кўра, Навоий асосий боблар — мақолатларга киришишдан олдин, асарнинг юзага келиши билан боғлиқ масалаларга, уни яратишдан кўзланган мақсадларга, уларни ёритиш билан алоқадор адабий анъаналарга, бунда унга устозлик қилган ва қилаётган ижодкорларга тўхталиб ўтишни ўзининг бурчи деб билган.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг лирик қисмларидаги ўзига хосликлардан бири шундаки, бу бобларда Навоий фақат шоир сифатида эмас, мутафаккир олим, адабиётшунос сифатида ҳам фикр юритиб, ўзидаги бир неча юксак инсоний фазилатларини намоён этади. Масалан, у Оллоҳнинг буюклигини, унинг аввалда ҳам бор бўлганини, кейин пайдо бўлмаганини, абадийлигини, унинг охири ҳам йўқлигини, «бошланғич», «ўрталик» ва «охир» деган тушунчалар унгагина тегишли эканини ҳамма нарсаларнинг яратувчиси ҳам, бош манбаси ҳам шу Оллоҳнинг ўзи эканини қуйидагича изоҳлайди:

Не бўлиб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг;
Барчага холиқ, бориға айн ўзунг...

Илоҳият фанини, аввало «Қуръон» ва ҳадисларни юксак даражада тушунган кишигина бу хил масалалар юзасидан шундай тиниқ фикр юритиши, юқори шеърый иқтидорга эга бўлган одамгина бу фикрларни шундай гўзал ва равон шеърый сатрларга жойлаштириши мумкин!

Шу билан бирга бу ёзма манбаларни ўқиш ва ўрганиш шоир ижодининг, хусусан унинг дostonчиликдаги шеърый услубининг шаклланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмаган. Биз ўзимизнинг «Хамса»да Ислом нури» деб аталган тадқиқотимизда бунга бир қанча далиллар келтирганмиз².

² Қаранг: Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 1996. 33—73-саҳифалар.

Навойи учун Ӯллоҳнинг висолига эришишдан ортиқ бахт йўқ. Бунинг учун эса инсон ҳақиқий Инсон бўлиши керак. Ҳақиқий одам бўлиш ҳам Ӯллоҳнинг назарисиз юз бериши мумкин эмас. Шунинг учун Ӯллоҳга илтижо қилиб, у дейди:

Айла Навойини бурун, одами,—
Қим бўла олғай бу ҳарам маҳрами.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг «Қириш» қисмида Пайғамбаримиз Муҳаммад с. а. в. шажарасида бешта наът бўлиб, уларнинг ҳар бирида бу улуғ зотнинг ҳаёти ва фаолияти, унга яқин улуғларнинг сифатлари ҳаққоний ва ёрқин таъкидлаб берилган. Достонда нақшбандия сулукининг асосчиси Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти давомчиси Хўжа Аҳрор мадҳлари ҳам такрор ва талмеҳ сўз санъатлари воситаси билан гўзал услубда нақшланган.

Достоннинг бошланишидаги бир неча боб буюк ҳам-санавислардан Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий ҳамда Абдураҳмон Жомий мадҳларига бағишланган. Улар қуруқ ёки оддий мадҳлар бўлмай, юқори ҳиссиётлар билан суғорилган, баланд услубда битилган самимий мақтовлардир. Чунки уларнинг ҳаммаларини Навойи ўзининг шеъриятдаги устозлари деб билар эди. Устоз эса, халқимиз мақолида айтилганидек, отангдан улуғ! Низомий мадҳини Навойи:

Хайли фасоҳат бошининг афсари;
Ганжи яқин афсарининг гавҳари.
Қонн фазилат гуҳариға амин;
Баҳри балоғат аро дурри самин —

деган сатрлар билан бошлар экан, бунда «У (Низомий) сўз санъаткорларининг бошидаги тож, ҳатто баҳоси хазинага тенг ўша тожнинг гавҳаридир. Уни фазилат қонидаги гавҳарларнинг қўриқчиси, қамолот дарёсининг қимматбаҳо инжуси деса ҳам бўлади!»—демоқчи бўлади.

Устозларини шундай юксак қадрлаган Навойи ўз ижодида ҳам уларга аҳамият билан эргашиди, уларнинг адабий анъаналарини тўла эгаллашга ва янада ривожлантиришга ҳаракат қилди. «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида Навойи «Ҳайрат ул-аброр» достонининг ёзилиши тарихига тўхталиб: «Аввалким, «Ҳайрат ул-аброр» боғида таъйим гуллар очибдур, Шайх Низомий руҳи

«Махзан ул-асрор»идан бошимга дурлар сочибдур», — деб ёзган эди³. Бу эса шуни кўрсатадики, Навоий дostonининг юзага келиши, унинг ёзилиш услубининг шаклланишида хусусан Низомий асари алоҳида ўрин тутди. Худди шу бобда Навоий ўзининг дostonчилиги ривожига Амир Хусрав Деҳлавий ҳам яқиндан мадад кўрсатганини, Низомий қайси услубда қалам тебратган бўлса, Деҳлавий ҳам шу йўлдан бориб, унга «пайраву монанд» бўлганини қуйидагича ифодалаган⁴.

Ул безабон «Махзани асрор»идин
Бу ёрутуб «Матлаи анвори»идин.
Маснави услуби мусаллам анга,
Пайраву монанд бу бир ҳам анга.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг пайдо бўлишида Абдурахмон Жомий ва унинг «Гуҳфат ул-аҳрор» дostonи ҳам катта ижобий аҳамиятга эга бўлганлигини махсус таъкидлаб ўтган. Бинобарин, «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг бадийяти, услуби ҳақида гап борар экан, биз уни кенг йўналишда Шарқ шеърини контекстида ўрганишга, ундаги анъанавийликнинг хусусиятларига тўғри баҳо беришга эришмоғимиз керак.

Хуллас, «Ҳайрат ул-аброр» дostonининг дебоча қисмлари шуни кўрсатадики, бунда Навоий шеърини тафаккур билан илмий тафаккурни маҳорат билан бир-бирига қўша олган ва бу билан шеърини услубнинг ноёб кўринишларини намоён этган. Бу анъана унинг кейинги дostonларида янада бойиб ва ривожланиб борган.

Маълумки, Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» дostonи 1483 йили ёзила бошлаган ва шу йилнинг ўзидаёқ ёзиб тугатилган эди. Бу вақтга келиб Навоий ўзининг шеърлари билан бутун мамлакатга танилган, унинг «Бадоеъ ул-бидоя» девони эса қўлма-қўл юрар эди.

Бу пайтда Навоий фақат шоир сифатида эмас, бош вазир, яъни катта давлат арбоби сифатида ҳам машҳур бўлиб, қирқ икки ёшга кирган, катта ҳаёт тажрибаси билан бойиган, ўз тадбиркорлиги билан шоҳ Ҳусайн Бойқаро олдида ҳам, халқ олдида ҳам яхши маълум, обрўли бир шахс эди.

Замондошлари эса уни «амири кабир», «вазири равшанзамир» («улуғ амир», «ақли тиниқ вазир») номлари

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 16-том. Тошкент, 2000. 26-саҳифа.

⁴ Ўша асар. 16-саҳифа.

билан ҳурматлар ва улуғлар эдилар. Яъни бу даврга келиб Навоий насиҳатнома жанрида қалам тебратишга маънавий жиҳатдан тўла ҳуқуқли эди.

«Ҳайрат ул-аброр» Навоий «Ҳамса»сининг биринчи достони. Унинг асосий қисми олдин айтиб ўтилганидек, 20 мақолат ва уларга илова қилинган 20 ҳикоятлардан ташкил топган. Навоий бу мақолатларининг ҳар бирида ўз даври маънавияти, ижтимоий-сиёсий турмуши учун зарур бўлган мавзулар бўйича ўз мулоҳазаларини баён қилар экан, унинг диққат-эътибори, фикрлари жамият ҳаётини, ундаги зиддиятларни жиддий кўздан кечиришга, мавжуд тузумни такомиллаштиришга, инсон тарбиясини юқори босқичга кўтаришга, Исломни мустаҳкамлашга, одамлар ўртасида дўстлик, биродарлик муносабатларини ўрнатишга қаратилган. Унинг нияти пок, мақсади инсонни комиллик қиёфасида кўриш. Бунинг биринчи шарт, Навоийнинг фикрича, кишиларда имон-эътиқод туйғусини мустаҳкамлашдир:

Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур
Билки нишони анга имон эрур⁵.

Қуръон асосида Навоий имоннинг олтига белгиси бор дейди ва унинг биринчи бош белгиси Ҳақни, яъни Оллоҳни танишдан иборат:

Олтидин аввалғики мақсуд эрур,
Билмак эрур Ҳақинки, мавжуд эрур⁶.

Дунёдаги ҳамма нарсаларни бор қилувчи ҳам Худо, йўқ қилувчи ҳам. Ундан юқори, ундан улуғ ҳеч ким ва ҳеч нарса йўқ. Бизга маълум икки дунёнинг ҳақиқий подшоси у бўлиб, бошқа дунёлар мавжуд бўлса, уларнинг ҳам эгаси У (Худо)дир:

Икки жаҳон мулки мусаллам Анга,
Узга жаҳон бор эса, ул ҳам Анга⁷.

Шунинг учун аввало Худонинг борлиги, якка-ягоналиги, унинг ҳеч қачон йўқ бўлмаслигига имон келтириш керак.

⁵ Алишер Навоий. Ҳамса. 50-саҳифа.

⁶ Ўша китоб. 53-саҳифа.

⁷ Ўша жойда

Имоннинг иккинчи белгиси — малойик (фаришта-лар)га, учинчи белгиси — илоҳий китоблар («кутуби осмон»)га, тўртинчиси — пайғамбарларга, бешинчиси — қиёматга, олтинчи — қадар (Оллоҳнинг тақдир қилгани)га имон келтириш ва чин кўнгилдан ишониш керак. Буларнинг ҳаммаси инсонни яхшиликка, ҳар қандай гуноҳининг кечирилишига олиб боровчи омиллардир:

Кимгаки бу олтига бор эътиқод,
Ҳам бу сифат бирлаки қилдим савод,
Ҳар нечаким нома сияҳ бўлса ул,
Ғарқай дарёи гуноҳ бўлса ул,
Тонг йўқ, — агар афв ўлуб уммид анга
Тутса илик раҳмати жовид анга⁸.

Иккинчи мақолатда Навоий шу тарзда Ислому рухналарини изоҳлайди ва тушунтиради. Бу каби мақолатларда Навоий ортиқча ҳаяжонларга берилмайди. Китобхон билан суҳбат олиб бораётганда воизлар ўз нутқларини фасоҳатли бўлишига интиланганлари каби Навоий ҳам ўз фикрларини чиройли сўз ва иборалар билан ифодалашга ҳаракат қилади. Чунки бундай ўринларда гап улуғ тушунчалар ҳақида, умуминсоний қадриятлар ва ҳақиқатлар устида бормоқда. Навоий бу ҳақиқатларни янгидан кашф этиш йўлидан эмас, балки одамларга хотирлатиш, уларнинг адабиётининг, ҳақиқатининг олдини олиш йўлидан бормоқда. Вазнининг силлиқлиги, қофия ва радифларнинг мукамаллиги ўқувчи руҳини аллалаётгандай.

Навоий одоб-ахлоқ масалаларига доир бешинчи, олтинчи ва ундан кейинги мақолатларда ҳам кўпроқ ўз фикр-мулоҳазаларини шу йўсинда давом эттирар экан, унинг тасвирий услубидаги юмшоқлик ва майинлик янада чуқурлашади. Чунки инсон тарбиясида, унинг руҳий дунёси такомилли тўғрисида гап борганда, халқ ибораси билан айтганда, «Яхши сўз билан инсон инидан чиқади, ёмон сўз билан мусулмон динидан чиқади» қабилида иш кўриш маъқулроқ.

Масалан, бешинчи мақолатда Навоий хайру эҳсон (карам) масаласига тўхталади. Бу бобда ҳам шоир ўз фикрларини чиройли, силлиқ баён этишга, оддий гаплардан қочишга ҳаракат қилади. Унинг мулоҳазасига кўра, хайру саховат шундай улуғ нарсаски, уни давлатманд одамнинг бошидаги тож (афсар)га ўхшатиш мум-

⁸ Ушта асар. 50-саҳифа.

кин. Шу тожга қадалган қимматбаҳо гавҳарни эса карам деб тасаввур этса арзийди. У саховагли кишига мурожаат этиб дейди:

Бошинг уза жуду сахо афсари;
Афсаринг устида карам гавҳари⁹.

Навоий фикрича, хайру саховат кўрсатишга қодир одам ҳеч маҳал бахиллик (бухл) йўлини тутмаслиги, бойлик даражасига эришганидан хурсанд бўлиб, Оллоҳ таолога шукрлар қилиб яшаши зарур. Шоир таъбирича, бахиллик ва хасислик инсон табиатидаги энг ярамас иллат. Сахийлик (сахо) эса инсон боласини безайдиган энг тоза гавҳардир:

Бухл эрур борча сифатдин хасис:
Лек сахо жавҳари асру нафис¹⁰.

Кўриниб турибдики, бу умуминсоний гўзал ғояларни шоир мумкин қадар юқори санъаткорлик билан ифода-лашга, кўз қамаштирадиган ташбеҳ ва истиораларни қўллашга интилади. У ўз юксақ таъриф-тавсифларида давом этиб, сахий одамнинг эҳсон улашуви йўлларини турмушдаги оддий нарсаларга эмас, қуёшга, кафтини нур таратувчи яшинга қиёслайди:

Панжанг ўлуб сиймфишонлиққа фош,
Машриқу мағрибда нечукким қуёш...
Чун кафинг олтун сочиб андоқки барқ,
Барқ ҳаёдин бўлубон терга ғарқ.¹¹

Олтинчи мақолатда Навоийнинг энг ноёб сатрлари одобни мадҳ этишга, одобсизликни эса фош қилишга қаратилган. Одобнинг биринчи шарт, Навоийча, элга хизмат қилиш, бу йўлда ўзини гард (чанг, ғубор) деб билиш, кибру ҳавога берилмасликдир:

Эл йўлида гард ўлубон дард ила:
Кибр кўзин кўр этиб ул гард ила¹².

Эл, улус учун терлаб-пишиб, чанг-тўзонга қоришиб

⁹ Ўша асар. 67-саҳифа.

¹⁰ Ўша жойда.

¹¹ Ўша жойда.

¹² Ўша асар. 71-саҳифа.

хизматда бўлиш, шу тўзон билан кибр кўзини кўрмайдиган қилиш ҳақиқий одобли кишиларнигина қўлидан келиши мумкин. Одобнинг яна бир белгиси тавозуъли бўлиш. Янги чиққан ой (ҳилол) тавозуъ қиёфасида бўлгани, яъни эгилгани учун, у кун-кундан тўлишиб, чиройи камол топади. Ёй ҳам ғўдаймасдан, эгилган бўлгани учун ҳурмат қозониб, ҳатто Қуръон («Мусҳаф») устидан жой оладиган бўлган:

Чунки тавозуъга ҳам ўлди ҳилол,
Бўлди фузунроқ анга ҳар кун камол.
«Ё»га тавозуъ сифати берди даст,
Қадр ила Мусҳаф уза топти нишаст¹³.

Бунда ифода оҳанглари бир маромда босиқ бўлса ҳам лирик тасвир услуби муболағаларга бой ва баъзан кўзни қамаштирадиган даражада ёрқин. Достон учун кўп ўринда шу хил тасвирлар характерли. Шунинг учун ҳам биз бу достон услубини қуйи ва оддий услубга эмас, кўпроқ юқори услубга мансуб деб ҳисоблаймиз.

Навоий ўзининчи мақолатда тўғрилиқни, ростгўйликни улуғлаб, кўпгина ўлмас сатрларни битган. Бунда ҳозирги «тўғри» деган сўзнинг қадим туркий шакллари «туз», «тузлик» деган шаклларда бўлиб, шоир тўғрилиқ ҳақида мулоҳаза ва мушоҳадаларини шундай баён қилади:

Эгрию туз васфи муҳаққақдурур,
Ботил эрур эгрию туз ҳақ эрур.
Барққи эгрилик ўлубтур хўйи,
Гарчи ёрур, лек борур ер қуйи.
То режа чекмас ерига богбон,
Боғ ҳамон зебда жангал ҳамон.
Моласиз ул тухмки, деҳқон сочар,
Сувни тенг ичмас,—неча яксон сочар.
Неча мусаттаҳ эса кўзгу юзи,
Туз кўрунур шоҳиди маҳру юзи.

Бу сатрлар ҳозирги тилимиз билан ифодаланганда, шоир талқинлари қуйидагича гавдаланади: «Эгриликнинг ҳам, тўғрилиқнинг ҳам ҳақиқий таърифи бор: ёлғон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шамъ ўз тўғрилиги билан хурсанд: бошдан-оёқ куйса ҳам, у нурга айланади. Яшн эгриликни одат қилган бўлиб, ҳамма ёқни ёритса-да, ернинг остига киради. Богбон ўз

¹³ Ўша жойда.

ерига режа тортмас экан, боғнинг кўриниши чакалакзорнинг кўринишига ўхшаб қолади. Деҳқон агар мола босмасдан уруғ сочса, қанча бир хил сочмасин, экинни барибир сувни текис ичмайди. Ойнанинг юзи қанча текис бўлса, ой юзли маҳбубанинг юзи ҳам шунча тўғри кўринади»¹⁴.

Бу мисолда шоирнинг ростгўйликни улуғловчи фикрлари уйни ёритувчи, режа билан ишловчи ишбилармон боғбон, юзи силлиқ ойна образлари орқали, эгриликни қораловчи ғоялари умри қисқа чақмоқ, мола босмай экин экилган шудгор образлари орқали нафис ва гўзал очиб берилган. Халқ, раият ва мамлакат тақдирининг посбони — шоҳ образи ҳам Навоий томонидан учинчи мақолатда қўй галасини бошқарган чўпон, боғни яшнатган боғбон, туну кун экинни парвариш қилиш билан овора бўлган деҳқонга ташбеҳ қилиш орқали тўғри ва ҳаётий қилиб гавдалантирган:

Бўлди раият галаву сен шубон;
Ул шажари мусмиру сен боғбон.
Қўйни шубон асрамаса ою йил,
Оч бўрилар туъмасидур бори, бил.
Боқмаса деҳқон чаманин туну кун,
Нахли тарин англа қуруғон ўтун¹⁵.

Бу тасвирларда маълум даражада анъанавий тасвир унсурлари бўлишига қарамай, китобхон бу хил шеърӣ мисоллардан шоҳларнинг масъулияти, вазифалари ҳақида юқори ва тўғри тушунчага эга бўлади. Айни вақтда шоир шоҳларни огоҳликка чақиради. Шу оҳангдаги, шу йўсундаги маъноли ва ҳаётий тимсолларга бой сатрлар услубан дostonнинг асосий йўналишини белгилайди,— дейиш мумкин.

Лекин масаланинг бошқа томони ҳам йўқ эмас. Навоий бу асарда ижтимоӣ-сиёсий ва ахлоқӣ масалаларнинг замонавий талқинида ўз даври воқеа ва ҳодисалари ҳақида гап борганда ёки талқин этилаётган масалалар шоир шахсияти билан боғлиқ кетган ҳолларда унинг тасвирий услуби ўткирлашиб, янги жилолар касб этади. Бундай ўринларда Навоий кучли эҳтиросларга берилган ҳоллар мавжуд. Бу эса шоир шеърӣ услубининг янги қирраларини юзага келтирган. Масалан, у ўз

¹⁴ А л и ш е р Н а в о и й. Ҳайрат ул-аброр. Насрий баён. Тошкент, 1974. 79—80-саҳифалар.

¹⁵ А л и ш е р Н а в о и й. Хамса. 59-саҳифа.

давридаги Ҳирот шаҳрининг ободлиги тасвирланган мақолатда хурсанд бўлиб, завқ-шавқ билан қалам тебратди. Чунки бу ободончиликда Навоийнинг ҳам катта ҳиссаси бор-ку:

Сабзасидин гулшани миноға рашк.
Туфрогидин анбари сороға рашк.
Етти фалак нақдиға ганжина ул;
Етти ақолим тану сийна ул.
Анга жаҳон кўкси келибтур сифот,
Анда кўнгул хиттаи поки Ҳирот...
Айтма кишвар, деки боғи Ирам;
Дема Ирам, айтки Байтулҳарам¹⁶.

Бу ўринда Навоий ўзи ҳам, услуби ҳам кўтаринки руҳда. Лекин шоир ростгўйлик мавзуидаги мақолатда бу масаланинг замонавий талқинига келганда унинг қалами танқидга юз ўгиради. Бу даврда, у яшаётган жамиятда одамларнинг хулқ-ахлоқи бузилган, маънавият издан чиққан ҳоллар бўлиб, Навоий бундан ўзининг қаттиқ норози эканини яшира олмайди. Бу замонда, шоир ёзишича, кимки тўғри бўлса, таёқ ўшанинг бошида сингани-синган, тақдир ҳам унга душманлик қилгани қилган; қалам (хома) эса тўғри (туз) гапни ёзгани учун боши кесилгани кесилган:

Ул кишиким тузлук эрур — шон анга.
Душман эрур гардиши даврон анга.
Хомаки, тузлукка эрур раҳнамун,
Кесилибон боши бўлур сарнигун¹⁷.

Меҳрибон бўлиш, ғамхўрлик қилиш, оч, юпун кишиларга қўли билан бўлмаса ҳам сўзи билан ёрдам кўрсатиш зарурлиги тўғрисида сўзлар экан, бу ўринда ҳам кўтаринки руҳда қалам тебратди. Унинг гаплари минбардан айтиладиган панд-насиҳат гапларига ўхшаб кетади. Бу шеърӣй парчаларда юқори шеърӣй санъатлардан тарсеъ санъатини кўриш, ҳозирги замон минбар шеърларининг элементларини кузатиш ҳам қийин эмас:

Маъдани инсон гуҳари сўздурур.
Гулшани одам самари сўздурур.
Сўз била нафъ ўлмаса эл пешаси,

¹⁶ Алишер Навоий. Хамса. 130—131-саҳифалар.

¹⁷ Ўша асар. 91-саҳифа.

Яхши керак кўнглида андешаси.
Кўнгли киши хушлиғдин хуш керак.
Нохуш агар бўлса, мушавваш керак.
Одамий эрсанг, демагил одами —
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.
Улки киши ўлмағидин шод эрур,
Гўркану ғосилу жаллод эрур¹⁸.

Бундан шундай хулоса чиқадики, Навоийнинг услуби қотиб қолган догматик ҳодиса эмас. У шароитга, масалаларнинг турли хил ғоявий-бадий талқинига қараб ўзгариб туради ва тобора янги хусусиятлар касб этади. Гап шоирнинг шахсияти билан туташган жойларда, руҳий кечинмаларга берилганда эса сўз аланга олиб, шоир ўз юрагини бутунлай очиб ташлашга, ўз дардини ошкор этишгача боради.

Масалан, Навоий вафо ҳақидаги бобда ўз замонида одамлар орасида меҳру оқибатнинг, одамгарчиликнинг, вафодорликнинг йўқлигидан шикоят қилар экан, бу аҳволни у космик баландликдан туриб, романтик кўтаринкилик билан тасвирлаган,—дейиш мумкин.

Кимки қуёш бўлиб кишиларга хизмат қиламан деса, замон уни ҳар куни ер остига қамаб қўймоқда; қалам (хома) вафодан дафтар битгани учун осмон муфтиси унинг юзини қаро қилгани қилган:

Чунки қуёш бошдин-оёқ бўлди меҳр,
Ерга кюрди ани ҳар тун сипеҳр.
Хома вафодин битиди можаро,
Муфтийи гардун юзин этти қаро¹⁹.

Шу жумлалардан маълум бўладики, Навоийнинг ўзи ҳам вафосизликнинг жабрини чеккан, севгилисидан вафо кутиб, бир умр унинг висолига муштоқ бўлиб, муродига етмаган. Бу ҳақда сўз кетганда у ўз кечинмаларини ганж деб дарду ранжга, сабза деб ништарга, лаъл деб ахгар (чўғ)га, лола деб юрак доғи (туган)га дучор бўлган ҳолати орқали ифодалаган:

Сени тилаб ҳар неча кўрдум шиканж,
Ганж тилаб етмади жуз дарду ранж.
Сабза дедим, сончти ништар мени,
Лаъл дедим, ўртади ахгар мени.

¹⁸ Ўша асар. 104-саҳифа.

¹⁹ Ўша асар. 82—83-саҳифалар.

Лола дебон кўксума кўрдум туган.
Гул тилабон кўнглума топтим тикан.
Кими анга айламадим жон дариг,
Қилмади жавр улчаки имкон дариг.
Ҳар кишиким қўйдум оёғига бош,
Жола киби бошима ёғдурди тош.
Войки, юз тош аро ёлғиз бошим!
Чарх соғинмишки, эрур юз бошим²⁰.

Бундай шарҳи ҳол тарзидаги лирик чекинишлар ту-
файли Навоийнинг услубида индивидуаллик хусусиятла-
ри кучайиб, абстракт панд-насиҳатлар конкрет мазмун
касб этган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Наво-
ийнинг ҳаёт тарзи ҳақида ёзар экан, у уйланмаган, бола-
чақа қилмаган, кўп вақт ёлғизликда яшаган бўлса ҳам
«Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва
жарийда (мардонавор) ўткарди»,—дейди²¹.

Лекин бу фикрни унчалик тўғри деб бўлмайди. На-
воийнинг шахсий ҳаёт тарзи оиласиз, хусусан ёши ўтган
сари катта қийинчиликда ўтганки, бунга юқоридаги
шеърый парча ёрқин бир мисолдир. Шу билан бирга
«Бадоеъ ул-вақоеъ»нинг муаллифи Зайниддин Восифий
ҳам Навоий ҳақида ҳикоя қилганда унинг оиласиз, гоҳ
танҳо ўзи қолганда руҳан азоб чекканига конкрет ми-
соллар келтиради.

Ҳаётда Навоийнинг хурсанд бўлган вақтлари ҳам
бўлган, турли ташвишлар билан яшаган вақтлари ҳам,
ҳатто қаттиқ изтироб чеккан вақтлари ҳам. Заҳириддин
Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да: «Алишербекнинг ми-
зожи нозук била машҳурдур. Эл назокатини давлатнинг
ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур.
Бу сифат анга жибиллий (табиатида бор) экандур. Са-
марқандда эканда ҳам ушмундоқ нозук мизож экан-
дур»,²²—деб ёзади.

Шунинг учун айрим мақолатларда китобхон Навоий
характеридаги гоҳ осудалик, совуққонлик билан, гоҳ
қизишиб фикрлаш ҳолларини ҳам кузатиш мумкин.

Достондаги ҳамма гаплар Навоий тилидан бўлган-
дан кейин, бунда билдирилган мулоҳазалар ифодасидаги

²⁰ Уша асар. 83-саҳифа.

²¹ «Бобурнома». 233-саҳ. Бу жумлани асарнинг рус тилига таржимасида Салъе М. «Без сына, без дочери, без жены и без семьи прошел он (Навои) прекрасно (свой путь) в мире одинока и налегке»,—деб берган. «Бобурнома», Тошкент, 1958 ~ 199-саҳ.

²² «Бобурнома». Тошкент, 1960. 233-бет.

шеърӣи услубни Навоӣининг шахсий нутқиға яқин деб қарашға ҳақлимиз, яъни бу асарда биз Навоӣининг бошқа асарларидағиға қараганда унинг инсоний, нутқий, руҳий хусусиятларини, яъни шахсини кўпроқ ҳис этамиз. Достон услубининг муҳим хусусиятларидан яна бири, бизнингча, шунда. Чунки услуб адабиётда биринчи навбатда муаллифнинг шахсияти дегани.

Масалан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг учинчи мақолатида Навоӣӣ шоҳ ва унинг амалдорларини инсоф ва адолатга, имонга тарғиб этиб, насиҳатлар қилар экан, ҳукумат одамларининг маишатга берилиб, кўп ичишларини, оқибатда ўзларини билмай, қуёш баландга кўтарилгунга қадар, тонги намозни ўқишни ҳам унутиб, ухлаб қолишларини қаттиқ танқид қилади, уларнинг ҳажвий қиёфаларини чизади ва дейди:

Базмдағи қорию гар худ йигит
Майдин ўлуб ҳар бири бир телба ит²³.

Шоир бу аҳволдан қаттиқ норозилигини ўзини Худонинг ердағи сояси деб билган шоҳнинг ўзига айтиб, унга қаттиқ дашном беришга журъат этади ва уни тавба ила, ҳақ йўлга қайтишга чақиради:

Эй хулафо ўрнида маснаднишин,
Қўр ўз ишингнию аларнинг ишин.
Қоида шундоғму бўлур, де ахи,
Бир ўз ишингнинг ғами ҳам е ахи,
Ҳақ сени адл этгали султон этиб,
Зулм ила сен халқни вайрон этиб...
Зулмни тарк айлаву дод айлагил,
Марг кунидин доғи ёд айлагил...
Саҳвунга де узр, таваҳҳум била.
Зулмдин этиб тавба тазаллум ила...²⁴

Бу сатрларда Навоӣӣ руҳи, унинг қарашлари, қатъий сўзлиги, журъаткорлиги яққол намоён бўлиб турибди,—десак хато қилмаган бўламиз. Имон, эътиқод, Ислом қоидалари ҳақидағи олдинги бобларда бу масалалар юзасидан осойишта фикр юритган шоир халқ, мамлакат тақдири, адолат ҳақида гап кетганда ундан чекинган амалдорларни танқид қилиш, фош этиш учун сўзни аямайди, иккиюзламачилик қилмайди, унинг гап-

²³ Алишер Навоӣӣ. Хамса, 60-саҳифа.

²⁴ Уша асар. 61-саҳифа.

лари олий талаб даражасига кўтарилади. Навоий реал ҳаётда ҳам шундай бўлган. Бунга Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» асарида (Мавлоно Соний ҳақидаги латифани эсланг!) бир қанча мисоллар ҳам келтиради.

Бу аҳвол дostonда Навоий услубида кескин сифат ўзгаришларга ҳам олиб келган. Навоий бора-бора умумий насиҳатлар, таъриф, тавсифлар билан чекланмай, ўнинчи мақолатдан кейин ўз фикр-мулоҳазаларини ҳаётдан олинган конкрет воқеа ва ҳодисалар, образлар орқали ёритишга киришади. Яъни унинг тасвирида воқеанавислик хусусияти, эпиклик аломатлари жиддий ўрин эгаллай бошлайди.

Воқеанавислик Навоий ижодида биринчи маротаба унинг йигитлик давридаги устози Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърини мактубида намоён бўлган, шоир унга ўша даврдаги ўз турмушининг қийинчиликларини, ўша вақтларда Хуросонда юз берган ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги таназзулни юксак шеърини маҳорат билан тасвирлаб берган эди. Шу билан бирга ўша мактубида у шоир сифатида «Хамса» ёки «Шоҳнома» типиди асар яратиш ғояларига ҳам эга эканини билдирган эди. Демак, Навоийнинг эпик шеърлари кейин пайдо бўлган, тасодикий ҳодиса бўлмай, бу қобилият аслида унинг табиатида бор эди²⁵.

Навоий ўн биринчи мақолатда ўша даврда илм кишиларининг моддий ва маънавий аҳволи ҳақида сўзлар экан, у ўз юртидан узоқларга — бегона юртларга кетиб, очлик, муҳтожлик ва мусофирчилик азобларини тортган талаба ҳаёти мисолида намоён этган. Навоий бошқа шаҳарда тентираб юрган, уй-жойи йўқ, хўрлик ва зорликларга гирифтор йигитнинг аҳволини реал ҳаётда қандай бўлса, худди ўшандай ҳаққоний тасвирлай олган:

Халқ кўпу йўқ бири ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг.
Кўча кўпу эл кўпу бозор ҳам,
Билмайин улким қаён урғай қадам,
Гурбат ўти кўнглига кор айлабон,
Жонимни ёлғизлиғи зор айлабон.
Сайр этиб ақшомғача бетўшае,
Чун бўлуб ақшом тутубон гўшае
Заъф ила ҳуши ўзига келмайин.
Тонггача уйқу кўзига келмайин...

²⁵ Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси, Тошкент, 1961. 270—292-саҳифалар.

Навоий тасвирлашича, бу талаба ўртоғи билан узоқ йиллар ўқиб, атрофлича чуқур билим олиб, ўз юртига қайтар экан, ўз юртида ҳам тегишли ҳурматга сазовор бўлмаган, тирикчилик ўтказиш тамаида жоҳил амалдорга лаганбардорлик қилган ва «хору забун» бўлган.

Ун иккинчи мақолатда Навоий солиқ йиғадиган амалдорларнинг ўз мавқеларини сунистеъмол қилиб, қишлоққа борганларини, деҳқонлар ва қосибларнинг арпаларини отларига егизиб, улар ҳисобига майшат қилганларини, оилаларига тажовуз этганларини ғазаб ва нафрат билан, ҳозирги тил билан айтганда, реалистик усулда тасвирлаб кўрсатган. Кент арбоблари ҳам деҳқонларни ҳимоя қилиш ўрнига «мағзу пўст» бўлиб, золимларга ёрдам берган. Навоий бу аҳволга якун ясаб дейди:

Ҳосил ўшул уйга бало дорибон,
Қайси бало, балки вабо дорибон.
Йиғламоғу оҳ ила афғон солиб,
Ул ёғину ел била тўфон солиб,
Кентнинг арбоби бир-икки авон,
Зулмда бу хожа, алар паҳлавон.
Бир-бири била бўлушуб ўйла дўст,
Ким кишиким кўрса дегай: «Мағзу пўст!»

Ун бешинчи мақолатда ичкиликка берилиб, киши асабини бузадиган, одамгарчиликдан чиққан, кўчаларда салласини, пулини, пичоғини йўқотиб, тўнини ўғрилар ечиб олган, ҳамма ёғи лой, ифлос, соқолини итлар ялаган бадмастнинг бир қараганда кулгили, жиддийроқ қараганда ачинарли аҳволини шоир ўзига хос конкрет чизгилар орқали ниҳоятда аниқ гавдалантирган:

Қай соқолин ҳар неча нопок этиб,
Ит яламоқ ила яна пок этиб,
Мастлик уйқуси чу зойил бўлуб,
Кўз очибон бодаға мойил бўлуб.
Не топибон бошида досторини,
Не кўрибон белида динорини.
Тўнини элтиб яна бир роҳзан,
Ўйлаки сўйғайлар ўлуктин кафан...

XV асрда Хуросонда ичкиликбозлик кенг тарқалган бўлиб, бунинг салбий оқибатлари тасвирига Навоийнинг махсус бир мақолатни бағишлаши бежиз эмас эди. Бундай ўринларда Навоийнинг услуби ўткир ҳажвий хусусият касб этган дейиш мумкин.

Навоийнинг кичик замондошларидан Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да, Зайниддин Восифий «Бадоеъ ул-вақоеъ»да улуғ шоирнинг табиати ҳазил-мutoййбага мойил бўлганини хабар қиладилар. Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да ҳажв ва ҳазил-мutoййба услубидан фойдаланишга анча ўрин берган.

Навоий шеърӣ услубининг воқеъликка муносабатлари ва унда ҳажв, мutoййбанинг муҳим ўрни ҳақидаги фикрлар унинг ҳикоячилигига ҳам тегишлидир. Масалан, биринчи мақолат охиридаги ҳикояда тасвирланишича, «орифларнинг султони» лақабини олган Боязид Бистомий кунларнинг бирида бозорга яқин бурчақда жуда хафа бўлиб ўтирган бўлади. Ундан: «Нега хафасиз?»—деб сўраганларида, у:—«Мана, кўриб турибсизлар. Дунёда одам кўп. Лекин уларнинг ҳаммаси ўз иши, тирикчилиги билан овора. Уларнинг орасида Худони деб яшаётган, уни ўйлаётган бирон инсон кўринмайди. Мен шунга хафаман!—қабилида жавоб беради. Шунда улардан бири:—Сизчи? Уларнинг орасида ўзингиз ҳам борсиз-ку?—деб ҳазиломиз у кишига тегажоқлик қилади. Боязид эса бунга тантилик, камтарлик билан:—Мен ҳам ўшаларнинг биттасиман. Биз ҳаммамиз шундай касалликка мубтало бўлганмиз. Эртани ҳеч ўйламаймиз!»—деб жавоб беради. Бу мақолатда Навоийнинг имон-этиқод ҳақидаги суҳбатни шундай ҳазил-мutoййба билан олиб бориши қизиқарли, услубан ҳаётӣдир. Яъни Боязид Бистомий муҳим масала ҳақида гап борганда ўзини ҳам аямасдан танқид қилган. Ўзининг шу пайтгача қилган тоат-ибодатлари ҳақиқӣ сўфӣй деб («иш сирридин огоҳ») аталиш учун жуда кам эканини айтишга журъат этган.

Мақолатда илова тарзида келтирилган бошқа баъзи ҳикоятларда Навоий диалог формасидан фойдаланишга алоҳида эътибор беради. Бу эса унинг ҳикояларига жонлилик бағишлайди. Мақолатларнинг монолог формасидан ҳикоятларда диалог формасига, баёнчиликдан воқеанависликка ўтиш дostonнинг ёзилиши услубига ранг-баранглик бағишлаган.

Бу ўринда Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр», «Садди Искандарий» дostonлари ҳақида яна шуни айтиш керакки, уларда Шарқ адабиётидаги Шайх Саъдий, Фаридиддин Аттор, Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ҳикоячилигининг яхши хусусиятлари — тил ва тасвирнинг соддалиги, ўзида инсонпарварлик, юксак одоб-ахлоқ гоёла-

рини ёрқин мужассам этганлиги билан таъсирчан ва яхши эсда қолади.

Навоий пандномасининг услуб хусусиятлари тўғрисида гап борар экан, шуни ҳам айтиш керакки, у йигитлик давридаёқ, агар мен «Хамса» каби асарлар ёзишга киришсам, уларни бошдан-оёқ илми бадеънинг энг қийин шакллари — эҳом ва хосса маъни санъатлари асосида ёзган тақдиримда ҳам жуда қисқа бир муддатда охирига етказган бўлур эдим!—дегани бежиз эмас эди²⁶.

Навоий «Хамса»ни яратишга киришар экан, ўзининг шу гапига бу асарида ҳам қатъий ва изчил амал қилди. Масалан, Навоий еттинчи мақолатда ҳам инсонийлик, ҳам мутасаввиблик нуқтаи назаридан қаноатни маъқуллаб, улуғлаб, таъмагирлик ва пасткашликни қоралаб, «тож» ва «муҳтож» сўзларини бир-бирига қофия қилар экан, бу сўзлар маъно эътибори билан бир-бирига зид, лекин «муҳтож» сўзининг иккинчи бўлаги «тож» «муҳтож» сўзига бир оз ўхшаш, шу туфайли шоир бу сўзлардан тажнис санъатини яратиш учун фойдаланган ва шу туфайли бу мисралар ўқувчи ёдида тезроқ, осонроқ қолиши мумкин:

Шоҳ бошининг шарафи тож эмас,
Англа они шоҳки, муҳтож эмас²⁷.

Одамларга яхшилик қилиш, нафъ етказишни ўзига одат ва қоида қилиб олган кишилар ҳақида Навоий уларни халққа кулиб боққан субҳ(тонг)га ва уларни доим хизматига тайёр турган осмон(чарх)га ташбеҳ қилган:

Субҳ киби халқ юзига кулуб,
Чарх киби эл бошига эврулуб²⁸.

Бу хил маҳорат билан қўлланган шеърый санъатларга шоир достонидан юзлаб мисоллар олиб келиш мумкин. Бу масалага биз «Алишер Навоий пандномаларида бадият» деган мақоламизда маълум даражада тўхталганимиз учун шу мисоллар билан чекланамиз²⁹.

Айни вақтда бу ҳол Навоийнинг «Хамса»си таркиби-

²⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 3-том. Тошкент, 1988. 530-саҳ.

²⁷ Алишер Навоий. Хамса. 76-саҳифа.

²⁸ Уша асар, 102-саҳифа.

²⁹ «Тил ва адабиёт таълими» журнаלי. 1996 йил, 1-сон. 38-48-саҳифалар.

даги, хусусан «Садди Искандарий» достонидаги панд-насиҳат қисмларига ҳам хосдир. Шундай йўллар билан Навоий бу ва бошқа дostonларида шеърининг панд-насиҳат турини, унинг услубини, мазмун жиҳатидан ҳам ғоят баланд ва нурли бир юксакликка кўтарди.

«Ҳайрат ул-аброр» тугалланар экан, Навоий дoston охирида шахзода Бадруззамонга махсус бобда бир неча насиҳатлар қилади.

Бу насиҳатлар орасида шоир гуноҳкор қанча катта айб ишлар қилмасин, унга огир жазо беришга шошмаслик, тавба қилдириш йўли билан чекланиш, одамларга яхшилик (лутфу карам) қилиш билан бир қаторда айрим вақтларда қаттиққўл (қаҳру сиёсат) бўлиш зарурлиги ва бошқа сиёсатлар тўғрисида ҳам гапиради.

Неча улуғ эрса гунаҳ хирмани,
Елга берур оҳу надомат ани,
Журм ўтиким, шуъласи пайваст эрур,
Узр сиришки суйидин паст эрур.
Лутфу карам гарчи эрур дилпазир,
Қаҳру сиёсат ҳам эмас ногузир³⁰...

Бу уч байтда «гунаҳ хирмани» (гунаҳ хирмони), надомат (пушаймон), журм (гуноҳ), пайваст (туташ), сиришк (кўз ёши), дилпазир (ёқимли), ногузир (иложсиз, муқаррар) каби бир неча форсча, арабча сўз ва иборалар учрайдики, улар Навоий услубини мураккаблаштираётгандек. Бу хусусият шоирнинг бошқа асарларига ҳам хос бўлиб, ушбу ҳол маълум даражада шоирнинг форсий тил таъсири кучли бўлган географик шароитда яшаб ижод қилгани оқибати деб ўйлаймиз. Навоий учун услубнинг бундайлиги у даврда табиий бир ҳодиса ҳисобланган³¹.

Навоий тасаввуфда нақшбандия сулукига амал қилган бўлиб, Аҳмад Яссавий замонида ижобий ҳисобланган зоҳидликни қоралади. Масалан, «Садди Искандарий» достонида инсонларни умрининг ҳар дақиқасини яхшилик, ширинлик билан ўтказиб, бир-бирини қадрлашга, ҳеч вақт умидсизликка тушмасликка чақириб, қуйидаги каби услубан порлоқ ва ҳузурбахш байтларни шеър ипига тизар экан, бу сатрларни биз Навоий ўғит-

³⁰ А л и ш е р Н а в о и й. Хамса. 137-саҳ.

³¹ Бу ҳақда қаранг: Абдуқодир Ҳайитметов. Ўзбек адабиётида халқчиллик ва халқчил услуб ҳақида//«Ўзбек тили ва адабиёти». 1993 йил, 1-сон, 9—15-бетлар; Туркистон ва Хуросон услублари//«Халқ сўзи». 1996 йил, 9 феврал.

ларининг, унинг шеърӣ услубининг олий нуқталари дейишга ҳақлимиз:

Эрурлар ғанимат бори бу замон,
Ки бир-бирга сиз барчангиз меҳмон...
Олинг айшдин умрнинг комини;
Тутинг хуш йигитликнинг айёмини...
Ўзунгизни меҳнат куни овутинг,
Не ғам келса даврондин, осон тутинг.
Агар ғам етиб, кимса топса алам,
Қилур бир гамин куч била икки ғам...
Жудолиққа шод ўлма асҳобдин,
Жафо етса айрилма аҳбобдин³²...

Бу байтлар Навоӣ услубининг асардан асарга сайқал топиб, нақадар гўзаллашганидан, етуклик касб этганидан, инсонларга ҳамма вақт янги руҳ бағишлашга қодир эканидан далолат қилади.

Ўзбек адабиётида бу услуб Навоӣга қадар Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Ҳайдар Хоразмӣ кабилар ижодида шакллана бошлаган бўлса, XV асрдан кейин Хожанинг «Мақсад ул-атвор», Сўфи Оллоҳёрнинг «Сабот ул-оғизин» каби дostonларида ўз ривожини топди.

³² Алишер Навоӣ. Хамса. 806—807-саҳифалар.

Еқубжон ИСҲОҚОВ

НАВОИЙ ЛИРИКАСИ ВА ЯНГИ ДАВР ПОЭТИКАСИ

Алишер Навоий ижодиёти Шарқ, хусусан, арабий ва форсий адабиётда поэтик қонун-қоида (канон) ҳукмрон бўлган даврга тўғри келади. Бу ўринда поэтика фани, асосан, учта масалани қамраб олган бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил илм ҳисобланар эди: илми аруз, илми қофия, илми бадеъ. Жанрлар поэтикаси ҳақида эса учинчи қисмга илова тарзида сўз юритилар эди.

Янги давр адабиётшунослигида бадиийликнинг белгилари сифатида махсус ўрганиладиган бир қатор категориялар (гарчи уларнинг аксарияти Шарқ адабиётида ҳам мавжуд ва ҳатто, юксак даражада бўлган бўлсада) анъанавий поэтиканинг мазкур учлиги доирасида учрамайди. Психологизм, сабабият-детерминизм, табиат тасвири (пейзаж), драматизм, композиция, макон ва замон сингари бир қатор проблемалар ана шулар жумласидан.

Навоийнинг лирик мероси ана шундай масалалар борасида ҳам махсус мулоҳаза юритиш учун бой материал беради. Зотан, аслида бундай поэтик истилоҳ-тушунчалар, гарчи янги давр Европа адабиётшунослиги билан алоқадор истилоҳлар бўлса ҳам, умуман бадиий ижод учун хос категориялар бўлиб, Шарқ шеърояти ва хусусан, унинг Навоийдек буюк намояндалари ижодиёти учун ҳам бевосита тааллуқли. Бинобарин, мазкур проблемаларни Навоий лирикаси билан боғлиқ ҳолда ўрганиш, бир томондан, шоир бадиий маҳорати ва новаторлигининг янги жиҳатларини кашф этиш, иккинчи томондан, ўрта асрлар шеъроятининг юксак чуққиси ҳисобланмиш Навоий ижодий тажрибаларини аниқлаш

ва пировард-натижада инсониятнинг бадий тафаккури (миллий ва жуғрофий тафовутдан қатъи назар) учун хос бўлган умумий қонуниятларни тадқиқ этишга ёрдам беради.

1. Навоий лирикасида пейзажнинг ижтимоий-эстетик функцияси

Адабий асарда табиат тасвири ўзининг фалсафий, ижтимоий, ахлоқий-эстетик қирраларига эга. Унинг асосий эстетик функцияси ҳам ана шу жиҳатлар билан боғлиқ ҳолда кўринади. Зотан, бадий асарда муайян вазифасиз бирорта деталь бўлмаганидек, табиат билан боғлиқ тасвир ҳам бирор ғоявий-эстетик вазифани адо этмаслиги мумкин эмас. Табиатга мурожаат, хусусан, романтизм адабиёти учун ниҳоятда катта аҳамият касб этган. Улар носоз тузумнинг изтиробларидан паноҳни табиатдан излаганлар. Лекин табиат тасвирига алоқадор баъзи муҳим жиҳатларни мутлақо назардан соқит қилиш мумкин эмас. Булар, биринчидан, ҳар бир адабиётда пейзаж тасвири билан алоқадор тажрибалар, яъни традиционлик. Жуда кўп халқларнинг фольклори ва ёзма адабиётида табиат тасвири билан боғлиқ ўзига хос традициялар мавжуд бўлиб, у ёки бу санъаткор ижодининг моҳияти, оригиналлиги ҳақида ана шу традициялар фонидагина хулоса чиқариш мумкин. Жумладан, асрлар давомида Шарқ адабиётида шаклланиб етган қатор поэтик образ ва рамз (символ)лар ичида табиат билан боғлиқ элементлар ҳам кўпчиликини ташкил этади (гул, булбул, сарв, шамшод, наргис, лола, булут, қуёш, тонг ва ҳ.к.). Уларнинг ҳар бири шаклланиб барқарор моҳиятга эга бўлиб, тасвир жараёнида, муайян поэтик функцияни адо этади. Лекин ана шундай традицион поэтик образлар ҳам турли фалсафий оқимлар билан боғлиқ адабиётлар доирасида турлича моҳият касб этган. Жумладан, Шарқнинг машҳур пантеист шоирлари ижодида улар фалсафий-символик характерга эга. Бинобарин, ана шундай поэтик образ ва символларнинг ғоявий, поэтик функцияси ҳақида мулоҳаза юритганда конкрет ижодкорнинг ғоявий-эстетик позициясини диққат марказида тутмоқ лозим. Навоий ижодида ана шундай традицион образ ва символлар ниҳоятда кенг: ҳам фалсафий, ҳам ижтимоий, ҳам эстетик планда намоён бўлади. Навоий пантеизми учун характерли ҳол (реаллик билан абстрактлиликнинг давомийлиги, бир-бирини тақозо этиши) унинг поэтик система-

си учун ҳам тааллуқли. Бироқ традицион руҳдаги (де-воннинг, ҳар бир ҳарфнинг бошидаги ғазаллар, ҳамд ва наътлар) шеърларда фалсафий асос сезилиб турса, конкрет ҳаётӣй воқеӣй шеърларда уларнинг реал ижтимоӣй, эстетик функцияси яққол кўзга ташланиб туради. Лекин табиат билан боғлиқ поэтик воситаларнинг ўзи ҳали пейзаж лирикаси дегани эмас. «Пейзаж лирикаси у ёки бу мамлакатдаги жамият онгида табиат кўринишларининг умумӣй хусусиятларига нисбатан эмоционал-идеологик қизиқиш уйғонган даврдагина пайдо бўлиб, ривожлана бошлаган»¹. Ўрта асрлардаги форсий ва туркий адабиётда пейзаж тасвири маълум бир жанрлар билан боғлиқ ҳолда ривож топган. Эпик асарларда эса воқеа-ҳодисалар кечадиган макон тушунчаси билан алоқадор, шунингдек, қаҳрамонлар ички кечинмаларининг эмоционал тасвири учун фон, восита сифатида кўринади. Лирик жанрлар ичида энг каттаси (лиро-эпик достонларга яқинлари ҳам мавжуд) қасидада эса бошқача функцияни адо этади: аввало, бу жанр поэтикасининг анъанавӣй (бешта) специфик белгиларидан бири — унинг бошланиш қисми (ташбиб, насиб)даги табиатнинг кўтаринки эмоционал тасвири сифатида. Бу тасвир ҳақиқӣй мадҳга ўтиш учун замин ҳозирлайди. Қасидаларнинг бу қисми асосан баҳор тасвирига бағишланган. Лекин Навоӣй «Фусули арбаа» (тўрт фасл) номли тўртта форсий қасидасини йилнинг тўрт фасли билан боғлаган (баҳор, ёз, куз, қиш).

Тўрттала қасиданинг ҳар бири мустақил асар, айни замонда моҳиятан ва услубан бир хил бўлиб, тўрт қисмдан ташкил топган ягона асарни эслатади (гўё битта йил тўртта фаслдан ташкил топганидек). Лекин уларнинг барчаси учун хос традицион муқаддима-табиат тасвири ҳар бир қасидада йилнинг муайян фасли билан боғланади. Шоир ҳар бир фаслнинг ўзига хос манзараси, жозибаси ва ҳатто, рутубатини ҳам юксак поэтик талант, самимӣй шавқ билан чизади. Нозик кузатувчанлик, чуқур мулоҳазакорлик, кучли поэтик ассоциация қудратига эга бўлган шоирнинг қуюқ эмоционал тасвири натижасида ҳар бир фаслнинг ёрқин реалистик картинаси ўқувчи кўз олдида жонли манзара сифатида бутун нозик деталлари билан намоён бўлади.

Шоир табиатга ҳаракатдаги мавжудот сифатида ёндашади. Табиат билан жамиятни яхлит бир борлиқ сифатида кўради. Шунинг учун ҳам табиатга нисбатан

¹ Поспелов Г. Н. Лирика. М., 1976. С. 120.

инсон учун хос сифат ва хусусиятларни бағишлайди. Уларни жонлантиради. Ҳаракатга келтиради, инсоннинг турли вазиятлардаги ўй-кечинмалари, ҳолати тарзида тасвирлайди (ташхис-персонификация приёми). Мазкур тасвирларда реалистик деталлар, ранглар юксак эмоционаллик ва кучли муболаға билан қўшилиб кетади. Навоий қасидаларининг муқаддимаси характер эътибори билан тавсифий-тасвирий (ташхис воситасида шартли) лирикага монанд; оҳанг — тантанавор.

Қасида насибидаги табиат тасвири жанр поэтикасига хос традиция билан алоқадор бўлса-да, Навоийнинг ўзига хос ғоявий-эстетик концепцияси яққол сезилиб туради: муқаддима пейзажда ҳаётпарварлик руҳи, мадҳда муболағали пардада бўлса-да, объективлик меъёри сақланган.

Лириканинг асосий жанри ғазалда пейзажнинг махсус тасвир объекти — мушоҳада ва мулоҳаза воситаси сифатида етакчи мавқелардан бирини эгаллаши бевоқифа Навоийнинг новаторлик ташаббуси билан алоқадор. Албатта, Навоий салафлари ғазалларида (асосан, форсийнавис шоирларда) пейзаж элементларига бой бир ёки бир неча байтли ғазаллар мавжуд. Лекин Навоийда изчил ва тугал мавзу (тема) сифатида яхлит ғазал формасига эга бўлди. Бошқача қилиб айтганда, бир ғазалга табиатнинг турли ҳолатлари ва кўринишлари эмас, балки муайян фасл (баҳор, куз) ёхуд пайт, момент (масалан, ёмғирли тонг пайти) асос қилиб олиниб, унинг барча муҳим деталлари билан изчил таҳлил қилинади.

Навоийнинг шу темага доир ғазаллари учун характерли иккинчи муҳим жиҳат — пейзажнинг муҳим ижтимоий-ахлоқий функция адо этишидир. Навоийда табиатнинг бой ва хилма-хил кўринишлари шунчаки бир завқ олиш манбаи эмас. Уларнинг ҳар бири ўзининг қандайдир характерли белгилари билан инсон учун ибрат сифатида хизмат қилади. Шоир йил фаслларига хос хусусиятларини инсон умрининг «фасллари» билан қиёслаган ҳолда чуқур поэтик умумлашма қилади, фалсафий хулосалар чиқаради. Бу ерда ҳам яна машҳур усул — приём — ташхис (персонификация) ва ниқто (мавжудотга нутқ ато этиш) санъатлари қўл келади.

Она-табиат бой ҳаётий мушоҳада ва мулоҳазага эга зукко мутафаккир қиёфасида инсонларни ғафлатдан огоҳлантиради, уларни актив фаолиятга, ҳаётни мазмунли ўтказишга даъват этади. Бошқача қилиб айтганда, мутафаккир Навоий ўзининг ҳаёт, инсон ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ чуқур фалсафий мулоҳазалари,

Ўткир ижтимоий-ахлоқий қарашларини она-табиат тилидан изҳор этади. Зотан, кўҳна ва абадий табиат узоқ ва аччиқ тажрибаларга эга, у фаслларнинг бетакрор гўзаллиги ва ўткинчилиги, ногаҳоний офатларни доимо ўз тажрибасида кўради. Инсон ҳам табиатнинг органик (узвий) бир бўлаги. Бинобарин, унинг умри ҳам баҳор билан бошланиб, қишга қараб боради. Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» дебочасидаги сўзларини эслайлик: «Туфулият овониким, етти-саккиз ёштин йигирма ёшқача ченаса бўлғайким, умр фусулининг навбаҳори ва ҳаёт гулшанининг шукуфа ва гулзоридур... Шабоб замониким, йигирмадин ўттуз бешгача деса бўлғайким, ҳам бу фусулнинг ёзидурким, йигитлик чашмосорининг ҳаёт-бахшлиғининг оғозидур... Ва куҳулат айёмиким, ўттуз бешдин қирқ бешгача дегинча қиёс қилса бўлғайким, бу фусулнинг хазонидурким, тириклик боғининг баргрезининг нишонидур... Ва қирқ бешдин олтмиш яқинигачаким, таъйин қилса бўлғайким, бу фусулнинг қишидурким...». Лекин кутилмаган офатлар натижасида ундаги фаслларнинг чегараси ҳам бузилиб кетиши ҳеч гап эмас. Шундай экан, бетакрор умр баҳорини ғафлатда ўтказиш — бу ғофиллик ва кечириш мумкин бўлмаган гуноҳ. Дарвоқе, Навоийнинг пейзаж типидagi ғазалларининг деярли барчаси баҳор ва баҳордаги ёмғирли тонг пайти билан боғланганлиги бежиз эмас.

Албатта, ҳар бир ижодкорнинг руҳий оламига муайян бир фасл яқинроқ бўлиши, шунингдек, маълум бир пайтдаги кайфият билан табиий муҳит ўртасидаги муносиблик юзага келиши ҳам мумкин (масалан, Пушкиннинг куз фаслига муносабати). Навоийнинг тонг пейзажи билан боғлиқ ташвиқот руҳидаги ғазаллари ҳам конкрет пайтнинг шоир руҳий дунёси билан муносабати ҳосиласи бўлиши шубҳасиз. Шунингдек, баҳор билан боғлиқ шеърлар ҳам худди ана шундай конкрет ҳаётий вазиятнинг таъсирида яратилган бўлиши шубҳадан узоқ. Лекин ҳамма гап уларнинг фалсафий-ижтимоий моҳиятига молик юксак поэтик умумлашмалар даражасига кўтарилганлигида. Чунки худди ана шундай ғазалларнинг асосий қисми шоир ижодиётининг иккинчи ярмига — ўрта ёш ва қарилик даврига мансуб. Демак, унинг ёши улғайиб, ҳаётий тажрибаси ортган даврда баҳор темасига қайта-қайта мурожаат этиши бежиз эмас: баҳорнинг қадри у ўтиб кетганидан кейин билинади.

Навоийга қадар ҳам поэзияда баҳор қайта жонланиш, кучга кириш, ёшариниш ва бетакрор гўзаллик рам-

зи сифатида куйланган. Масалан, Рабғузий (XIII—XIV) ҳам махсус ғазалини «Кун кела минг кўрки ортиб, тирилур эрмиш жаҳон; Тонг пазирлаб нақши бирла безанур бу ер юзи» деб бошлайди. Навоийда эса баҳор билан боғлиқ тасвир кўп аспекти: фаслнинг рангларга бой манзараларини тавсиф этиш билан чекланиб қолмайди, балки улардан ибратли фалсафий хулоса чиқариш учун фон сифатида фойдаланади. Баҳор билан боғлиқ табиий деталлар инсон ва инсон манфаатларига доир чуқур мулоҳаза юритиш учун воситачи ролини ўтайди. Баҳор ёшариш, кучга тўлиш, навқиронлик фасли, лекин у муваққат, ўткинчи. Ундан баҳраманд бўлиш, унумли фойдаланиш учун эса ғафлатда қолмаслик керак. Табиат баҳори такрор келгуси, албатта. Лекин сенинг бўлишингга ким кафолат беради, «яна баҳоргача»? Инсон умрининг баҳори ҳеч такрорланмайди — ҳамма гап ана шунда. Навоий ғазалларида ғўзал баҳор фаслининг (ҳар икки маънода) муваққат ва ғанимат эканлиги гоҳо жўшқин, гоҳо мунгли бир пардада куйланиши боиси ҳам ана шунда. Бинобарин, унинг баҳор фаслида айшу ишратга тарғиб ва ташвиқ қилишини (хаёмона) ҳам шартли-фалсафий маънода қабул қилмоқ зарур. Бу проблемага умуман Навоийнинг ёшлик даври ва ёшлар масъулияти ҳақидаги рационал қарашлари, этик позицияси контекстида ёндашсак, унинг туб моҳияти равшан бўлади. Фарҳод умр баҳорида айшу ишратни билмади, балки илм-ҳунар пайдан бўлди ва натижада «жаҳонда қолмади ул етмаган илм; Билиб таҳқиқини касб этмаган илм». Ёки: «Йигитликда йиг илмнинг махзанин; Қариган чоқда сарф қилғил они» деган афоризмнамо байт ҳам Навоий қаламига мансуб («Маҳбуб ул-қулуб»).

Навоий ғазалиётида пейзаж тасвири характер эътибори билан, асосан, икки типда:

1. Ғазалнинг бош томонидаги бир нечта байтда табиат манзарасининг (характерли белгилари сақланган ҳолда) лўнда ва ёрқин тавсифи берилади. Сўнгра шоир асосий муддаога — фалсафий жиҳатдан асосланган ижтимоий, ахлоқий ғоялари ташвиқига ўтади. Бундай ғазаллар, агар ҳажмини ҳисобга олмасак (уларнинг аксарияти 9 байтли), кичкина қасидага ўхшайди. Лекин иккинчи қисми, қасидада бўлганидек, бирор конкрет субъектнинг мадҳи эмас, балки фалсафий асосдаги ижтимоий-ахлоқий ғояларнинг ташвиқидан иборат. Шу жиҳатдан уларни фалсафий қасиданинг кичик модели деб аташ мумкин (ёки қасида — ғазал). Масалан, ана шу типдаги 9 байтли ғазал шоир ижодининг учинчи дав-

рига тааллуқли. Дастлабки тўрт байтда булутли баҳор кунларининг образли реалистик тавсифи берилади. Тўп-тўп бўлиб сузиб юрган булутлар гавҳар ташиётган (булутнинг устки қисми қуёш нурида қизариб кўринади, ўзи эса фил рангида — кулранг) фил карвонига, қатма-қат булутларни эса савдогарларнинг қатма-қат қилиб терилган молига ташбиҳ қилади. Шоир табиатнинг оригинал тасвири воситасида ўқувчини мафтун қилиб, ўзига жалб этади ва бир неча байтда давом этган ана шундай сеҳрли манзарадан сўнг асосий мақсадга кўчади. Натижада шеърнинг асосини ташкил этган муҳим хулоса қуруқ ваъз-насиҳат тарзида эмас, балки шоир ва у билан бирга реал гўзаллик мафтунни бўлиб қолган ўқувчи қалбининг табиий интилиши, умумий хулосаси сифатида юзага чиқади:

Пили гавҳаркашдурур ҳар ён саҳоби пилранг,
Бошида чангак ҳилолу ёнида хуршид занг.
Асру изҳори тажаммул қилди султони баҳор,
Қим бу янглиғ пил юз минг жилва айлар бедаранг.
Айлади найсон зулоли ер юзин ойнагун,
Анжуму кўк аксидур анда раёҳину ўланг.
Дафъа-дафъа бир-бири узра булут офоқ уза
Гўйиёким тожире терди рухутин танг-танг.
Чанг уни бирла май ич, кўргузди чун қавси қузах;
Давр ила андоми чангу лавн аро атвори чанг.
Буйла мавсумда керактур айш базмин тузгали,
Ҳам зумуррад ранг ер, ҳам бодаи ёқутранг.
Бу бори бир ёну ул бир ёнки, ичмак боиси;
Соқие, бўлғай бу давр ичра бағоят шўху шанг.
Ҳам йигитлик, ҳам баҳор айёминин тут муғтанам,
Бода-ю соқий учун қилмоққа тарки ному нанг.
Эй Навоий, дам бу дамдур — тут ғанимат, бода ич;
Ўзга бир дамга етар-етмаска чун воқиф эманг.

Бу ғазалда шоирнинг асосий мақсади — табиатнинг уйғониш даври, гўзал фасли баҳор айёминининг ўзига хос латофатига эътиборни жалб этиш орқали инсон умрининг баҳори бўлмиш йигитлик даври такрор келмаслигини таъкидлаб кўрсатиш ва шу йўл билан инсонларни табиатнинг ана шундай беқиёс инъомидан оқилона баҳраманд бўлишга даъват этишдан иборат. Умуман, шеърда табиат баҳори жозибасининг экспрессив тавсифини беришдан мақсад, тор маънода олганда, умр баҳорининг муваққат ва ғанимат эканлигини таъкидлаш, кенг маънода эса умуман ҳаётнинг ўткинчилиги — так-

рорланмас буюк неъмат эканлигига урғу бериш орқали, унинг ҳар бир дақиқасини эъзозлашга даъват этишдан иборат. Ғазалнинг хулосаси ҳам фалсафий, ҳам ижтимоий жиҳатдан ниҳоятда характерли; шоир реал борлиқни муқаддас деб билади, чунки ҳеч ким «Ўзга бир дамга етар-етмас»ликдан воқиф эмас, дейди. Буни ҳам тор ва кенг маънода талқин қилиш имконияти бор: яна қачонгача ёки қанча яшашлигинини билмайсан (субъектнинг иродасига боглиқ бўлмаган объектив ҳақиқат). Шунингдек, мавжуд реал воқеликдан бошқача дунё (у дунё)нинг ҳам бўлиши зимдан шубҳа остига олингандек туюлади. Бу ерда Хайём фалсафасининг айнан акс-садосини сезиш қийин эмас. Навоийнинг шу типдаги ғазалларининг ҳар бири, услубдаги умумийликдан қатъи назар, хос тасвир тарзи (қиёсий-ташбиҳий ёки контраст усули), поэтик образлари ва энг муҳими, алоҳида пафоси — янги бир ижтимоий-тарбиявий моҳияти билан ажралиб туради. Мазкур ғазалнинг асосий пафоси — ҳаётни, умрни улуғлаш ва уни эъзозлашга даъват бўлса (композиция жиҳатидан икки қисм), худди шу услубда бошланган (қарилик даврига мансуб) қуйидаги ғазал унга нисбатан яна бир поғона юқорироқ; ғазалнинг семантик структураси уч қисмдан иборат. Биринчи қисмда (1—5 байтлар) табиат бўстонининг ташбиҳий тавсифи берилади. Ҳар бир байт гулзор деталларидан бирининг ташхис санъати воситасида яратилган оригинал ўхшатишидан иборат.

Гулбун узра субҳидам ҳар сори гул барги тари,
Бир шажар узра магар қўнгондурур хайли пари.
Сув аро тушмиш қуёш акси, йўқ эрса гайбдин
Қирди гулшаннинг тамошосига меҳри ховарий.
Мактаб атфоли каби булбуллар ўлмиш наъразан,
То насими субҳ элидин очилур гул дафтари.
Гул аруси ҳусн мулкида эрур соҳибқирон,
То юзи даврига зийнат берди шабнам гавҳари.
Жола бирла нилуфар бир навъ тутмиш зебким,
Собиту сайёра бирла гунбади нилуфарий.

Кейинги икки байт ҳаёт баҳори қўйнида умр баҳорини муносиб ўтказишга тўғридан-тўғри тарғиб қилишдан иборат:

Ул киши умри баҳоридин терар гулбарги айш,
Қим кафида лолагун май бирла бўлғай соғари.
Дўстлар бирла тутуб ишрат баҳорин мугтанам,
Бир нафас осуда бўлғай жони меҳнатпарвари.

Ғазал шу хулоса билан якунланиши ҳам мумкин эди (етти байтли стандарт шеър сифатида). Лекин тасвир яна бир поғона кўтарилади: шоир энди ҳаётий-фалсафий хулосадан ижтимоий-ахлоқий проблема босқичига ўтади. Жиддий ижтимоий-тарбиявий ғоя ўқувчига қутилмаган пайтда тақдим қилинади. Лекин саккизинчи байт олдинги ва кейинги байтлардаги фикр оқимини мантиқан боғлайди. Бироқ авторнинг чуқур ижтимоий-ахлоқий концепциясини ифода этган охириги икки байтнинг ўзи ҳам икки босқичдан иборат: дастлаб шоир юқорида ташвиқ қилинган идеал ҳаётни дунё мамлакатларига юз аср ҳукмдорлик қилишдан кўра афзалроқ деб таърифлайди. Охириги байтда эса у янада кучлироқ хулосага келади ва бу хулосасини ўз-ўзига (аслида кенг оммага) қаратилган хитоб тарзида ифодалайди:

Эй Навоий, фақр мулкин тут ғанимат зинҳор,
Ким ғиною салтанатнинг кўптурур дарди сари.

Она табиат бағридаги оддий, осойишта ҳаёт («фақр» фалсафий-ахлоқий тушунча сифатида, ўз меҳнати билан оддий кун кечириш, маъносида) бойлик ва мансабга ҳирс қўйган шахсларнинг дабдабали, ҳашаматли ҳаёт тарзига қарама-қарши қўйилади. «Фақр» сўзи бу ерда маънавий-ахлоқий категория сифатида ўз меҳнати натижасига қаноат қилиш, қалбни, руҳни бойлик ва мансабга бўлган ҳирсдан ва умуман тамаъдан халос қилиб, маънавий эркинлик ва мусаффоликка эришишни ифода этади. Агар ушбу шеър Навоий ўзи қоралаётган ғинобойлик ва салтанатга эришиб, ундан воз кечганидан сўнг (муҳрдорлик мансабидан ихтиёрий кетиши) ёзилганлигини назарда тутсак, романтик руҳдаги бу ғазал замирида ҳаётий мазмун ётганлигига заррача шубҳаланмаймиз. Мол ва насабнинг барча «бош оғриқлари»ни ўз кўзи билан кўрган мутафаккир адиб носоз жамиятдан безган қалбига ўз мусаффолигини сақлаб қолган она-табиат қўйнида таскин топмоқчи бўлади, унга интилади. Зотан, у йигитлик давридаёқ «Парим бўлса, учиб қочсам улустин то қанотим бор; Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор», деб баралла жар солган эди. Лекин беором, озурда қалб жамият қўйнида ором топмайди ва ниҳоят табиатдан нажот излайди, унга талпинади.

Шоир реал ҳаётий тажриба асосида юзага келган ниҳоятда катта ижтимоий руҳдаги хулосасини тасвир фонида беради.

Мазкур ғазалларни биз агар саҳна деб фараз қилсак, пейзаж тасвири дастлаб бамисоли декорацияни эслатади. Сўнгра саҳнада фикр ва мулоҳазалар гуруҳи пайдо бўлади. Ниҳоят асосий образ — лирик қаҳрамоннинг хулосавий монологи билан саҳна ёпилади. Лекин декорация саҳнадаги каби қотиб қолган эмас, у кинофильмлардаги сингари жонли, ҳаракатда кўринади. Лирик қаҳрамон томошабин эътиборини навбатма-навбат унинг характерли нуқталарига жалб этиб, уни ўзича шарҳлайди. Манзаранинг мафтуни бўлиб қолган томошабин оддий кузатувчи эмас, балки унинг суҳбатдошига айланганини ҳам сезмай қолади. Бу шеърлар мутафаккир — шоир ва омманинг табиат қўйнидаги анжуманига ўхшаб кетади.

Ғазалдаги тавсифнинг оҳанги дастлаб тантанали, экспрессив характерда бўлса, кейинчалик у публицистик руҳ касб этади.

Пейзаж тасвири билан мулоҳазанинг босқичма-босқич ўрин алмашиши характерли. Лекин биринчиси иккинчиси учун мантиқий замин ҳисобланади.

Ҳар икки ғазал, юзаки қараганда тантанавор бўлсада, уларнинг замирида чуқур трагизм — олам ва одам умрининг ўткинчилиги, инсон тақдирининг фожеий интиҳосидан қаттиқ изтироб ҳисси ётади. Лекин муҳим томони шундаки, гўзал ҳаётнинг ўткинчилиги шоир руҳиятига қанчалик таъсир этмасин, уни тушкунлик сари торта олмайди. У оғир кайфиятлар гирдобидан халос бўлиб, оптимистик хулосага келади: Ҳаёт, умр ўткинчи ва ғанимат, бинобарин ғафлатда қолмай, уни мазмунли ўтказиш керак («Тут муғтанам»). Бу эса буюк шоиримизнинг ҳаётга реал ва очиқ кўз билан қарашидан далолат қилади. Бошқа бир гуруҳ ғазаллари ўз пафоси, семантик структураси ва оҳанг услуби билан қасида типидagi мазкур шеърлардан тубдан фарқ қилади. Бундай ғазалларда табиат тасвири, мулоҳаза бирин-кетин эмас, балки баравар параллел боради. Умумий хулоса ва асосий ғоянинг тарғиби эса кейинги бир неча байтда ундов оҳангида келади. Масалан, кексаллик даврига мансуб қуйидаги 9 байтли ғазални олиб кўрайлик. Шеърнинг асосида эрта тонг пайтидаги бир неча дақиқали табиий вазият реал ҳаётий манзара ва шу заминда шоир тасаввурида пайдо бўлган поэтик — фалсафий ассоциациялар тасвири ётади. У манзарани батафсил чизиб ўтирмайди. Бунинг учун имконият (ғазал ҳажми) ниҳоятда чегараланган. Чунки мазкур ҳолатнинг умри жуда қисқа, бинобарин, у кўздан ғойиб бўлмай туриб, инсон-

ни ғафлат уйқусидан уйғотиб, унга кўрсатиш ва шу баҳонада ўз кўнглида туғиб юрган муҳим ўғитларни айтиб олиш зарур. Шунинг учун ҳам, мақсадни биринчи байтданоқ амалга оширишга шошилади. Ҳазал услуби тасвир объекти ва пафосининг характерига ниҳоятда мутаносиб тушган, манзара вазиятга хос ҳар бир деталь (булут, ёмғир, ел, қуёш) зарур фалсафий-ижтимоий моҳият бағишлаган ҳолда изоҳлаб борилади (1—4 байтлар). Лекин бу ўринда шоир улар тилидан сўзлайди, ўзини ҳолис шарҳчи таржимондек тутати.

Байтларнинг иккинчи мисралари фалсафий-тарбиявий фикрнинг ифодасидан иборат:

Уйғотур субҳи баҳор элни фиғон бирла саҳоб,
Қим сабуҳий чоғидур-маст бўлунг, эй асҳоб!
Барқ ҳар дам чоқилиб ишнагач-ўқ тийра бўлур,
Яъни-уш мундин олинг умр чароғига ҳисоб.
Ёғин аҳволинга йиғларки, кўз оч уйқудин,
Қим эрур сайли мамаррий бу кўҳан дайри хароб.
Ел эсиб, тийр чекар оҳки, бўлма ғофил,
Қим бу янглиғдурур айёми ҳаётингга шитоб.

Олдингилардан келиб чиқадиган хулоса вазифасидаги бешинчи байт муаллифнинг талқини шаклида кўрилади:

Барча танбиҳ ангадурким, қўпу чек жому сабуҳ;
Ҳайфдур буки, ўтар уйқу билан субҳи шабоб.

Кейинги байтлар энди тўғридан-тўғри тарғиб, чақирىқ формасида бўлиб, шеърнинг асосий ғояси публицистик руҳда юзага чиқади. Лекин лирик чекиниш характеридаги бир байт келтирилиб, тасвирий ситуация замон нуқтаи назаридан мантиқан асосланади: қисқа суҳбат давомида манзара-ҳолат ҳам ўтиб кетди:

Кўз юмуб очқуча тонг отмишу чиқмиш хуршид,
Тун эрур пардаи мушкин била ҳолингга ҳижоб.

Шунинг учун ҳам (кульминация ва хотимавий хулоса):

Бир дам аҳбоб ила базми сабуҳий тузубон,
Чекингиз, дамни ғанимат билибон, бодаи ноб!

«Ҳою-ҳуй» айлабон ўзни нафасе хуш тутким;
«Ҳай» дегунча не сен ўлғунг арода, не ҳубоб.

Ғазалда тасвир ташхис ва ниқто санъати асосидаги метафорик-символик характерда бўлиб, босқичма-босқич (динамик) мантиқан ривожлана боради (булут, чақмоқ, ёғин, шамол).

Услуб реалистик деталларга асосланган экспрессив-публицистик дейиш мумкин. Умуман, ғазал руҳини чуқур фожейи оҳанг ташкил этади. Лекин бу трагизм тушкунлик, фаолиятсизликка эмас, балки актив фаолиятга, ҳаётпарварликка ундовчи оптимистик руҳдаги трагизмдир. Зотан, бундай шеърлар буюк мутафаккир ва шахс руҳий олами ва қалбида кечаётган мураккаб жараёнларнинг поэтик ифодасидир. Бу трагизм ўз давридан анча олислаб кетган гуманист санъаткор ва сиёсатдоннинг олам ва одам ҳақидаги юксак идеаллари билан конкрет воқелик ўртасидаги зиддиятларнинг бадий шаклдаги акс-садосидир.

Ҳақиқий пейзаж намуналарининг асосий типлари ўрта ёш ва хусусан, кексалик даврида яратилганлиги ҳам, албатта, бежиз эмас.

Навоийнинг йигитлик даври лирикасида ҳам пейзаж билан боғлиқ ғазаллар учрайди. Лекин уларнинг характери, услуби бутунлай ўзига хос. Ғазалда пейзажнинг батафсил тавсифи берилмайди. Табиатнинг муайян пайтига хос ҳолат шеърга асос қилиб олинади, ана шу ҳолат-манзара билан боғлиқ барча муҳим деталлар лирик қаҳрамон кечинмалари, ҳолати-руҳияси билан қиёсан тавсиф этиб берилади.

Изчил бир неча байтдан сўнг шоир ўй-кечинма ва хулосаларининг бевосита изҳорига ўтади.

Табиат манзараси, у билан боғлиқ деталлар бу ўринда ҳам асосий мақсад-ғояни рўёбга чиқарувчи восита ролини ўйнайди. Лекин бу ерда контраст усули (вазиятга нисбатан) ва ташбиҳий-қиёсий (вазият деталлари) планда кўринади.

- I. Навбаҳор айёми бўлмиш — мен диёру ёрсиз,
Булбул ўлғондек хазон фасли гулу гулзорсиз,
Гоҳ сарв узра, гаҳе гул узра булбул нағмасоз,
Ваҳки, менмен гунгу лол ул сарви гулрухсорсиз...
- II. Ҳар хазон барги эрур зорики даҳр озоридин,
Сорғориб мендек тушар айру сиҳиқад ёридин...

Боғ аро деманг хазонким, ошиқ ўлмиш мен киби,
Билгурур совуғ нафас бирла сориг рухсоридин...

Демак, Навоий ижодида табиат кўринишларидан муҳим ижтимоий-тарбиявий ғоялар тарғиби учун восита сифатида истифода этиш маҳорати анча эрта шаклланган бўлиб, ижодий эволюция жараёнида ҳар томонлама ривож топган.

Ўрта ёш даврига мансуб «Хамса»да Навоийнинг пейзажчи сифатидаги маҳорати, пейзаж тавсифининг моҳияти, унинг етакчи поэтик функциялари барча қирралари билан намоён бўлган. Бу бир жиҳатдан жанрнинг имкониятлари билан ҳам изоҳланади, албатта. Чунки, ғазалнинг ҳажми тафсилий тавсиф учун имконият бермайди. Достонда бундай пейзажнинг оригинал намуналари кўплаб учрайди. Шунингдек, битта табиат детали ёки образ (масалан, ғунча) билан боғлиқ ҳар томонлама тафсилий ёхуд унинг бир хусусиятини кўп жиҳатдан поэтиклаштирувчи мусалсал тавсифи ниҳоятда юксак маҳорат билан яратилган. Масалан, Навбахор билан боғлиқ табиат тасвирида гулларнинг бутун бир галереяси келтирилади. Жумладан, ўнлаб байтлар ғунча билан боғлиқ. Ана шундан беш байт фақат ғунчанинг (рамзий) «кулгуси»га бағишланган. Умуман, «Хамса»да пейзаж воқеалар оқими, мантиқи, қаҳрамонлар фаолиятига дахлдор макон ва замон тушунчаси билан боғлиқ. Лекин пейзаж яратишнинг принциплари лирика билан достонларда умумий. Булар: кучли исторавий (метафорик) — рамзийлик (символик) антроморфизация, эмоционал-экспрессивлик, тавсиф билан мулоҳазанинг изчиллиги ёки ёндошлиги ва ниҳоят, концептуаллик (муҳим фалсафий, ижтимоий-тарбиявий функцияни адо этиши).

Навоий лирикасидаги пейзаж тасвирини Европа адабиётларида табиатга муносабатнинг энг ривожланган даври ҳисобланган XVIII аср романтизмидаги кўринишлари билан қиёслаганда, улар ўртасида (ўзига хос фалсафий, ижтимоий жиҳатларидан қатъи назар) кўнгина принципиал масалаларда умумийлик мавжудлигини мушоҳада этиш мумкин.

Навоий поэзиясида табиат тасвири оғзаки ва ёзма адабиёт анъаналари заминидан мутлақо янги сифат (сон ўз-ўзидан аён) босқичига кўтарилган. Пейзаж шоирнинг муҳим фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий қарашлари, унинг гуманистик идеали инкишофи учун хизмат қилувчи актив поэтик воситалардан бирига айланган.

2. «Тахайюл аро барча бир навъ эмас...»

Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларида унинг шеърят тарихидаги услубий ҳодисалар борасидаги қайдлари муҳим ўрин тутати. Зукко тадқиқотчининг теран кузатишлари натижасида юзага келган ана шундай муҳим қайд ва изоҳлар, бир жиҳатдан, форсий ва туркий шеърят тарихидаги етакчи услубларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш йўллари ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишга имконият яратса, иккинчи томондан, Алишер Навоий шеърятининг услубий хусусиятларини тўғри белгилаш ва баҳолашга ёрдам беради. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳам сон, ҳам жанр жиҳатидан бой ва ранг-баранг Навоий шеърятининг кўп асрлик туркий поэзия тарихидаги ўрнини белгилашга йўл очади.

Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида шундай бир байт бор:

Тахайюл аро барча бир навъ эмас,
Ҳадисин ики киши бирдек демас.

Яъни: «Барчанинг фикрлаши, хаёл қилиш тарзи бир хил эмас; иккита одамнинг нутқи ҳеч қачон бир-бирига ўхшамайди», — деган ҳақиқат баён қилинган мазкур байтнинг замирида чуқур ҳикмат ётади. Йўл-йўлакай баён қилинган бундай фалсафий хулосага инсон шахси ва характери ни чуқур мушоҳада ва мулоҳаза қилиш натижасидагина келиш мумкин. Бундай кузатиш услубшунос учун, айниқса, ниҳоятда зарур. Зотан, Навоийнинг ўз салафлари ва замондошлари услубига доир кўплаб қимматли мулоҳаза ва қайдларининг юзага келиши ҳам бежиз эмас.

Навоий оғзаки ва ёзма нутқда фикрни ёрқин ифодалашни талаб этади. Чунки:

Киши нуктани қилса мужмал баён,
Яқинким, анинг шарҳи топмас аён.

Навоийнинг услубшунос сифатидаги қарашлари «Мажолис ун-нафоис»да ҳар тарафлама ёрқин намоён бўлган. Чунки бу асарда у ҳар бир шоир ижоди учун энг характерли бўлган жиҳатларни ҳолис баҳолашга ҳаракат қилади.

Навоий Ҳусайний девонидаги ғазалиёт поэтикасини микроанализ қилади. Ундаги ҳар бир детални анъана

фонида баҳолаб, новаторлик жиҳатларини конкрет кўрсатади. Навойнинг такидлашича, Ҳусайний девонида олдинги туркий шоирлар девонларида учрамайдиган еттита ҳарфга («се — «ث», «ҳе» — «ح», «зол» — «ذ», «хе» — «خ», «сод» — «ص», «то» — «ط» «зо» — «ظ») ҳам ғазаллар берилган. Шунингдек, Навой Ҳусайний ғазалиётидаги оригинал қофия, радиф ва ўхшатишларни ҳам бирма-бир кўрсатиб ўтган («Қофия ва радифи ул ҳазратнинг бу фанда мужтаҳид табъининг ихтироидур»).

Бирор шеърдаги у ёки бу деталнинг ихтиро эканлиги ҳақида қатъий фикр айтиш учун фақат услубшунос — тадқиқотчигина эмас, балки кўп асрлик адабиёт тарихининг чуқур билимдони ҳам бўлмоқ керак.

Навойнинг услуб ҳақидаги мулоҳазаларини ўрганиш форсий ва туркий тилдаги поэзия тарихидаги услубий йўналишларни аниқлаш ва тасниф қилишга имкон яратади.

Навой ўрта аср форсий ва туркий адабиётининг дастлабки жиддий тадқиқотчиси сифатида, улардаги асосий услублар ҳақида ҳам биринчи бўлиб ўз мулоҳазаларини турли шаклда билдирган.

Форсий шеъриятдаги асосий услублар (хуросоний (туркистоний), ироқий ва ҳиндий) Шарқ ва Ғарб тадқиқотчилари асарларида кенг таҳлил қилинган. Лекин туркий шеърият, аниқроғи, классик ўзбек поэзиясининг услубий хусусиятлари (агар Навой қайдларини мустасно этсак) қадимда ҳам, янги даврда ҳам мутлақо муҳокама объекти бўлган эмас. Ваҳоланки, бу масаланинг тўғри ёритилиши классик шеъриятимиз тараққиётининг асосий тенденциялари ва босқичларини тўғри белгилаш, ҳар бир адабий жараённинг ўзига хос жиҳатларини, шу жараён намояндаларининг новаторлигини объектив баҳолашга имкон туғдиради. Шунини эслатиб ўтиш лозимки, Навой асарларида «услуб» сўзи кўпинча жанр маъносида (ғазал услуби, қасида услуби) ишлатилади. Лекин шундай ўринларда ҳам бир жанрнинг ўзига хос каноник услубга эга эканлиги назарда тутилган. Шеъриятдаги конкрет услубий йўналиш ҳақида гап борганда Навой «туркона» атамасини қўллайди. Навойнинг услубга доир нозик қайдлари, гарчи йўл-йўлакка баён қилинган бўлса ҳам, туркий шеърият услубига доир биринчи жиддий тажриба ҳисобланади.

Ана шу асосда ўрта асрлар ўзбек шеъриятидаги асосий услубларни шундай тасниф қилиш мумкин:

1. Туркона услуб. Навоий «Мажолис»нинг бир қанча ўрнида «туркона» терминини ишлатади. Масалан, Мавлоно Латифий ҳақида сўз борганда:

«Гоҳ оқар, гоҳ томар лабинг шакари,
Бизга тегмасму ҳеч оқар-томари.

Агарчи турконароқдур, аммо қойилнинг хуштаъблиғи маълум бўлур».

Абобакр Мирзонинг «ёлина» тажнис қофия бўлиб келган туюғи ҳақида шундай ёзади: «Агарчи баъзи алфози турконароқдур, аммо тажнисни яхши топиб-дур».

Султон Искандар Шерозийнинг тажнис қофияли туюғини ҳам «бурунғи туюқдин бу турконароқдур», — деб изоҳлайди.

Мавлоно Атоийнинг қуйидаги байти ҳақида сўз борганда «туркона» атамасининг бир томони конкретлаштирилдики, бу мазкур терминнинг моҳиятини тушуниб етишда муҳим роль ўйнайди.

«Ул санамким, сув қироғинда паридек ўлтурур,
Ғояти нозуклугидин сув била ютса бўлур.

Қофиясида айбғинаси бор. Аммо Мавлоно кўп туркона айтур эрди. Қофия эҳтиётига муқайяд эмас эди».

Мазкур байтнинг қофияси оҳанг жиҳатидан мувофиқ бўлса-да, классик араб-форс қофия назарияси нуқтаи назаридан талабга жавоб бермайди. Яъни «бўлур» (равий- л) ва «ўлтурур» («р») сўзларида қофиянинг асоси бўлмиш равий мос келмайди. Маълумки, оғзаки адабиётда қофиянинг оҳангдорлиги (аллитерацион система) муҳим ўрин тутадн. Атоийнинг классик қофия назариясига боғланиб қолмаслиги унинг туркона ёзишидан далолат қилар экан, демак, қофияга хос бундай ҳолатни «туркона услуб» нинг асосий хусусиятларидан бири деб ҳисоблаш мумкин.

Навоий келтирган шеърйй намуналар поэтикасини кузатиш асосида туркона услубни шундай характерлаш мумкин: фикр ва кечинмаларни мураккаб ташбиҳу истиораларсиз, содда ва оддий баён қилиш туркона услубнинг асосий моҳиятини ташкил этади. Шунингдек, поэтик синтаксиснинг оддийлиги, енгил вазнларнинг (кўпроқ миллий заминга эга рамал ва ҳазаж баҳри) қўлланиши, қофия масаласида фольклорга яқинлик (яъни интонацион принципнинг сақланганлиги), жанрлар мав-

қеи (кўпроқ туюқ), поэтикаси (ғазалнинг ҳажми, композицияси, тематикаси) борасида ҳам туркона услуб ўзига хосликка эга. Лекин бундай характердаги шеърлар учун хилма-хил мураккаб поэтик санъатлар характерли бўлмаса-да, тажнис санъати муҳим мавқега эга. Бинобарин, Навоий шу услубга мансуб шеърлар ҳақида сўз юритганда улардаги тажнисни алоҳида таъкидлаб («тажнисни яхши топибдур») ўтганлиги бежиз эмас. Бу ҳодиса ҳам аслида миллий замин билан алоқадор. Чунки туркий тилда тажнис ва ийҳом форсийга нисбатан кўпроқ эканлигини Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида махсус эслатиб ўтган.

Навоий маълумотларига қараганда, унинг замонида ҳам туркона услубнинг намояндалари ижод қилган. Бу услуб Навоийдан кейинги асрларда ҳам давом этган.

2. Классик услуб. Бу услубнинг асосий хусусиятлари: ғазал ва қасиданинг етакчи мавқе эгаллаши; ғазал тематикасининг бойиши, поэтикасининг такомиллашуви (баён ва тасвир типларининг кенгайиши, шеърӣ санъатларнинг мўллиги, поэтик образлар доирасининг кенгайиши, поэтик синтаксисининг сайқал топиши ва ҳ.к.).

Тематикага фалсафӣ-тасаввуфӣ руҳнинг, ижтимоӣ, ахлоқӣ фикрларнинг кириб келиши ғазалнинг услубида ҳам ўзгаришлар ясади: методологик баён услуби (мажоз билан сўзлаш) етакчи ўрин тутат бошлади.

Бу услубнинг шаклланиш жараёни ва етакчи намояндалари масаласида ҳам Навоийнинг қайдлари муҳим роль ўйнайди.

Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий тилдаги поэзиянинг ривожини ҳокимият турк ҳукмдорлари қўлига (Ҳулогухон, ваф. 1283) даврдан Шоҳрух ҳукмдорлигининг охиригача (1447) ўтганлиги билан изоҳлайди. Бу даврда «турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар... Шуаро: Саккокий ва Ҳайдар Хоразмӣ ва Атоӣ ва Муқимӣ ва Яқинӣ ва Амирий ва Гадоӣдеклар. Ва форсий мазкур (Ҳоқонӣ, Анварӣ, Камол, Исмоил, Заҳир, Салмон, Фирдавсий, Низомӣ, Мир Хусрав, Саъдий, Ҳофиз) бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади бир Мавлоно Лутфӣдин ўзгаким, бир неча матлаълари борким, табъ аҳли қошида ўқуса бўлур».

Мазкур шоирлар қаторига Навоийга номаълум бўлган Ҳофиз Хоразмӣни ҳам илова қилиш керак.

Ана шу ижодкорларни ўзбек поэзиясидаги классик услубнинг намояндалари дейиш мумкин. Лекин Атоӣ поэтикасида туркона услубнинг излари аниқ сақланган.

Лутфий шеърятини ўз моҳияти ва поэтикаси билан уларнинг барчасидан юқори бўлиб, форс адабиёти намуналари билан юзма-юз тура олади.

Хуллас, классик услубнинг шаклланиши анча олдин — Рабғузий ва Хоразмий даврларидан бошланган бўлиб, Лутфий ижодиётида ўз такомилнинг олий нуқтасига етди. Бобур шеърятини эса классик услубнинг янги босқичи сифатида баҳолаш мумкин.

Шуни эслатиш лозимки, классик услуб намояндаларининг аксарияти зуллисонайн шоирлар бўлиб, форсийда ҳам эркин ижод қила олган. Улар ижодида (об-разлар системаси, санъатлар) форсий анъаналарнинг изи қай даражада бўлмасин, барибир, тафаккур тарзи ўзгармаган. Шунинг учун ҳам бу услубни соддача улугворлик деб таърифлаш ўринли бўлади.

3. Олий ёки навоиёна услуб

Навоий поэзияси маданиятимиз тарихида фавқулодда ва айни замонда қонуний ҳодиса. Чунки бу шеърят қарийб беш асрлик тажрибага эга бўлган форсий, туркий адабиётнинг қонуний давоми сифатида юзага келди. Бинобарин, бу шеърят услубининг моҳиятини аниқ баҳолаш учун унинг шаклланишида замин бўлган объектив ва субъектив омилларни тўғри изоҳлаш лозим. Мухтасар айтадиган бўлсак, Навоий услуби беш аср давомида тўпланган бой адабий тажрибалар заминида тарбияланган гениал ижодкор кашфиётларининг бево-сита ифодасидир. Навоий услуби — барча услублар учун хос бўлган энг характерли жиҳатларининг синтезидан иборат мутлақо янги ҳодиса. Шу жиҳатдан бу услубда традиция ва новаторликнинг ўзаро муносабати ниҳоятда ёрқин намоён бўлган.

Бу масалада ҳам Навоийнинг ўз қайдлари, эътирофлари тадқиқотчи учун тенгсиз йўлланма ҳисобланади. Навоий бир қитъасида ўзининг ғазалнависликдаги устозларини эслаб, улар анъаналарининг қайси жиҳатлари ўзи учун ибрат бўлганлигига ҳам ишора қилади. Махсус ёзилган бу қитъанинг моҳиятини кенгроқ изоҳлаш Навоий услубининг илдизларини тўғри белгилашда муҳим роль ўйнайди. Чунки, ижодкорнинг ўз эътирофлари ҳақиқатни тўлиқ акс эттирмаса-да, лекин унинг муайян қирралари ва асосларини англаб етишга ёрдам беради. Мана ўша қитъа:

Ғазалда уч киши тавридур ул навъ,
 Ким ондин яхши йўқ назм эҳтимоли:
 Бири — муъжаз баёнлиқ соҳири ҳинд,
 Ки ишқ аҳлини ўртар сўзу ҳоли.
 Бири оташнафаслик ринди шероз,
 Фано дайрида масту лоуболи.
 Бири — қудсий асарлик орифи жом,
 Ки жоми жамдурур сингон сафоли.
 Навоий назмига боқсанг, эмастур
 Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.
 Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш
 Анга уч шўхи маҳвашнинг жамоли.

Демак, Навоий назми (бу ерда ғазалиёт назарда тутилмоқда) шундай бир кўзгуки, унда учта гўзалнинг латофати жамулжам бўлган ҳолда намоён бўлади. Навоийнинг ҳар бир байтида мазкур учта устознинг ҳолати, нафаси уфуриб туради. Аниқроқ қилиб айтганда, Навоий шеъриятида уч буюк шеърят даҳосининг асосий фазилатлари синтезлашган.

Алишер Навоийнинг мазкур уч устодга нисбатан юксак эътиқоди «Маҳбуб ул-қулуб»да янада конкретроқ ифодаланган. Умуман, Навоийнинг услуб ҳақидаги тушунчаси кенг бўлиб, ижодкорнинг фалсафий позицияси ҳамда эстетик принципларини қамраб олади.

Адабий ворислик ҳодисаси мураккаб бўлиб, унинг амалга ошиши турлича характерда — онгли муносабат сифатида ёки беихтиёр равишда бўлиши мумкин. Масалан, Навоийнинг форсий девонидаги «татаббуъ», «тавр» деб аталган ғазалларда шоирнинг поэтик анъаналарга муносабати конкрет ифодаланган. Унинг ўзбекча шеърларида эса ана шундай муносабат билвосита намоён бўлади.

Навоий учун илғор поэтик анъаналар пассив тақлид эмас, балки актив муносабат объекти ҳисобланган. Анъанавий материал (тема, вазн, қофия ва радиф) шоирга янги бадиий кашфиёт учун туртки беради, ўзининг потенциал имкониятларини намоиш қилишга имконият яратади.

Навоийнинг поэтик услуби (традициянинг роли қай даражада бўлмасин) биринчи навбатда, янги тарихий-маданий муҳитнинг, ўзига хос даҳо санъаткор ижодий фаолиятининг маҳсули. Бу услубнинг асосий белгилари муаллиф дунёқараши, унинг ғоявий-эстетик позицияси ва умуман, унинг шахси билан чамбарчас боғлиқ. Зо-

тан, шоир ижодий фаолиятининг манбаи унинг шахсида ифодаланган руҳидадир.

Навоий услубининг моҳиятини ҳам унинг шахси билан боғлиқ ҳолдагина изоҳлаш мумкин.

Маълумки, академик Павлов тафаккур тарзини икки гуруҳга ажратади: бадий тафаккур ҳамда фикрий, ақлий тафаккур тарзи.

Шоир, ёзувчи ва санъаткорлар тафаккури биринчи йўналишга мансуб. Лекин шундай шахслар ҳам бўладик, улар нафақат ижодкор, балки айни замонда, забардаст олим ҳам бўлиши мумкин. Бундай шахсларда тафаккурнинг ҳар икки қўриниши омухта бўлиб кетади. Алишер Навоий ҳам ана шундай фавқуллоҳда шахслар тоифасига мансуб (файласуф, тарихшунос, адабиёт тарихчиси ва назариётчиси ва ҳ. к.).

Навоий услубининг улуғворлиги ва маълум маънода мураккаблиги боиси ҳам ана шунда.

Олий ёки навоиёна услубнинг асосий хусусияти — ундаги ички қатламнинг ниҳоятда бой ва ранг-баранглигидир. Унда турли услубий манералар мужассам бўлган: жимжимадорлик, улуғворлик эмоционаллик ва ҳ.к.

Шунга боғлиқ ҳолда, шоир услубида бутун бошли оҳанглар (риторик, тантанаворлик, реалистик) ва ранглар гаммаси ҳаракатда бўлади. Олий услубнинг юзага келиши қуйидаги омиллар билан бевосита алоқадор: Навоий лирикасининг фалсафий-ижтимоий моҳияти, унинг пафоси билан; жанрларнинг ички эволюцияси, динамикаси энг юксак даражага етди; ғазал тематик-проблематик жиҳатдан ҳам, поэтика томонидан ҳам энг олий нуқтага кўтарилади; ғазал моҳиятидаги ўзгаришлар унинг поэтикасида ҳам бир қатор сифатларни юзага келтирди: баён-тасвир типлари кенгайди, сюжетлилик юзага келди; шеърӣй вазн доираси кенгайди (12 баҳр); классик қофия назарияси доирасида янгича стилистик комбинациялар амалга оширилди; поэтик санъатларнинг кўлами ва қўлланиш даражаси, аспекти ниҳоятда кенгайди; лирикада истиоравийлик олий чўққи-га етди; ташбиҳ энг асосий поэтик тасвир воситаси сифатида ниҳоятда активлашди, унинг мавқеи кенгайиб, реалистик лавҳа типидagi ўхшатишларнинг юзлаб оригинал намуналари юзага келди; сабабият ва далиллаш асосий поэтик талаб даражасига кўтарилди; поэтик далиллашнинг ҳинд услуби учун характерли бўлган тамсил (психологик параллелизм) шакли биринчи даражали санъатлар қаторидан жой олди; поэтик синтаксис, шеърӣй инверсия мураккаблашиб, янада кучайди;

сўзга муносабатда биз олдинги барча услубларга хос (масалан, соддалик, арабча-форсча ибораларнинг мўл-лиги) хусусиятлар ва айни замонда янгича муносабат-нинг гувоҳи бўламиз.

Поэтик образларнинг доираси янада кенгайиб, улар-нинг мазмунан функционал табақаланиши ёрқин на-моён бўлди. Умуман, Навоий лирикасининг поэтикасига хос хусусиятлар мураккаб ва салмоқли бадий услуб-нинг шаклланганлигидан далолат қилади. Бу услуб поэзия тарихида мутлақо янги ҳодисадир. Олим, мута-факкир, гениал адиб ва улкан шахс ижодий тафаккури маҳсули бўлмиш бу услубни олий услуб деб аташ учун ҳуқуқ беради.

Суйима ҒАНИЕВА

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ИЖОДҚОР ТЕМУРИЙ ШАҲЗОДАЛАР

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг еттинчи мажлисини Темур Кўрагон ва шеърят билан машғул бўлган темурий ҳукмдорлар ҳамда шаҳзодаларга ба-ғишлайди. Булар: Шохрух Мирзо, Абу Бакр Мирзо, Халил Султон, Бойсунғур Мирзо, Шох Ғариб Мирзо ва бошқалар — жамъи 22 нафар.

Шарқ тазкирачилиги тарихида ҳукмдор султонлар, юксак лавозимлардаги нуфузли шахсларга (агар улар бадий ижод билан машғул бўлган эсалар) алоҳида боблар ажратиш, махсус тазкиралар яратиш анъанаси мавжуд. Лекин Навоий учун бунинг яна бир мустасно аҳамияти бўлган. Навоийни она тилининг ривож, уни давлат тили даражасига кўтариш ва шу тилда ижод қила олганларни рағбатлантириш масаласи доимо банд қилиб келган. Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да фор-сий ва туркий тиллар ҳолатини таҳлил қилиб, туркий-нинг сўз бойлиги, имкониятларини кўрсатиб бериш ба-робарида форсий ва туркийдаги шеърятнинг ўзаро таъсири ва ҳар иккала тилдаги назмнинг ривож ҳа-қида фикр юритади. У катта таассуф билан туркийдаги шеърят форсийга нисбатан анчайин суст ривож топа-ётганига эътиборни тортади ва бунинг сабабларини очиб беради:

1. Туркийгўй ижодкорларнинг она тили нозиклик-ларини, мураккаблигини билдирувчи бир печа маъно ташувчи сўзлар ва ифодаларнинг жуда кўплигидан, уларни тушуниш ва шеърятда маҳорат билан ишла-

тиш меҳнатида чўчиб, осонлик сари майл қилишлари.

2. Идрокли, етук сўз санъаткорлари бу йўлдаги беҳуда уринишларини кўргач, замондаги ҳукмрон анъана доирасида қолишни маъқул деб билганликлари.

3. Ёш ижодкорларнинг ўз асарларини тажрибали шоир, адиблар назаридан ўтказиб, уларнинг эътирофларига, мақтовларига сазовор бўлишни исташликлари Бундай фикр билдириш мумкин бўлган аксар сўз санъаткорлари эса туркийдан бебаҳра эканликлари боис энди адабиётга кириб келаётган ёшлар форсийда ёзишга рағбат кўрсатадилар.

Навоий фикрича, шуларга кўра туркий шеърят форсийдагига нисбатан ортда қолиб кетган эди. У куйиниб ёзади: «...бу халқ орасидан пайдо бўлган табъ аҳли салоҳият ва табъларини ўзга тил билан зоҳир қилмасалар эрди ва агар иккала тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди»¹.

Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида 459 шоир ҳақида маълумотлар бор. Шулардан 41 нафари ҳар икки тилда ёзганлар, уларнинг ўн икkitаси теуурий ҳукмдор ва шахзодалардир. Ҳусайн Бойқаро (Ҳусайний)га Навоий алоҳида мажлис ажратган ва туркий девонини таҳлил қилиб ҳам берган.

Маълумки, Алишер Навоий миллий давлат барқарорлиги учун олиб борган кураши жараёнида миллий руҳ, миллий завқни саройларга киритишни ҳамиша **тахти назарида тутган**. Миллий руҳ, туркий тафаккурнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган Аҳмад Яссавийнинг тарихий ва маърифий хизматини беҳад ҳурмат қилган, тақдирлаган. Амир Темурнинг давлатчилик сиёсатида бу соҳа алоҳида ўрин тутгани аён.

Миллий тил, миллий адабиётга эътибор теуурийлар даврида янада юксалди. Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг тўла қувватлаши билан миллий тил ҳимоячиси, адабий тилнинг асосчиси, миллий адабиётнинг ҳомийси ва фаол яратувчиси, адабиётнинг ҳамда миллий санъат аҳлининг жонкуяр ҳомийси бўлди. Унинг Шарқ шеъриятидаги 16 жанр ва турларда яратган ғиноий назмлари, 6 достони ва 13 номдаги насрий асарлари фикримиз далилидир.

Темурдан кейин ҳукмронлик қилган **Халил Султон** 1384 йилда туғилган. Отаси Темурнинг учинчи ўғли

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том. Тошкент, 2000. 23 бет.

Мироншоҳ, онаси Ўзбекхон набираси Хонзода бегимдир. Халил Султон Сарой Мулк хоним тарбиясида ўсган. Манбаъларнинг хабар беришича, Халил Султон ҳарбий салоҳиятли, ғоят истеъдодли ва ўта зийрак йигит бўлган. Қатор жангларда жасорат кўрсатган шахзодани Темур Туркистон сарҳадларида Олий қўмондон қилиб тайинлаган эди.

Халил Султонни Ибни Арабшоҳ шундай таърифлайди: «Халил Султон Юсуфдек чиройли, Муҳаммаддек хушхулқли, Халилдек (Иброҳим пайғамбарнинг лақаби — *C.F.*) мулойим, Исмоил (Иброҳим пайғамбар ва Ҳожарнинг ўғли — *C.F.*)дек садоқатли бўлиб, турлитуман латофатларга эга киши эди... Ҳар бир кўрувчига ундаги фазилатлар — зийнатлар чиройли кўрунди... Унга эргашувчи ҳар бир киши унинг неъматига муяссар бўлди»².

Халил Султон ҳақида унга шеърятда устодлик қилган Хожа Исмат Бухорий (Халил Султон унга «Насирий» таҳаллусини тавсия қилган) Девонига муқаддима ёзган Аҳмад Қарамий шундай маълумотларни келтиради: «Халил Султон баъзан шеърлар ёзар эди... Амирзода унинг назиди (яъни, Исмат Бухорий) адаб илмларини ўрганди. Аммо унинг Самарқандда ҳукмронлик даври қисқа бўлди. Ўз амирлари дастидан «Шоҳрухия» зиндонига ташланди. Шоҳрух Самарқанд тахтига ўтиргач, Халил Султонни мамлакатнинг Рай вилоятига ҳоким қилиб тайинлади... Халил Султон ражаб ойининг 16-сида (1411 йил 4 ноябр) 28 ёшида вафот этди (айрим манбаъларда ёзилишича, уни заҳарлаб ўлдирадилар — *C. F.*). Халил Султон ўлими олдида қуйидаги икки байтни битган экан:

Гуфтам зи жоҳили накашад камони мо,
Марг омаду кашид ва хато шуд гумони мо.
Дар ранжу ғусса ҳаёти кўтоҳи мо гузашт,
То чист нақши зиндагии жовидони мо.³

(яъни, нодонлик камонимиз тортилмади, деган эдим. Ўлим келдию уни тортиб юборди ва гумонимиз хато чиқди. Қисқа умримиз ранжу ғуссалар билан кечди. Энди абадий ҳаётимиз нақши қанақа бўлур экан).

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Тошкент, 1992. 7—8-бетлар (Таржима У. Уватовники).

³ Девони Исмат Бухорий, Аҳмад Қарамий. Шоирни тавоно ва орифи порсо (сарсухан). Техрон, 1366. 6-бет.

Темур Бағдодга Султон Аҳмадга қарши урушга отланиб турганда ундан Соҳибқиронга бир қитъа етиб келади:

Гардан чаро ниҳем жафойи замонаро,
Заҳмат чаро кашем баҳри кори мухтасар,
Дарёву кўхро бигузори му бигзарем,
Симурғвор зери пар орем хушқу тарро,
Ё раб, мурод бар сари гардун ниҳем пой,
Ё мардовар дар сари ҳиммат кунем сар.

(яъни, Замона жафоларига нега бўйин эгар эканмиз. Арзимас иш учун нега заҳмат чекар эканмиз. Дарё ва тоғдан кечиб ошиб ўтамиз. Симурғ каби қанотларимиз остига ҳўлу қуруқни оламиз, ё мақсад йўлида гардун бошига оёқ қўямиз, ё мардларча ҳимматга бош қўямиз.)

Қитъани ўқиб, унинг мағзини чаққан Темур: «Кошки мен шеър ёза олсам эди, шу қитъага жавоб битардим. Шояд фарзандларим, набираларимдан бирортаси Султон Аҳмад Бағдодийга жавоб ёзсалар...», — дейди. Шунда Халил Султон қуйидаги жавобия қитъани битган экан:

Гардан бинех жафойи замонаву сар манех,
Кори бузургро натавон дошт мухтасар,
Симурғвор аз чи куни қасди кўҳи Қоф.
Чун саъва курд бошу фуру рез болу пар.
Берун кун аз димоғ хаёли маҳолро,
То сари сарат наравад сад ҳазор сар.

(яъни, замона жафоларига бўйин эг. Катта ишни арзимас деб бўлмайти. Симурғ каби нега Кўҳи Қоф қасдини қиласан. Сен саъвадек қанотларингни йиғиб ол. Беҳуда хаёлни бошингдан чиқар, токи сенинг хотиринг учун юз минг бош кетмасин.)

Қитъани олган Султон Аҳмад талвасага тушади ва Бағдодни тарк этиб, Румга қочади.⁴

Алишер Навоий Халил Султон ҳақида ёзади: «Ҳазрат султон ус-салотиннинг воқеасидин сўнгра Самарқанд шаҳрида салтанат қилди. Зурафо ва шуаро мажлисида жамъ бўлурлар эрди. Машҳурдирким, ўзи шеър айтур эрди. Андоқким, девони таърифида Хожа Исма-

⁴ Тазкират уш-шуаро таснифи. Давлатшоҳ Самарқандий. Ношир Ҳожи Муҳаммад Рамазоний. Теҳрон, 1366. 230-бет.

туллоҳ қасида айтибдур, аммо тилаб топилмади. Ушбу матлаъдин ўзгаким:

Эй турки пари пайкаримиз, тарки жафо қил,
Коми дилимиз лаъли равонбахш раво қил».

Халил Султоннинг яна бир ғазалини Фахрий Ҳиротий келтиради, Ғазал Шоҳрухия қалъаси зиндонидан Шоҳрухга юборилган, дейилади:

Ё воҳиб ул-атоё! Ё муътои ул-мурод!
Мо тоқати фироқ надорем азин зиёд,
Идбор шуд мужовиру хуш гуфт марҳабо.
Иқбол шуд мусофиру хуш гуфт хайр бод.
Боде, ки аз диёри муҳибон расид ба ман,
Жонам фидойи неххати он бодо бод.
Ғамгину шодмон чу азин дигар бигўзарад,
Ғамгин машав зи меҳнати аз бахт низ шод.
Доғи жаҳон зи сайраш Ковус кай бирафт,
Шодон, зи бахти тийра, кужо буд Кайқубод.
Дар шашдари фироқ Халил ар муқайяди,
Рўзе туро сипеҳри мулоиб беҳад кушод.
Ҳукми худой дод ба дасти ҳасан маро,
Куфр аст пеши ҳақ, зи ҳукми худой дод!

(яъни, Ё мурувват бахш этувчи, ё мурод тарқатувчи! Бундан ортиқ айрилиққа тоқатимиз йўқ. Бахтсизлик қўшни бўлди ва марҳабо деб яхши айтди. Иқбол мусофир бўлди ва алвидоъ деб яхши айтди. Дўстлар диёридан менга шамол етишти, жоним ул шамол келтирган хушбўй ҳидга фидо бўлсин. Ғамгинлик ҳам, шодонлик ҳам ўтар-кетар. Машаққатдан ғамгин, бахтдан шод бўлмагил. Жаҳоннинг дардлари Ковус юришларидан шод бўлиб қайга бордию, бахти қаролигидан Кайқубод қарда қолди. Фироқ шашдарида (нард ўйинида мот бўлиш хонаси — С. Ғ.) Халил боғланиб қолди эса, бир кун фалак ўйингоҳида ҳадсиз кушодлик юз берар. Худой ҳукми бу, мени бечоралик дастига берди. Ҳақ наздида куфр бу, Худой ҳукмидин дод!)

Алишер Навоий Хожа Исматуллоҳ Халил Султон девони таърифида қасида айтибдур, деб ёзади. Исмаи Бухорий «Девон»ида ана шу қасида мавжуд. Унинг матлаъи:

Ин баҳри бегаронки, жаҳонист дар бараш,
Ғаввоси ақли кулл набарад пай ба гавҳараш.

(яъни, бу ниҳоясиз денгизки, ичида бутун бир жаҳон бор. Илоҳий ақлнинг ғаввоси унинг гавҳарига қадам босмайди)

Мақтаъи:

Тобанда бод зоти ту бар авжи салтанат,
Давлату муайяну Носиру иқбол ёвараш.

(Салтанат авжида зотинг порлаб тургай, давлатингга аниқлик ва ёрдам ва иқбол мадакор бўлгай!)

64 байтли бу қасидада шоир Халил Султоннинг қуёшдан нур, ойдан меҳр тушган дафтари varaқларидаги қора ва оқ (хатлар) тун ва саҳар каби, шероза (уларни жамъловчи ипак иплари — *C. F.*) ҳукмдорининг яратувчанлиги билан тортилган, жадвал ва безаклар орасидаги ҳар сўз маънолар гавҳаридир. Ундаги ҳар гавҳар, ҳар маъно бадият зеварлари билан ораста. Қасидаларида Салмондан нур, ғазалларида Саъдий руҳи, бадиятда Хоқоний ғайзи, маъноларида Анварий нурлари, маснавийларида Низомий нафаси, фарду қитъаларида Ибн Ямин мадҳлари бор деб таъриф қилади. Халил Султоннинг мажлислари худди жаннатдек, унинг тахти Сулаймон тахтидек, ёнида даврон Билқиси (яъни, завжаси Шодмулк — *C. F.*). Зухра қўлига барбат (чолғу асбоби — *C. F.*) олиб, муғаннийлар ҳаволарини бошлаб беради. Аторуд (ёзувчилар ҳомийси деб юритиладиган сайёра — *C.F.*) қўлига қалам олиб, унинг хайрли ишларини ўз қўли билан ёзишга тайёр. Қасидада Халил Султоннинг баҳодирлиги ҳам мадҳ этилади. Унинг душманлари забун, шоҳу гадога баробар муомаласига сазоворлар омон бўлишига дуо билан қасида якунланади.

Исмат Бухорий Халил Султонга 40 та қасида бағишлаган.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да **Бойсунғур Мирзога** алоҳида фикра бағишлаган.

Навоий ёзади: «Хуштабъ ва сахий ва айёш ва ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Хаттот ва наққош ва созанда ва ғўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин ароға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай. Улча имкони бор, оламни хушлуқ била ўткарди».

Бойсунғур Мирзо Шоҳрух Мирзо билан Гавҳаршод-

бегимнинг ўғли, Улуғбек Мирзонинг иниси бўлиб, у 1397 йил 16 сентябрда дунёга келган. 1414 йилнинг 23 мартда Шохрух Хуросонни идора этишни Бойсунғур Мирзога топширади.

Абдураззоқ Самарқандий «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида ёзади: «Фалакнинг тадбиркор жаҳонгашта пири унинг қулогига
ш е ь р:

Имкон ва қудратинг бор экан, яхшилик қилишга
тиришгин.

Чунки яхшилик қилишга ҳамма вақт имкон
бўлавермайди —

нидосини етказганлиги учун Бойсунғур Мирзо ўз давлати чаманида яхшилик ниҳолидан бўлак нарса ўтқазмас эди... ўзига илтижо қилишлари саҳифасини иноят ва ижобат кўзи билангина ўқир эди... илм, фазилат аҳли, камолатли кишилар суҳбатида бўлишни ўзига фарзи айн ва айни фарз деб билар эди»⁵.

Бойсунғур Мирзонинг давлат ишларидаги фаолиятини Абдураззоқ Самарқандий жой-жойида муфассал баён этади. Унга Шохрух Мирзо иноят қилган вилоятлар ҳақида фармонлар, унинг фарзандларининг тугилишига оид маълумотлар ва бошқа тафсилотлар асарда келтирилади. Масалан, 1414 йил 25 ноябрда Улуғбек Мирзо Хуросонга келади ва отаси Шохрух Мирзога мулозамат қилишга мушарраф бўлади.

Ш е ь р:

Ўғил агар шундай бўлса, бу — ота чехрасининг
қувончидир

Агар ота шундай бўлса, бу — ўғил дилининг
шодлигидир.

Улуғбек Мирзо «салтанат гулзорининг гули, халқалик дийдасининг нури, яъни бахту қудрат эгаси бўлмиш биродари Бойсунғур баҳодир билан биргаликда тахт мулозаматини бажо келтиради.

Ш е ь р:

Жаҳоннинг мақсади бунисининг давлатию
Фалакнинг мақсади унисининг савлатидир.

⁵ Бу асардан келтирилган нқтибослар шарқшунос олим А. Ўринбоев таржимасида берилади. Асарнинг ҳали нашр этилмаган қисмини олим ихтиёримизга берганликларни учун миннатдормиз.

Мулк бағишловчи икки кишваркушо ва офтоб юзли
икки муштарийрай (шаҳзодалар) ота тахтининг ол-
дида тургач, Онҳазрат (яъни, Шоҳрух) забони ҳол би-
лан қудрат эгаси бўлмиш ягона малик шукрини бажо
келтиради.

Шеър:

Оллоҳнинг бандаларига берган неъматни кўпдир,

лекин

У неъматдан энг улуғи — фарзанднинг асллигидир»

Бойсунғур Мирзо Ҳиротга китобат санъати устод-
лари — наққошлар, мусаввирлар, қоғоз тайёрловчи ва
сиёҳ ҳамда бўёқлар ихтиро қилувчи ҳунарсандлар, хат-
тоту муқовасозларни йиғиб, уларнинг ишларини йўнал-
тириб, бошқариб турган. Унинг ўзи хаттотлик санъати-
ни тўла эгаллаган, «хутути ҳафтгона» деб аталган хат
усулларини пухта билган, айниқса, «сулс»да яхши бит-
ган, шеър, мусиқа ва наққошлик билан ҳам шуғуллан-
ган.

Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим масжиди безакларини
Бойсунғур Мирзо бажаргани ҳақида маълумотлар бор.
Бойсунғур Мирзо хатти Машҳаддаги Гавҳаршодбегим
масжиди айвонлари китобаларида ҳозирга қадар яхши
сақланиб қолган. Булардан ташқари, тарихи берилма-
ган ва имзо чекилмаган эса-да, Бойсунғур Мирзога
мансублиги шубҳа уйғотмайдиган бошқа китобалар
ҳам мавжудлиги афғон олими Фикри Салжуқийнинг
«Хиёно» асарида айтиб ўтилади.

«Боғи сафед»да мунтазам ўтказилиб турган шеър-
ят ва санъатнинг турли соҳалари намоёндалари ишти-
рокидаги анжуманларнинг довуғи узоқ-узоқларга та-
ралгани манбаъларда қайд этилган. Худди шу ерда
Бойсунғур Мирзо жуда бой, ноёб қўлёзмалар жамъ-
ланган китобхона ташкил қилган. Бу китобхона учун
40 дан ортиқ хаттот мўғуллар истилосида маҳв этил-
ган ёки яроқсиз ҳолга келиб қолган қўлёзмаларни қай-
та тиклаш, қайта кўчириш билан машғул бўлганлар.

Бойсунғур Мирзони ўзбек матншунослигининг асос-
чиларидан дейиш мумкин. Унинг раҳбарлиги ва бево-
сита иштирокида Ҳиротдаги ва бошқа хазиналардан
жамъланган 40 қўлёзма асосида Абулқосим Фирдав-
сийнинг «Шоҳнома» эпосининг қиёсий матни тузиб чи-
қилган. Унга Бойсунғур Мирзонинг ўзи сўзбоши ёзган.
Бу китобат санъатининг бетакрор намунаси бўлган қўл-
ёзмани Жаъфар исмли хаттот 833/1429—30 йили кўчир-

ган. Асли табризлик бу хаттотнинг «настаълиқ» хатининг моҳир устоди бўлиб етишувида Бойсунғур Мирзонинг алоҳида хизмати эътироф этилади. Уни таърифлаб, «Мир Алийи соний» деганлар ва Бойсунғурга бўлган эҳтироми ва дилбасталиги жиҳатидан Жаъфари Бойсунғурий лақаби билан эъвозлаганлар.

«Шоҳнома»нинг бу нусхаси «Шоҳномаи Бойсунғурий» номи билан шухрат тутган. Қўлёзма бадий безакларга бой. Унда 22 ғоят гўзал ва нафис миниатюра мавжуд.⁶ Қўлёзманинг муқоваси, миниатюралари шамс, лавҳа, жадваллардаги нақшин зийнату безаклар ўта нозик санъат билан яратилган.

Абдураззоқ Самарқандий ўз асарида Бойсунғур Мирзо даврида қалам юритиш, рақам тортиш санъати соҳалари, тасвир чизиш, зарҳал бериш, сураггарлик, шамс, лавҳалар тушириш, муқова ишлаш, нақшлар боғлаш санъати ҳам назокат ва зеболикда юксак даражага етказилганлигини алоҳида таъкидлайди. Бу ҳақда Давлатшоҳ Самарқандий ҳам «Тазкират уш-шуаро» асарида таҳсинли маълумотлар келтирган.

Бойсунғур Мирзо адаб аҳлига ҳам ҳомийлик қилган. Унинг «Боғи сафед»да мунтазам ўтказиб турган адабий мажлисларида кўплаб шоирлар ва адиблар, санъаткорлар иштирок этган.

Юсуф Амирий, Амир Шоҳий Сабзаворий, Котибий, Яминуддин Назлободий, Бобо Савдоий шулар жумласидандир. Подшоҳдан кўп яхшиликлар кўрган шоир Юсуф Амирий Бойсунғур Мирзога бағишлаб «Даҳнома» асарини ёзади ва ўз валинеъматининг инсоний фазилатларини:

Этиб эл дардина ортуқ билиги,
Ёпиб фақр эғнини очиқ илиги —

деб улуғлайди ва таъбир жойиз бўлса, Хуросонда Илмлар Академиясини яратганини нафис мисраъларда эътироф этади.

Бойсунғур Мирзонинг замондош алломалар, шоирлар ижодини, уларнинг табиатини яхши билганлиги, унинг муомала одобига риоя қилишидаги латифлик, ҳазил-мutoйибага рағбати хусусида мароқли лавҳалар манбаъларда келтирилган.

⁶ Ушбу сатрлар муаллифи 1991 йилнинг 1 январ куни Техрондаги «Кохи Гулистон» музейи хазинасида Навоий дастхати билан танишганида «Шоҳномаи Бойсунғурий»ни ҳам кўришга муваффақ бўлган эди.

«Мажолис ун-нафоис»ни Навоий машҳур тасаввуф билимдони, маҳоратли шоир Қосим Анвор номи билан бошлайди. Асли Озарбайжоннинг Сароб деган еридан бўлган Мир Қосим Шайх Садруддин Ардабилининг муриди бўлиб, «суфия одоб ва тариқи соҳасида ундан сабоқ олган» ва ана шу шайх тавсияси билан у Хуросонга келган. Навоий ёзади: «Оз вақтда халойиқ Мир хизматиға фирифта (яъни, мафтун — *C.F.*) бўлиб ғавго қила бошладилар. Подшоҳи замон (яъни, Шоҳрух — *C. F.*) Мирға ихрож (яъни салтанатдан чиқиб кетиш — *C.F.*) ҳукмин қилди». Давлатшоҳ Самарқандийда бу фикр бир мунча равшанроқ баён этилганини кўрамиз: «... ғаразчи кимсалар Мирнинг бу ерда бўлиши маслаҳат эмас. Модомики, ёшлар унга кўплаб мурид бўлмоқда эканлар, бундан мабодо бирор фасод яралмагай, деб шоҳга етказадилар. Подшоҳ унга ихрож ҳукм қилади». Аммо Мир бунга эътибор бермайди. Уни зўрлик билан мамлакатдан чиқариб юбормоқчи бўладилар, лекин бу ҳақда ҳеч ким Мирга хабар етказишга журъат эта олмайди. Шунда Бойсунғур Мирзо: «Мен бораман, латойиф ва заройиф билан уни йўлга равона қиламан, зўрликка мутлақо эҳтиёж қолмайди», дея Мирнинг зиёратига боради, у билан самимий ва мароқли суҳбат қуради. Суҳбат асносида сўз ихрож масаласига кўчади. Мир дейди: «Мусулмонлар подшоҳи қандай далилларга кўра менга ихрож ҳукми қилди экан?» Бунга жавобан Бойсунғур Мирзо: «Эй муҳтарам зот, Сиз ўз сўзингизга амал қилмаяпсиз?» дейди. Мир «Қандай сўз экан» деб сўрайди. Бойсунғур Мирзо унинг қуйидаги байтини ўқиб беради:

Қосим, суҳан кўтаҳ кун, бархезу азми роҳ кун,
Шақкар бар тўти фикан, мурдор пеши каргасон.

(яъни, Қосим сўзни қисқа қилгил, тургилу йўлга тушгил; шакарни тўтига бергуликдир, ўлимтикни каргас — йиртқич қушга ташлагуликдир).

Амир Қосим Бойсунғурга таҳсинлар айтади ва дуолар қилади. Тезда у мамлакатни тарк этиб, Балх ва Самарқанд томон жўнайди.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, «етти иқлимда ўхшаши бўлмаган Юсуф Андигоний» Бойсунғур Мирзонинг хос мутриби эди. Уни бир неча марта Бойсунғур Мирзонинг укаси Султон Иброҳим — менга юборинг, деб илтимос қилади. Ҳар гал рад жавобини олган шаҳ-

зода бир сафар, ҳазиллашибми, минг динор ҳам юборади. Бойсунғур укасининг бу қилиғига:

Мо Юсуфи худ намефурушим,
Ту сийми сиёҳи худ ниғаҳ дор!

(яъни, Биз Юсуфимизни сотмаймиз; Сен қора кумушларингни эҳтиёт қил) — деб жавоб қайтаради.

«Мажолис ун-нафоис»да номи келтирилган Бобо Савдодий деган шоир яхши қасидалар ёзган. «Мажолис»ни форс тилига таржима қилган Ҳакимшоҳ Муҳаммад Қазвиний бу шоир ҳақида Навоий ёзганларини таржима қилгач, ўзидан қуйидагиларни илова қилади:

Дейдиларки, Бобо Савдодий Бойсунғур Мирзони ғоях яхши кўрар экан. Кунларнинг бирида томда суҳбат қуришиб ўтиришганида Мирзо Бобо Савдодийга: — Агар бизни яхши кўрсангиз, шу томдан ўзингизни пастга ташлаб, дўстлик учун жон фидо қилсангиз, — дебди. Шоир дарҳол оёққа қалқиб югура кетибди. Томнинг чеккасига етганда у таққа тўхтабди ва дебди: — Биз Сизни то шу ергача яхши кўрамиз ва бас! Бойсунғур Мирзо бу жавобдан ғоят завқланиб дебди: — Энди агар менда айб бўлса, танбеҳ беринг, то мен уни тузатайин. Шоир дебди: — Сизда нича қоҳиллик — сусткашликдан бўлак айб йўқ. Мирзо дебди: — Қандай сустлигим бор экан? Шоир дебди: — Сиз бир сўз билан мени бойитиб юборишингиз мумкин, лекин қоҳилликдан бунни айтмайсиз. Сиз «Шунга минг танга олтин берилсин», десангиз мен бойиб кетардим. Бойсунғур Мирзо ҳузур қилиб кулибди ва шоирга минг танга олтин инъом этибди...

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Бойсунғур Мирзонинг «умри 37 йилу тўрт ойга борганда» вафот этган. Фикрий Салжуқийнинг маълумотларига қараганда, Бойсунғур Мирзо ўлимига Ҳирот мунажжимлари сабабчи бўлганлар. Гап шундаки, Бойсунғур Мирзо уларга ўз зойичасини (гороскопини) аниқлаб беришларини буюрган, «ноинсофлар ҳаётингизнинг муддати қарийб 40 йиллардир», деб айтадилар. Бойсунғур Мирзо бундан ниҳоятда таъсирланиб, аксар вақтини айшишрат, шикор ва майпарастлик билан ўтказа бошлайди. «Умримдан икки йиллар чамаси қолибди», дея изтироблар чекади, умидсизлик ҳолатларига берилади, ҳар соат ўзига ўлимни яқин ҳис қила бошлайди. Ниҳоят касалга чалинади ва бу касалликни «охирги беморлик»

ка» йўяди. Ноумидлик касалликка қувват бағишлаб, иштаҳаси кесилади, тобора заифлашиб боради».⁷

Бойсунғур Мирзо 827/1433 йилнинг 20 декабрида дунёдан кўз юмади. Исфизорийнинг «Равзат ул-жаннат» китобида ўқиймиз: «Саодатли (фарзанди) фироқда Шохрух ниҳоятда тангдил ва ғоят ғамгин бўлди. У «Боғи сафед»да йиғи берганда довул кўчгандек оҳ чекканида раъд — момақалдиروق янграгандек бўларди:

Аз ғамат хосияти абри баҳорон шуд маро,
Оҳ — барқу нола — раъд, гиря—борон шуд маро.

(яъни, Сенинг мотамингдан баҳор булутига ўхшаб қолдим; Оҳим — барқ, нолам — раъд, момақалдиروق, йиғиларим — ёмғир бўлиб қолди).

У: «Биз Оллоҳга тегишлимиз ва унинг ўзига қайта-миз», — деган оятдан тасалли излади...»

Бойсунғур Мирзо Гавҳаршодбегим мадрасасига дафн этилади. Бутун Ҳирот аҳли, айниқса шоиру адиблар, фозилу олимлар, санъаткорлар, мотам тутадилар. Бу ҳузунли, аламли воқеага атаб таърихлар туширилади, марсиялар битилади. Воҳидий тахаллуси билан шеърлар ижод қилган Мавлоно Сайфуддин Наққош Исфаҳоний таржасъбанд — марсия, Амир Шохий марсия — рубоий ёзганлар. Сўзаро айтиб ўтиш жойиз кўринадики, Бойсунғур Мирзо бир неча вақт «Шохий» тахаллусида ёзган экан, лекин у Амир Оқмаликнинг бу тахаллус билан шухрати ортиб бораётганини кўргач, уни «Бойсунғур»га ўзгартирган экан.

Манбаълардан бирида қуйидаги таърихни Бойсунғур Мирзонинг ўзи туширган дейилади:

Султони саъид Бойсунғур саҳарам,
Гуфтоки, бирасон ба аҳли олам хабарам,
Ман рафтаму таърихи вафотам инаст:
«Бодо ба жаҳон дароз умри падарам!»

(яъни Саодатли Султон Бойсунғур менга саҳарда дедик, олам аҳлига хабар қилинг: Мен кетдим ва вафотим таърихи будир: «Жаҳонда отамнинг умри узун бўлғай»).

Охирги мисрадан (абжад ҳисоби билан) 837/1433 йил чиқади.

⁷ Фикрий Салжуқий. Хиёбон. Кобул, 1343 (1964). 32—33-бетлар.

Бойсунғур Мирзо вафоти ҳақидаги хабар Улугбек Мирзо Бухорода эканида етишади. Қаҳратон қиш бир мунча бўшашгач, у Ҳиротга йўл олади ва 1434 йил 29 апрелда (Рамазоннинг 19-куни) Хожа Шамсуддин, Хожа Фазлуддин Қоший ва Хожа Абдуллайс каби («Ҳар бири шундай ягона эдики, ҳеч уларга ўхшаши йўқ») арбобу уламолар ҳамроҳлигида Шоҳрух Мирзо ҳузурига кириб келади. Бойсунғур Мирзодан айрилиқ жароҳати Шоҳрух қалбида қайтадан янгиланади...

Бойсунғур Мирзодан уч ўғил қолади. Булар — Рукниддин Мирзо Алоуддавла, Қутбиддин Мирзо Султон Муҳаммад ва Муъизиддин Мирзо Абулқосим Бобурдирлар. Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий 1456 йил Шоҳ Абулқосим Бобур саройи хизматиға кирган ва у ўз қароргоҳини Машҳадга кўчирганда бирга кетган эдилар.

«Мажолис ун-нафоис»да Навоий Бойсунғур Мирзонинг ғазалидан матлаъ ва мақтаъ — аввалги ва охириги байтларини келтиради:

Надидам он рух акнун ду моҳ аст,
Вале меҳраш баса дар жони мо ҳаст.
Ғуломи рўйи ў шуд Бойсунғур,
Ғуломи хубруён подшоҳ аст.

(яъни, у икки ғўзал юзни кўрмаганимга икки ой бўлди; бироқ унинг меҳри жуда жонимиздадир... Бойсунғур унинг юзига қул бўлди, ғўзал юзларнинг қули подшоҳдир.)

Бир манбаъда Бойсунғур Мирзонинг бу ғазали машҳур бўлгани қайд этилади ва ундан қуйидаги байтлар ҳам келтирилади:

Бар оташ сар ниҳам рўзики, мирам,
Тавон гуфтанки, ошиқ сар бар роҳ аст.
Ба зулфаш мушк худро нисбати кард,
Дуруғе гуфтаре равеш сиёҳ аст.
Дили ман рўйи у хоҳад ҳамеша,
Набинад ба даҳр онки, некхоҳ аст.⁸

(яъни, ўлаётган куним унинг оҳи билан бош қўяман. Айтиш мумкинки, ошиқнинг боши йўлдадир. Мушк ўзини унинг зулфларига қиёс қилди. Ёлгон сўзларнинг

⁸ Матндан кўринадики, бу юқоридаги «Мажолис»да келтирилган матлаъдан кейин, мақтаъдан аввалги мисраларидир.

равеши қора бўлади. Дилим ҳамеша унинг юзини кўришни истайди. Дунёда яхшилик истовчини у кўрмайди).

Шоҳ Ғариб Мирзо Султон Ҳусайн Мирзонинг ўғли, онаси Ҳадича бегимдир.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Шоҳ Ғариб Мирзо ҳақида «Шўх таъблик ва мутассариф зеҳнлик ва нозик тахайюллуқ ва дақиқ тааққуллуқ йигитдур. Назм ва насрда назари маъдум ва мутахаййила ва ҳофизада адили номаълум (яъни, назм ва насрда тенги йўқ, фикрлаш ва ҳофизада ўхшаши йўқ). Ов ва қуш хотирига марғуб ва қурро (Қуръонни қироат билан ўқиш) ва ўқиш кўнглига маҳбуб», — деб ёзади ва шоирнинг учта ўзбек тилидаги ва иккита форсийдаги ғазалларидан матлаъларни келтиради:

Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор,
Қайси бир шамшод қад сарви хиромонимча бор.

Яна бири:

Тарки меҳр айлаб агарчи бўлди жонон ўзгача,
То тирикман қилмагумдир аҳду паймон ўзгача.

Кейингиси:

Порсо ёримға май ичмак шиор ўлмиш яна,
Баски тортарман сабу, эғним фиғор ўлмиш яна.

Шоҳ Ғариб Мирзонинг форсий шеърлардан қуйидаги матлаъни Навоий жуда ошиқона ёзилган, деб келтиради.

Бозам балойи жон ғами он моҳпора шуд,
Эй вой, он маризки, дардаш ду бора шуд.

(яъни, яна ўша ой каби (гўзал)нинг ғами жонимга бало бўлди. Эй вой, ўша касалликнинг дарди икки баробар ошди.) Шоир кейинги матлаъни «бағоят ошиқона ва мухлисона ва мутаассирона воқеъ бўлубтурким», — деб таърифлайди:

Дўстон, ҳаргоҳ гузар сўи мазори ман кунед,
Жойи такбирам дуои жони ёри ман кунед.

(яъни, дўстлар, гоҳо мазорим томон келиб туринг. Менга фотиҳа ўқиш ўрнига ёримнинг дуои жонини қилинг.)

Фахрий Хиротий ўзидан илова қилган 9-мажлисида Шоҳ Ғариб Мирзонинг қуйидаги матлаъли ғазали Абдураҳмон Жомийнинг ғазалига жавобия тарзида ёзилган, дейди:

Гар кушоди кори мо буди зи зулфи ёри мо,
Инчунин ошуфтаву дарҳам набуди кори мо.⁹

(яъни, агар ишимиз ечими ёримиз зулфига боғлиқ бўлса эди, у бу қадар тўзиқ ва чигал бўлмас эди.)

Заҳриддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да «Шоҳ Ғариб Мирзо букри эди. Агарчи ҳайъати (кўриниши) ёмон эди, таъби (табиати) хуб эди. Агарчи бадани нотаъвон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» таҳаллус қилур эди», — деб ёзади ва унинг девон ҳам тузганини таъкидлаб, бир форсча матлаъни келтиради:

Дар гузар дидам парирўе, шудам девонааш,
Чист номи ў, кужо бошад, надонам хонааш.¹⁰

Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг охирида Шоҳ Ғариб Мирзога алоҳида боб ажратади. Уни яхши фазилатларга эга, илм-маърифатга ташна бўлган шахзода сифатида таърифлайди ва унга баъзи насиҳатларни қилади.

Навоий мамлакат ва халқ тақдирига алоқадор шахсларнинг айниқса илм-фан ўрганишларини фоят муҳим деб билган. Шу боис Шоҳ Ғариб Мирзонинг ҳам илм ўрганишга жаҳд қилиши, касб-хунарни эгаллашда камолатга интилиши лозимлигини таъкидлайди:

Қаю фанким, шуруъ этмаклик анда,
Кишидин яхши от қолғай жаҳонда.

Бу фикр тасдиғи учун шоир Искандар ва Улуғбек Мирзоларни ёдга олади. Улуғбек Мирзо тимсолида илмнинг қудратини кўрсатиб беради:

Билик гарчи кўринур кўзга зийнат,
Вале шахларга бордур ўзга зийнат.

Диний илмлар (тафсир, ҳадис ва фикҳ)ни, илми

⁹ Фахрий Хиротий. «Равзат ус-салотин» ... 228 бет. Шу ерда ғазал тўлалигича келтирилади.

¹⁰ Бобур. «Бобирнома», Тошкент, 1960. 224-бет.

ҳикматни ўрганиши, айниқса, тарихни ўрганишни уқти-
ради. Диққатга сазовор томони шундаки, тарихни би-
лишнинг аҳамиятини очиб берар экан, бунда қайси
ҳукмрон зулмкорлик қилди, қай бири адолат билан
иш тутди, қайси тadbирлардан мамлакат обод бўлди,
қанақа ишлардан улус хонавайрон бўлди, буларга фикр
беришни таъкидлайди. Бу насиҳатлар сирасида ички-
ликнинг офати ҳақида ҳам сўз кетади. Қўринадики,
давр иллатига айланиб бораётган саройдаги ҳаёт шун-
дай пандни тақозо қилган. Бадий ижодда шаҳзода-
нинг нозик сўзни, маънолар жилосини, ноёб тимсоллар-
ни идрок этиши ва улардан моҳирлик билан фойдала-
нишини мақтайди.

Шоҳ Ғариб Мирзо вафотига Навоий марсия ҳам
ёзган. Марсия матнини 1871 йилда Ҳ. Сулаймонов нашр
этган эдилар. Марсия матни 904/1499—1500 йилда қў-
чирилганлиги назарга олинса ва «Мажолис»нинг иккин-
чи таҳрири 1498 йилда амалга оширилганда Шоҳ Ғариб
Мирзо ҳаёт, шаҳзода ижодкор сифатида зикр қилин-
ганлиги у 1498 йил охири ёки 1499 йил аввалларида
вафот этган бўлади.

Ҳар банди 6 байтдан иборат 5 бандли (60 мисраъли
таркиббанд) марсияда шаҳзода, ширинсухан инсон,
соҳиби девон шоир Шоҳ Ғариб Мирзонинг ўлими бу-
тун Ҳирот аҳли учун, хусусан, Навоий учун катта му-
сибат бўлганлиги қаламга олинади:

Барча ғамгин, баридин менда фузун ғамзадалик,
Рўзгоримни қилиб тийра бу мотамзадалик.

«Мажолис»ни форсийга таржима қилган Фаҳрий
Ҳиротийнинг ўзидан илова қилган IX мажлисида келти-
ришича, ҳиротлик бир шоир «Ғарибий» таҳаллусини
олганда Ҳусайн Бойқаро ўғлининг хотири учун унинг
таҳаллусини «Мажлисий»га ўзгартирган экан.

Фаҳрий Ҳиротий «Равзат ус-салотин»да Ғарибий-
нинг қуйидаги туркийдаги ғазалини келтиради:

Бир қаро кўз бағри тошнинг хокисоримен яна,
Қирса майдон ичра рахшининг губоримен яна.
Йиғладим чандонки, сайли ҳар сари бўлди равон,
Гулрухум ҳажрида абри навбаҳоримен яна.
Ошиқ ўлдум, зуҳд аҳли мендин уздилар кўнгул,
Менку ул хайл ким ишқ аҳли соримен яна.
Долдек қад бирла сенсиз нола қилмоқдур ишим,
Ноладин базми ғамингда чанг торимен яна.

Эй Ғарибий, оқса бағрим қони кўздин не ажаб,
Бир қора кўз бағри тошнинг хоксоримен яна.

Бу ғазалдаги ғиноий адолар жуда самимий ва чиндан ошиқона ёзилган. Тўртинчи байтдаги «долдек қад» ташбиҳи шоирнинг букрилигига ишора эканлиги, матлаъдаги бағир қонининг кўздан оқиши ажабланарли эмас, «бир қаро кўз бағри тошнинг хоксоримен яна», деб матлаъ аввалидаги мисраъ билан ғазалнинг якуланиши ниҳоятда таъсирчан чиқишига хизмат қилган.

Фахрий Ҳиротийнинг мазкур тазкирасида Шоҳ Ғариб Мирзонинг икки форсий ғазали шарҳ ва изоҳлар қисмида (муаллифи Аҳмад Карамий) келтирилади, шулардан қуйидагиси Забиҳулло Сафонинг «Эрон адабиёти тарихи»нинг 5-жилдида ҳам берилган:

Дўстон, ҳар гоҳ гузар сўйи мазори ман кунед,
Жойи такбирам дуойи жони ёни ман кунед.
Тан чу хоҳад хок гаштан кошки пеш аз ажал,
Поймоли тавсани чобуксувори ман кунед.
Гар надонед он чи бо Фарҳоду Мажнун ишқ кард,
Ҳоли эшонро қиёс аз рўзгори ман кунед.
Чун ба жоми бода лаъли руҳбахши ў расад,
Лойи ўро марҳами жони фигури ман кунед.
Ман аз-ў расвойи халқу ў ба ман беилтифот,
Рафт кор аз даст берун фикри кори ман кунед.
Қотили ман то зи хайли маҳвашон донанд кист,
Сувраташро нақш бар лавҳи мазори ман кунед.
Чун Ғарибий гавҳар афшондам ба васфи лаъли ў,
Гўш сўйи дурри назми обдори ман кунед.

(яъни, Дўстлар, гоҳо мазорим томонга келиб туринг. Менга фотиҳа ўқиш ўрнига ёримнинг дуои жонини қилинг. Тан туфроққа айланишни истар экан, ажалдан олдин от минган чавандозим поймоли қилинг. Агар Фарҳод ва Мажнунларни ишқ нима қилиб қўйганини билмасангиз, уларнинг ҳоли билан менинг ҳаётимни қиёс қилинг. Май қадаҳига унинг руҳ бағишловчи лаби тегса, унинг лойини менинг мажруҳ жонимга малҳам қилинг. Мен у туфайли халқ шармандаси бўлдим, лекин у менга илтифот қилмайди. Иш қўлдан кетди, менинг ишларим фикрини қилинг. Менинг қотилим маҳвашлардан қай бири эканлигини билишлари учун унинг сувратини мазорим тошига нақшлаб қўйинг. Унинг лаблари таърифида Ғарибий гавҳарлар сочди, унинг ширадор шеърлари дурларига қулоқ тутинг).

Ғарибийнинг туркий ва форсийдаги шеърлари девони Гамбургда маҳфузлиги ҳақида Фахрий Ҳиротий тазкираларининг ношири, сўзбоши ва шарҳ, изоҳлари муаллифи Аҳмад Карамий маълумот берган ва:

Гар кушоди кори мо буди зи зулфи ёри мо,
Инчунин ошуфтаву дарҳам набуди кори мо —

матлаъли ғазалининг тўла матнини келтирган, бу ғазал Жомийнинг ғазалига жавобия эканлигини баён этган, уни Гамбургдан д-р Анна Мари Шиммел маълумотларидан олганини кўрсатиб ўтади¹¹. Шоҳ Ғариб Мирзонинг девони ҳақида Х. Исматуллаев ва Ш. Ёрқинларнинг мақолалари эълон қилинди¹².

Х. Исматуллаев девон нусхасини олишга кимлар кўмак бергани ҳақида муфассал тўхталиб ўтади, лекин унинг мундарижаси, унда нечта шеър мавжуд, қайси жанрларда ёзилган, девоннинг кўчирилган вақти тўғрисида ҳеч қандай маълумотлар бермайди¹³.

Ш. Ёрқин Ғарибий девонида туркийда 76 ғазал, 4 мухаммас (3 таси Навоийга ва 1 таси Ҳусайн Бойқаро ғазалига), жамъи 1210 мисраъ шеър, форсийда эса 37 ғазал ва Жомийга 1 мухаммаси, жамъи 557 мисраъ шеър мавжудлиги ҳақида маълумот беради. Олима, шунингдек, Ғарибий ғазалларидан форсийдаги 4 ва Жомийга боғланган мухаммасини эълон қилади.

Темурий ҳукмдорлардан Абулқосим Бобурнинг форсча бир ғазали ва бир рубойси, Ҳусайн Бойқаро ўғилларидан Бадидуззамон Мирзонинг бир форсча байти (Мўмин Мирзо вафоти муносабати билан битилган), Фаридун Ҳусайн Мирзонинг учта форсча байти, тўрт рубойси, бир ғазали, Муҳсин Мирзо (Кепак Мирзо номи билан танилган) бир форсча ғазали, Мўмин Мирзонинг Жомий ғазалига мухаммаси¹⁴ ва учта бадихона битилган байтлари, Бойсунғур Мирзо вафотига Мир Шоҳийнинг рубойи — марсиясини юқорида келтирилган тазкираларидан (бундан «Мажолис» ун-нафоис»

¹¹ Фахрий Ҳиротий. Мазкур тазкира. Аҳмад Карамий иловалари. 228-бет.

¹² Исматуллаев Х. Шоҳ Ғариб Мирзо// «Миллий тикла-ниш» рўзномаси. 2000 йил, 29 август. Ёрқин Ш. Девони Ғарибий дар Ўзбекистон// «Овози тожик» рўзномаси. 2000 йил, 21 октябр.

¹³ Ушбу сатрлар муаллифининг 1966 йил 5 июлда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да Шоҳ Ғариб Мирзо ҳақидаги мақола-си эълон қилинган.

¹⁴ Қаранг: Ғаниева С. Муҳаммаси Мўмин Мирзо ба ғазали Мавлоно Жомӣ //«Овози тожик». 2000 йил, 2 февраль.

мустасно), XV аср Ҳирот адабий муҳити, адабиёт на-
моёндалари ҳақидаги тадиқотлар, тарихий асарлар,
мактублардан, гулчин ва турли мажмуалардан тўплаб
олдик. Уларнинг орасида туркийда ёзилганлари оз эса-
да, адабий жараёнда мавжуд анъана доирасида тему-
рий ҳукмдорлар, шахзодалар шеърӣ ижод билан анча
йил фаол қатнашганликларини кўрамиз. Бу ижодкор-
ларнинг адаб ва санъат аҳлига ҳомийлик қилганлик-
лари, асосан саройларда адабий анжуманлар, давралар
уюштириб турганликлари, етакчи шоирларга эргашиш,
уларнинг ғазалларига мухаммаслар бағишлаш, татаб-
буълар қилиш, жавобиялар ёзишга рағбатлантирган-
ликлари диққатга сазовордир. Бу хусусда Ҳусайн Бой-
қаронинг ўзи ва унинг қўллаб-қувватлаши билан Али-
шер Навоийнинг миллий тил, миллий адабиёт ва санъ-
атни кенг равнақ йўлига қўйиш учун астойдил фаолият-
да бўлганликлари маълум.

Маданиятимиз, адабиётимиз тарихида бу ижодкор-
ларнинг ёрқин излари бор. Уларнинг фаолиятлари,
ижодларини ўрганилиши қадр топаётгани Истиқлоли-
миз баҳраларидандир.

Азиз ҚАЮМОВ

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ» ДОСТОНИНИНГ САРЛАВҲАЛАРИ

Достоннинг асосий воқеалари XV бобдан бошланган.
Шунинг учун биз ҳам гапни XV боб сарлавҳасидан бош-
лаймиз. Олдинги бобларнинг сарлавҳалари тўғрисидаги
фикрлар мавзуга алоқадор ўринларда айтилади.

XV боб сарлавҳасида Навоий достоннинг шу ердан
бошланажagini билдириб ёзади: «Искандар достони-
нинг оғозиким (бошланиши), Ҳақ анжомига еткургай»¹.
Шоир достонни ёзмоққа бошлар экан, унинг тугалла-
нишига умид боғлаб, «Ҳақ анжомига еткургай» деб
яхши ният қилган. Ана шундай киришдан сўнг шоир
сарлавҳада Искандар мавзуининг ечилиши, Искандар
тўғрисида бор гапни келтиражagini хабар беради. Ис-
кандарнинг келиб чиқиши (насаби) тўғрисида қарама-
қарши сўзлар борлигини айтади. Бу қарама-қаршилиқ-
ларни тарихчилар ўзаро баҳсларда келтириб чиқарган

¹ Алишер Навоий. Ҳамса. Тошкент, 1960. 651-бет. Бун-
дан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс
ичида кўрсатилади.

бўлсаларда, Навоий бу ихтилофни йўққа чиқаргани ва ҳақиқат очилганини таъкидлаб ўтади: «... ва тарихининг ифтитоҳиким, тенгри ихтитоми бўлғай ва анинг насабида ихтилофким, тарих аҳли қилмишлар ва ул ихтилофни рафъ этиб, аҳли таҳқиқ ишининг ҳақиқатин билмишлар» (651). Маъноси: Искандар тарихининг очилиши, уни Тангри белгилагандай бўлиб тугалланиши Искандарнинг насаби тўғрисида келишмовчиликлар бор. Буни тарихчилар ўзаро амалга оширадилар. Бу келишмовчиликларни бартараф этиб, энди улар ҳақиқатни билганлар.

Аммо сарлавҳада бу келишмовчиликларнинг нимадан иборат эканлиги айтилмайди. Шундан кейин бевожита воқеалар тизими бошланади: «... ва малик Файлақуснинг дори бақога кетгани ва Искандарнинг мулкӣ фоний тахтин мақом этгани» (651). Малик Файлақус дунёдан ўтди. Искандар бу ўткинчи мулк тахтига ўтирди. Шу билан Искандар билан боғлиқ воқеалар тизимининг достони бошланади.

Бу сарлавҳа қирқ уч сўздан иборат ва «Сабъан сайёр»даги сарлавҳаларга қараганда каттароқ. Ҳажм жиҳатидан «Фарҳод ва Ширин» достони бобларининг сарлавҳаларига яқин. Ушбу боб сарлавҳаси «Садди Искандарий» достонидаги бобларнинг сарлавҳаларига мезон бўла олади. Бу сарлавҳада баён бош ўрин тутди. Унинг бадий либосидаги асосий безак сажъдир (ички қофия). Аммо унинг жумлаларида кучли бадий тасвир воситалари ишлатилмаган. Демак, шоир ҳамма вақт ҳам сарлавҳалар матосини безаклаш йўлидан борманган. Лекин ўрнатилган бадий шаклга (сажъ) ҳамшиша риоя қилган.

«Садди Искандарий» достони турли бадий қатламлардан ташкил топган. Агар достонда дастлаб Искандарга боғлиқ воқеаларни ҳикоя қилувчи боб келса, ундан кейинги боб фалсафий-дидактик чекинишлардан иборат. Уларда ўша воқеаларнинг моҳиятига оид умумлашма изҳор этилади. Ундан сўнг шу фикрлар исботига хизмат қилувчи ҳикоя келади. Сўнг айтилганлардан чиқарилган хулоса баён этилади. Сарлавҳалар ҳам ана шу тузилишга мослаб яратилган. Ҳикматлар Искандарнинг устоз Арастуға берган саволи, Арастунинг бу саволларга берган жавобларидан тузилган. Ҳикматларнинг сарлавҳасида бу ҳол тўласича айтиб ўтилган.

XVI боб «Садди Искандарий» достонидаги фалсафий-дидактик чекинишларга оид боблардан бири. Унда Навоий баланд ҳимматлиликини улуғлайди. Қишиларни

ҳимматли бўлмоққа чақиради. Ана шу чақириқ XVI боб сарлавҳасида ҳам баралла эшитилади: «Ҳиммат ҳумойининг баланд парвозлиги таърифидаким...» (654). Бу сарлавҳа ичидаги сарлавҳадир. Навоий ҳиммат қушини Ҳумой деб атамоқда. Ҳумойнинг сояси тушган киши, ривоятга кўра подшоҳликка эришади. Демак, ҳиммат ҳумойи шунчалар баланд парвоз бўлади. Сарлавҳа ана шу фикрни давом эттиради. Ҳиммат баландлигига ундовчи фикрлар баланд бадиният билан ифодалана боради «...жаноҳайнининг сояси қуёшнинг анқои заррин жаноҳига зулмат қофида нишеман берур» (654). Икки қанотининг сояси зулмат тоғининг орасига кирган қуёшнинг анқоси таратган олтин нурлар остида бўлади. Демак, Ҳиммат Ҳумойининг қанот сояси фақат қуёш Анқо қушининг олтин нурлари бор жойда пайдо бўлади. Унинг жуссаси катта. У гавҳарнинг кумуш тухумини икки қаноти остида яширади. Қайси бир гадога бу соя тушгудек бўлса, султонлар ундай одамга гадо бўладилар. Қайси бир шоҳдан бу соя кетгудек бўлса, гадо ўша шоҳ қаршисида шоҳ бўлиб кўринади. Бу образларга бой жумлалардаги асосий ғоя ҳимматни улуғлаш. Агар киши баланд ҳимматли бўлса, унинг даражаси шоҳликдан устундир. Агар шоҳ ҳимматсиз бўлса, ундай шоҳ гадодан ҳам тубандир: «...азим жуссалиғи васфидаким, байзонинг симин байзасин жаноҳайни остига яшурур ва ҳар гадоға ул соя тушса, салотин анинг гадойидурур ва ҳар шоҳдин соясин олса, гадо анинг қошида шоҳ кўринур» (654). Бу бобнинг сарлавҳаси бадий тасвир воситаларига жуда бой. Уларнинг шарҳи фақат бир фикрни қувватлайди: Ҳиммат, ҳимматнинг баландлиги.

XVII боб Искандар билан бир гадонинг учрашувига оид. Баланд ҳимматли гадо Искандарни ўзига мафтун этади. Бу ҳол ушбу боб сарлавҳасида очиқ айтилган. Навоий ўша баланд ҳиммат гадонинг ҳозирги аҳволининг ўзи (яъни, гадолиғ ҳолати) баланд ҳиммат туфайли подшоҳлик даражасига етканлигини таъкидлайди. Гадонинг баланд ҳиммати шунда кўринадики, Искандар уни подшоҳлик тахтига таклиф қилганида, гадо тожни рад қилади. У ана шу фикрида қойим қолади: «Искандар била ул гадолиғ ихтиёр этган подшоҳ, балки филҳақиқат подшоҳликка етган гадо ҳикоятиким, Искандар ани мазаллат чоҳидин чиқариб, салтанат коҳига ўлтуртмоқ истади ва ул тож таркин қилиб, бошидин тарки тожи хаёлин чиқармади» (656). Маъноси: Искандар билан гадолиғин танлаган подшоҳ, балки ҳақи-

қий подшоҳликка эришган гадо ҳикояти. Искандар уни хору зорлик чуқуридан чиқариб олиб, подшоҳлик саройига ўтқиздирмоқчи бўлди. Аммо у гадо тожни рад қилди. Бошидан тожни тарк этмоқ хаёлин кетказмади. Ўшбу сарлавҳанинг биринчи жумласи ҳам сарлавҳа ичидаги сарлавҳа сифатида қаралмоғи мумкин.

Ана шундан кейин келадиган XVIII боб ҳикмат деб аталади. Бу ўша бобнинг бош сарлавҳасидир. «Ҳикмат» дан кейин шу ҳикматнинг қисқача маъноси сифатида бобнинг иккинчи сарлавҳаси келади. Ҳар бир Ҳикмат Искандарнинг устоз Арастуға берган саволи ва Арастунинг бу саволга қайтарган жавобидан иборат. «Ҳикмат» деган сўздан кейин яна бир кичик сарлавҳа ичидаги сарлавҳа келади: «Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким...» (658). Ана шундан кейин саволнинг мазмунини баён этади. Искандар сўрайди: «... мақсудга қайси мақом яқинроқ ва ул мақом сари не навъ хиром муносиброқ...» (658). Маъноси: Мақсад сари элтувчи мақомнинг қайси бири яқинроқ, бу мақомга қандай қилиб етиб бориш мумкин. «... ва Арасту йўқлук мақомига йўл кўргузмак ва сабукборлик хироми оҳанги тузмак» (656). Маъноси: Арасту йўқлик мақомига йўл кўрсатади, бу йўлдан илдам бормоқ оҳангини тузади.

Шундай қилиб, «Салди Искандарий» достонининг уч қатламидаги бўлақларнинг сарлавҳалари мазмун жиҳатидан бир-бирини тўлдирувчи ва шарҳловчи бу боблар мундарижасини баён этади. Биринчи бўлақ Искандар фаолиятига оид воқеаларни кўрсатса, иккинчи бўлақ шу воқеалар руҳига яқин фалсафий-дидактик чекинишлардан иборат. Сўнгра шу мулоҳазаларни намоён этиувчи ҳикоя келади. Ундан сўнгги ҳикмат — Искандар ва Арасту диалогиди барча айтганларга яқун ясайди. Шоир бу бўлақларга муфассал сарлавҳалар берган. Бу сарлавҳалар ана шу фикрларнинг қисқача баёнидан иборат. Улар ҳажм жиҳатидан ҳам анча катта.

XIX бобдан янги бўлақлар бошланади. Биринчи бўлақ яна Искандарнинг сиёсий фаолиятига боғлиқ: «Искандарнинг салтанат тожидин саркашлик қилиб, халофат тахтидин аёқ тортқони ва Рум аҳли бошларин оёқига қўйиб, анинг мақдамидин тахт поясин баланг қилиб, тож қадрин аржуманд қилғонлари...» (658). Маъноси: Искандар салтанат тожидан бош тортади. У халифалик тахтидан оёқ тортди. Рум аҳли унинг оёғига бош қўйиб, шоҳликни қабул қилмоқни сўрайдилар. Шу билан унинг қадами етган тахт пояси баланд кўтарилди.

Тожнинг қадр-қиммати кўтарилди. Бу сарлавҳада Искандар фаолияти тасвирида бош ва оёқ образлари асосий ўринни эгаллайди. Искандар ҳокимият тахтига оёқ қўймоқчи бўлмади. Рум аҳли унинг оёғига бош қўйдилар. Олдин Искандар тож киймоқдан бош тортган эди. Демак, тахтдан оёқ, тождан бош тортган одамнинг оёғига одамлар бош қўядилар. Ушбу боб сарлавҳасидаги бу образли фикрлар тахту тож талашиб, бир-бирлари билан урушаётган шахзодалар ва бошқа тахт даъвогарлари учун ибратли бир ўғитдир. Элу юртнинг хоҳиши ва илтимоси билан ҳокимиятга чиққан киши эса бу қадам билан тахт поясини баланд кўтаради, тожнинг қадри ва иззатини оширади. Ҳар бир ҳокимият халқнинг хоҳиши, унинг иродаси асосида қурилмоғи керак. Энди ушбу сарлавҳада Искандар ҳокимиятни қандай бошқарганини ҳам кўрсатган. Искандар адолат билан иш тутди. Зулмга барҳам берди. Бу фикрни шоир бадий образлар орқали ифодалаган. Искандар адолатининг кўзи қуёши билан зулм туни кўршапалагини кўр қилди. Жаҳонга ёруғлик бағишлади, зулмкорларни худди қоронғуликни олам юзидан четлатгани сингари четлатди: «... ва анинг адли айнининг қуёши била зулм шомининг хуфшошин кўр этиб, жаҳонни ёрутқони ва зулм аҳлининг зулматдек олам юзидин қироқ тутқони» (658).

Шундан кейинги фалсафий-дидактик чекиниш (XX боб) қуйидаги сарлавҳага эга: «Адолат айни таърифидаким, салотининг зулумоти зулми орасида «айнул ҳаёт»и жовидонийдурур ва ичганга зулоли зиндагоний еткурур» (663). Маъноси: адолат булоғининг таърифи. Бу булоқ султонларнинг зулм қоронғулиғи ичидаги «ҳаёт булоғи»дир. У абадий. Бу булоқдан ичган кишига ҳаётнинг зилол суви етган бўлади. Маълумки, «Ҳаёт булоғи» қоронғулик ичида бўлади. Ундан сув ичган киши абадий ҳаёт касб этади. Шоир зулмни ана шу қоронғуликка ўхшатади. Адолат булоғи эса ана шу ҳаёт булоғи сингаридир. Қимки адолат билан иш тутса, у абадийликка эришади.

Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд тўғрисидаги ҳикоя шу фикрни изоҳлашга ёрдам беради. Бу ҳикоянинг сарлавҳасида шоир кичик бир ички сарлавҳа берган: «Маҳмуд ҳикоятиким...» (664). Шундан сўнг бу ҳикоянинг мазмуни берилган: «... Ажал оғир уйқусига борғисдан сўнгра Масъуднинг тушига кирди ва адолат айнин пайдо қилур учун анга пандлар берди» (664). Демак, Маҳмуд ўғли Масъуднинг тушига кирди. У ўғлига адолат булоғини яратмоқ тўғрисида панду ўғитлар

қилди. Маҳмуднинг бу ўғитларини шоир кучли бадний тасвирлар орқали берган. Ухлаб ётган кишини уйғотмоқ учун унинг юзига сув пуркайдилар. Маҳмуд ҳам ана шундай қилди. Фақат у ўғли юзига насиҳатнинг зилол сувларини сепди. Шундан кейин шоир ёзадики, Масъуд гафлат уйқусидан сесканиб уйғонди: «... ва насиҳат зулолдин анинг юзига бир сув урдиким, ани гафлат уйқусидан сескандурди» (664). Бу ерда туш, уйқу тўғрисида сўз боради. Шоир Масъудни туш кўриб уйғонмоғини унинг гафлат уйқусидан уйғонганлиги деб талқин қилган. Бу сарлавҳада барча образлар бир-бири билан ғоят боғлиқ равишда кўрсатилган.

XXIII бобда Искандар амалга ошираётган ишларнинг тафсили баён этилган. Бу сарлавҳа ҳам ички сарлавҳа билан бошланади: «Искандар ишларининг тафсилини ижмол (қисқача) била дейилмак... ва ижмолнинг мужмалотни тафсил қилмоқ...» (667). Энди ана шу ишлар билан танишамиз: Доронинг элчиси Искандардан солиқни талаб қилиб келдию, пўлат найзадек сўзлардан жавоб олиб қайтди. У найзадан сачраган шуълалар чақмоғидан Доронинг сабр хирмони куйиб кетди: «... Доронинг расули анга олтин байза (тухум) тилай келиб, пўлод найзадек итик сўзлар жавоб топиб бормақ ва ул синон ламъасининг барқи анинг хирмони сабрига ўт солмоқ» (607). Шундан кейин Доро Искандарга гўй ва чавгон (хоккейга ўхшаш ўйин, от устида ўйналади — А. Қ.) ва бир халта кунжут юборди. Искандар чавгон билан гўйни урди, кунжутни эса қушларга едирди: «... ва кунжут била гўй ва чавгон йибормаги ва Искандар ул чавгон била гўй уруб, кунжутни қушлар термаги» (667).

XXII боб сарлавҳасида шоир адл билан жаҳонга ҳукмрон бўлмоқ мумкинлигини айтган бўлсада, бунини не йўллар ва не сабаб туфайли амалга ошажагини келтирмаган эди. Ушбу XXIII боб сарлавҳасида ҳам Искандарнинг гўй ва чавгонни қандай талқин этганини, нега кунжутни қушларга егизганини шарҳ этмайди. Демак, сарлавҳанинг вазифаси ушбу бобдаги баён этилган воқеаларни атамоқ, аммо уларнинг шарҳини бермоқ эмас. Бу ҳол бадийятга мансуб. Чунки ўшанда ўқувчининг ушбу боб мазмунини тўғрисида тасаввурини туғилади. Айни замонда воқеалар моҳияти билан танишмакка интилиш унинг асарга бўлган қизиқишинини ортиради.

XXIV боб фалсафий-дидактик чекинишга мансуб. Унда шоир икки шоҳ ўртасидаги қарама-қаршилиқни

қоралайди. Бу масала ўша бобнинг сарлавҳасида очиқ-ойдин айтилган. Бу сарлавҳадаги ички сарлавҳада «Мухолифат мазамматида...» дейилади. Яъни «қарама-қаршилиқни ёмонлаш». Унда шоир *مخالفت* мухолифат — қарама-қаршилиқ сўзининг таркиби тўғрисида сўзлайди: «... «мух» ҳасад била улфатдурур ва «мухл» андиша била «офат» кўрунурки, аксин тутса, *مصادقت* «мусодақат» юз берур ва таркин тутса, саодат *سعادت* сарманзилига еткурур» (676). Маъноси: «Мухолафат» сўзининг биринчи бўлаги «мух» — мия ҳасад билан улфат (мухолифат сўзининг иккинчи бўлаги) бўлган. Яна «мухл» (халал етказув) «офат» билан қўшилган. Демак, қарама-қаршилиқ (мухолифат) ҳасад ва офат билан боғлиқ. Унинг тескариси эса «мусодақат» (самимийлик, содиқлик) бўлади. Шунга риоя қилган киши саодат жойлашган ерга етади.

Демак, қарама-қаршилиқ, ҳасад офат келтиради, самимият, содиқлик бахту саодатга етуради. Сарлавҳанинг давоми бундай: «... ва сойир эл мухолафати бобидаким, мужиби хонумон хароблиғидур ва салотиға воқиъ бўлса, жаҳон хароблиғидир» (676). Маъноси: ва бошқа эл ичидаги қарама-қаршилиқ тўғрисидаки, у турмушлар хароб қилади. Агар бу қарама-қаршилиқ султонлар ўртасида юз берса, жаҳонни хароб қилади.

Навой мухолифатни ана шундай қаттиқ қоралаган. Унинг инсонлар ва султонлар ўртасида пайдо бўлиши фақат хароблик келтиришини зўр куч билан таъкидлайди. Ана шу гапдан кейин келадиган ҳикоя шу фикрнинг исботи учун хизмат қилади. Ҳикоянинг мазмуни унинг сарлавҳасидан биллиниб турибди: «Икки жаҳонгир мухолифатидин жаҳон аҳли хирманиға бало барқи етгани ва икки ёр мувофақатидин ул туташқан ўтқа раҳмат ёмғури ёғиб, шуъласин паст эткони» (678). Маъноси: икки подшоҳ ўртасидаги қарама-қаршилиқ туфайли жаҳон аҳлининг хирмонига бало чақмоғи тушиб, бу хирмон ёғиб кетди. Икки дўстнинг бир-бири билан тил топишгани туфайли бу туташган ўт устига раҳмат ёмғири ёғилди ва алангасини пасайтирди. Демак, жаҳон хароблиғига икки шоҳ ўртасидаги душманлик сабаб бўлди. Бу хароблиқни тўхтатмоққа эса икки дўст ўртасидаги садоқат ва фидойилик асос бўлди. Табиийки, Навоий шоҳлар ўртасидаги зиддиятни рад қилмоқда. Унга икки дўст садоқатини қарши қўйиб, ана шундай садоқат ва дўстликни улуғламоқда.

Бундан кейин келадиган ҳикматда (XXXI боб) Ис-

кандар Арастудан мухолифат ҳақида савол сўраб олимдан оқилона жавоб олади. Бу ҳикматнинг маъноси мухолифатнинг қачон мумкин, қачон номумкин эканлиги тўғрисидадир. Сарлавҳа ана шу маънони ифодалайди. Ички сарлавҳа бундай: «Искандарнинг Арастудин саволи...» (679). Шундан сўнг бу саволнинг моҳияти билдирилади. Искандар сўрайдики, қарама-қаршилик барча миллатлар ўртасида таъқиқ этилган. Душманлик ҳамиша тўғри эмас. Бас, шундай экан, қарама-қаршилик лозим топилган пайт ҳам бўлиши мумкинми? Ёки шундай қилмаслик керак бўлган пайт ҳам бўладими? «...ул бобдаким, мухолифатки, барча милалда мамнуъ дурур ва низоъки, барча маҳалда номасмуъ, андоқ модда топилғаймумким, анда дилпазир бўлғай ва қилмоғи ногузир...» (679). Арасту Искандарга жавоб бериб дейдики, ўша қоронғуликда ёруғлик кўргузмак ва қарама-қаршиликни тўғриликка айлантирмак йўлини кўрсатсин: «...Арасту ул тийраликда ёруғлуқ кўргузмак ва ул мухолиф оҳангни ростда тузмак» (679).

Бу сарлавҳа ушбу ҳикматнинг моҳиятини очиқ кўрсатиб туради. XXVII бобнинг сарлавҳаси анча катта. Чунки бу боб билан дostonнинг янги бўлаги бошланади. Унда Искандар фаолиятига оид воқеалар ҳикоя қилинади. Ушбу сарлавҳада ўша воқеаларнинг мазмуни баён этилган. Доро Искандарнинг сўзларини эшитгач, қўшин йиғиб, Искандар устига юриш қилмоққа ҳозирлик қилади: «Доронинг Искандар сўзидин ошуфта бўлиб, сипоҳ йиғмоқтин оламга ошуб солуб, олам-олам черик йиғиб, Искандар размиға азм қилғони...» (680).

Сарлавҳанинг бу бўлагида Доронинг кайфияти «ошуфта» сўзи орқали берилган. Бу паришон, хавотирли маъносидадир. Демак, Доро Искандардан хавотирланиб қолди. Унинг қўшин йиғмоқ учун қилган ҳаракати «олам» сўзи орқали берилган. Қўшин йиғмоқ мақсадида Доро оламга тўс-тўполон солди («ошуб»). Унинг йиққан қўшини ҳам «олам-олам» эди. Яъни дунёни босиб кетди. Шундан сўнг Доро Искандар билан урушмоққа йўл олди. Бу фикр «размга азм» қофиядош ифодаси орқали берилган. Сарлавҳанинг кейинги жумласида Доронинг бу ҳаракатиға Искандарнинг қандай жавобий тадбир кўргани тўғрисида сўз боради: «... ва Искандар ҳам ул дарёйи офат муқобаласида сели бало ва кўҳи махофат муқоталасига барки разм ва вағо, ясаб юзлашгани...» (680). Маъноси: Искандар ҳам у офат дарёсига қарши, у бало сели ва хавфу хатар тоғини йўқ қилмоқ учун жанг чақинлари ва уруш қуроллари соз-

лаб қарши чиққани. Демак, Искандар ҳам Доро сингари курашга отланди. Икки шоҳ оламни остин-устун қилмоққа шай турибдилар. Навоий бу шоҳларнинг қилаётган ишларини истехзоли ифодалар орқали баён қилади. Агар Доро «размға азм» қилган бўлса, Искандар ҳам «барқи азм» ва ваго (уруш) ясади. Навоий Доронинг кўрган тайёргарлигини «дарёйн офат», «сели бало», «кўҳи махофат» деб атайди. Искандар ана шу хавфу хатарли ишларга қарши бош кўтарди. Кейинги воқеалар эса тамомила бошқа йўлдан кетди. Навоий, одатдагидек, бу воқеалар тафсилотини сарлавҳада бермаган. Аммо уларнинг оқибатини бадний образларга бой жумлаларда ифода этган. Доронинг давлат байроғи пастга тушади. Искандар байроғидаги ой эса қуёшдан юқорига кўтарилади. Бу воқеа ҳар икки шоҳнинг оламни остин-устун қилмоқ нияти туфайли юз беради: «... ва офоқни ул икки шоҳ зеру забар қилурда Доронинг ливойи давлати ўзга сарсар офатидин сарнигун бўлуб, Искандарнинг маҳчак алами қуёш ливосидин ўткони» (680). **Маъноси:** Уфқларни ул икки шоҳ остин-устун қилмоқчи бўлиб турганида Доронинг давлат байроғи бошқа тўполон офатидан боши эгилди. Искандар байроғидаги кичик ой эса қуёш байроғидан юқориоққа кўтарилди.

«Садди Искандарий» достонининг XXVIII боби достоннинг иккинчи қатлами фалсафий-дидактик чекинишларга оид. Бу ерда шоир шоҳлик расм-русумлари тўғрисида сўзлайди. Бу бобнинг ички сарлавҳаси ҳам шундай: «Зобитан русуми шоҳийдаким...» (694), яъни шоҳлик идорасининг тартиб-қоидалари тўғрисида. Шундан сўнг Навоий ушбу боб сарлавҳасида шу идорада иш тутиш қоидалари тўғрисида сўзлайди: «...корхонаи илоҳийдин намудордир, анингдекки, ул боргоҳда хоҳ малойик хайли, хоҳ русул маъшари, хоҳ авлиё гуруҳи, хоҳ сойири нос жамоати алоқадри маротибиҳим ҳар бири ўз ерида мураттабдур ...» (694). **Маъноси:** Илоҳий корхонадан кўриниб турибдики, у жойда хоҳ малаклар жамоаси бўлсин, хоҳ пайғамбарлар ғиғини, хоҳ авлиёлар гуруҳи, хоҳ бошқалар жамоати, ҳаммаси ўз қадри даражасида, ҳар бири ўз ерида тартиб билан жойлашган. Навоий таъкидлайдики, агарда ана шу йўсинда иш тутилса, ҳамма нарса ўз ўрнида бўлади: «...бу коргоҳда ҳамул дастур била бўлса яхшироқ сурат, балки заруратдир» (694).

XL бобнинг ички сарлавҳаси бундай: «Сибо субҳи-

нинг сабоҳати таърифидаким...»² (730). Ана шу тасвирнинг шарҳи ушбу боб сарлавҳасининг мазмунини ташкил этади: «...нафас-нафас андин, ёруғлиқ юзланур ва шабоб гулзорининг назоҳати васфидаким...» (730). Бу тонг елининг ҳар эсувида оламга ёруғлик юзланади. Яна шоир ёшлик гулзорининг чиройини мақтайди: «...лаҳза-лаҳза андин очуғлуқ даст берур» (730). Ҳар лаҳзадан бу гўзаллик кўпроқ очила боради. Ана шундай ёшликнинг гўзал кунларида шоир сажда билан қуёш сингари юзни ёрутмоққа, бинафша сингари тоатга қад эгмакка чақиради: «...ва ул айёмда қуёшдек саждадин юзни ёрутмоқ тарғиби ва бу фаслда бинафшадек тоатқа қад нигун қилмоқ таҳриси (интилитирмоқ)».

ХЛІ боб шу фикрни исботловчи ҳикоядан иборат. Унинг сарлавҳаси бундай: «Ул гофил йигит ҳикоятким, воқиф пир насиҳати қадрин билмади, иш вақтидин ўтгандан сўнгра пушаймонлиғи суд (фойда) қилмади» (732).

Эндиги ХЛІІ бобда шу айтилганларидан қилинган хулоса-ҳикмат баён этилган. Кичик сарлавҳа «Искандарнинг Арастудин саволи...». Шундан кейин бу ҳикматнинг мазмуни келади. Нега йигитлик йилларида таъб ибодатдан тортинади. Қарилик вақтида эса димоғ тушунмоқдин қусурлидир. Шоир Искандар саволига жавобни суҳбатдошларининг образли тасвири орқали берган. Ҳаким Арасту пирларга хос чуқур фикрлик билан ёш ва бахтиёр шоҳга жавоб беради: «...ул бобдаким, йигитликда таъб невчун ибодатдин мутанаффир (четланувчи) дурур ва қариликда димоғ тааққул (ақл юргузмак)дин қосир (қусурли) ва ҳакимнинг пирона рёй била шоҳи жувонбахтқа йўл кўргузгони» (733).

Эндиги бўлак яна Искандар воқеаларнинг ҳикоясидан иборат: «Искандарнинг кўнгул зулфи жодудин холи ҳиндуға майл этгандек, Қашмирдин Ҳиндистонга азиматқилғони ва ройи ҳинд жамоати аҳли яқин ва гуруҳи

² Навоий «Хамса»сининг 1960 йил Тошкент ЎзРФА нашриётида босилган нусхасида сарлавҳанинг биринчи сўзи «Сабо» деб ёзилган. «Сабо» эртанги шаббода маъносида. Уйда кейинги «субҳ» сўзи ўз маъносини йўқотади. Чунки «эртанги шаббода тонгининг гўзаллиғи» маъноси мантиқий мазмунга эга эмас.

1944 йили М. Ҳамидова «Садди Искандарий»нинг илмий танқидий матнини тузганда шу сўзни «сибо» деб ўқиди («сибо» — ёшлик). Ушанда бу жумланинг мазмуни «ёшлик» тонгининг гўзаллиғи бўлади. Мантиқан жумла мазмуни тўғри бўлади. Ушбу бобда умуман «Туфулият» айёmidан то шабоб («Болаликдан йигитликкача бўлган давр») тўғрисида сўз боради. Шунинг учун ҳам иккинчи таҳрир тўғри бўлади — А.Қ.

ҳикматойинни шафеъ қилиб, алар подшоҳдин қули ёзуғи тилагандек дархост қилиб, қабул тушгани» (735) Маъноси: Искандарнинг кўнгил зулфи жоду туфайли ҳинду холиға тушди. У Кашмирдан Ҳиндистон томон жўнади. Ҳинд рои (ҳукмрони) ишончли одамлари ва ҳикмат аҳлига восита боғлади (маслаҳат солди). Улар худди подшоҳдан унинг қули ва ўз гуноҳини сўраган сингари илтимос қилдилар. Бу шоҳга маъқул келди. Яъни шоҳнинг айтган фикрини маслаҳат аҳли ҳам маъқуллади. Шундан кейин бу қарорнинг (маслаҳатнинг) моҳияти сарлавҳада очилади: «..ва рои Искандари соҳибройни Ҳинд сори бошлаб бешаи Нигорда қишлоқ кўргузгани...» (735). Маъноси: Рои эгаси Искандарни Ҳинд сари бошлади, унга Нигор ўрмонида қишламоқ учун жой кўрсатди. Бу ерда рои ва Искандарнинг Соҳиброй Искандар ифодаларида ажойиб сўз ўйини бор. Рои Искандар билан уруш қилмасликка қарор қилган эди. У Искандарни Ҳиндистонга ўзи бошлаб кирди. У билан иттифоқ тузди. Соҳиброй Искандар бир томондан фикр эгаси, ақлли Искандар маъносини англатади. Яна соҳиб рои роининг эгаси, хўжайини маъносида ҳам ишлатилмоқда.

Шундан сўнг шоир ушбу XLII бобда Нигор ўрмонининг таърифи берилажагини сарлавҳада хабар қилади: «.. ва ул бешанинг тўрт ҳадди васфидаким, баён ўзига ҳадди таъриф билмас, балки рубъи маскунда андоқ ер топилмас» (735). Маъноси: У ўрмоннинг тўрт тарафини мақтов ўраган. Агар у мақтов давом этса, охири бўлмайди. Одамлар яшайдиган ер тўртдан бирда бундай жой топилмайди.

Искандар билан Ҳинд рои ўртасидаги келишув икки ўртада бўлиши мумкин бўлган қонли урушларнинг олдини олиб қолди. Демак, гуноҳларни кечирмоқ, ўзаро тил топишиб, келишиб иш тутмоқ, катта фазилатдир. Эндиги XLIV бобнинг мазмуни ана шу фикрни билдиради. Шоир ёзадики, кечирим буюк фазилатдир. Мард кишиларнинг кўнгли дарёга ўхшаш. Улар гуноҳкорларнинг гуноҳ хасу хашакларини бахт шамоли орқали кўнгил денгиздан йўқлик қирғоқларига суриб ташлайди. Бундай саховатпеша одамларнинг юзида дарё тўлқинига ўхшаган чимирилишлар пайдо бўлмайди. Демак, гуноҳни кечирмоқ дарёдил кишиларга хос. Юз берган гуноҳни кечирмоқ кишининг чеҳрасини тоза ва силлиқ қилади, уни ажин ва чимирилиш (чин)лардан сақлайди: «Афв фазилатидаким, дарёдил жувонмардлар мужримлар гуноҳи хасу хошокин бахшиш насими била кўн-

гул баҳридин адам савоҳилига сурашлар ва юзларига дарё мавжидек чин тушмас..» (743). Афв фазилатига эришган зотлар ҳайрат қоронғулигида тентираб юрган оворан зорларни карам, лутф-марҳамат шамъининг ёруғи ёрдамида ўша ҳалокатга тўла водийдан олиб чиқиб кетадилар. Уларга ўша қоралиқлардан бир зарра ҳам юкмайди: «... ва ҳайрат зулумотидаги овораларни карам шамъи раҳнамойлиги била ул водийи ҳалокдин чиқарурлар ва ул тийраликдан аларга ҳеч гард ёпушмас» (743). Ана шундай ҳикматли фикрлар изҳоридан кейин савдогар ва унинг ўғли ўртасида юз берган сабоқли бир ҳикоя келтирилган. Бу ҳикоянинг сарлавҳасида шоир ўша савдогарнинг аҳволи ҳақида айтади. У савдо ишида катта зарар кўрди. Яна ўғлидан ажралди. Бу айрилиқ унинг жигарини қон қилди. Сарлавҳа ичида кичик сарлавҳа бор: «У тожир (савдогар) ҳикоятим...» (745). Шундан кейин сарлавҳада ҳикоя мазмуни қисқача баён этилган: «...суду савдосидин улук зиён бошига келди ва жигаргўшаси фироқидин (ўғлидан айрилганидан) жигар парчалари юзин мунаққаш (нақшланган) қилди...». Ана шу тасвирдан кейин шоир ўша савдогарнинг озгина қолган пулини бериб, ўлимга ҳукм қилинган йигитни (ўлумлук) қутқарганини ёзади. Маълум бўладики, бу йигит ўзининг ўғли экан: «...ва белидаги нақдин ўлумлукни халос қилур учун берди ва қутулгон ўлумлук анинг жигаргўшаси, балки нақди эрди» (745).

Энциги ҳикоят (XLVI) Искандарнинг ҳар ишга бир жазо бўлади, ушнинг оқибати қандай бўлади, деган саволига Арустунинг жавобидан иборат. Бу жавоб ўша ҳикмат ичида очиқ айтилган.

Ки ҳар ким аён этса яхши қилиғ,
 Етар яхшилиқдин анга яхшилиғ.
 Ва гар кимсадин зоҳир ўлса ёмон,
 Кўрар ҳар неки, зоҳир этти ҳамон (747).

XLVIII бобда Хоқоннинг Искандар билан учрашгани тўғрисида сўз боради. Навоий бу ерда астрономияга оид мисолни ишлатган. Маълумки, Ой нури аслида Қуёш нурунинг аксидир. Шунинг учун шоир Қамари сайёҳ сариус сайри (тез юрувчи ой)нинг Қуёшга яқинлашуви тўғрисида сўзлайди. Худди шунинг сингари Хоқон Искандар билан яқинлашди. Бу яқинлашув учрашув даражасига етганида ой сингари нур ва сафога тўлди (яъни, Искандар Қуёш бўлса, Хоқон Ой сингари у билан юзма-юз учрашди ва Ой Қуёш тўлгани янглиғ тўлди):

«Қамар сайёҳи сайри қуёш била қирон қилганидек Хоқон Искандарға рисолат учун муқорин бўлгани ва ул муқоринадин муқобалаға борғоч, қамардек нур ва сафодин тўлғони» (759). Бу бўлакда Искандар билан боғлиқ воқеалар тасвири икки бобда берилган (XLVII XLVIII). Бунинг сабаби воқеаларнинг катта қўламиндир. Шунинг учун шоир Искандарнинг Чинга юриши ва Чин Хоқоннинг унга қарши қўшин йиғишини бир бобда (XLVII), Хоқон ва Искандарнинг учрашувини эса бошқа бобда баён қилган. Яна Хоқон мамлакатнинг буюклиги, Хоқоннинг оқилона йўл топиб, уруш ва мағлубиятдан қутулиб қолганини ҳам алоҳида ҳикоя қилмоқ учун арзийдиган ҳол эди. Ана шу боблар мазмунини сарлавҳаларда акс этган. Яна бутун асарда биринчи бор Навоий Ой ва Қуёш учрашувини мисол қилиб келтириб, икки самовий жисмнинг иттифоқи қанчалар нурли бўлмоғига диққатни ғалб қилади. Нифоқ эмас, иттифоқ йўлидан борган Хоқоннинг «қамардек нур ва сафога тўлғани» бунинг ёрқин мисolidир. Ана шундан кейин фалсафий-дидактик чекиниш «Тузлук таърифида...»дир (761).

Қирқ етти сўздан иборат бу сарлавҳа анча мураккаб бадий тасвир воситаларига эга. Қичик сарлавҳадаги «тузлук» («тўғрилиқ») сўзи кейинги жумлаларда эга сифатида ишлайди. Тўғрилиқ барча озода табъ, сарвдек гўзал зотлар учун энг мақбул сифатдир. «Тузлук таърифидаким, даҳр бўстониининг сарвсифат озодавашларининг писандидароқ шевасидур...» (761). Шундан кейин шоир «сидқ қавл» (чин, сидқ билан айтилувчи сўз) ни таърифлайди. Бундай сўз осмон қоронғу кечасида тоза нафаси билан тонгни келтирувчи зотларнинг энг юксак, энг танловчи феъл-атворидир. У савоблар келтирувчи феъл-хўй кўринишидир. У Қуёш каби оз ҳаракат билан бутун ер юзасини ёритади. Бу ерда «сидқ, қавл» фақат сўз эмас, балки ростлик, тўғрилиқ; чин сўз маъносидадир. Шундай таърифлардан шоир «каломи салоҳафзой» («тўғри сўзнинг фойдалари») тўғрисида сўзлайди. Бундай сўз оз нукта билан олам аҳлига кўп натижа етказди: «... ва сидқ қавл васфидаким, сипеҳр шабистонининг субҳосо тоза дамларининг баргузидароқ шимаси ва ройи савобнамой асариким, меҳри оламордек жузвий ҳаракат била куллий ерни ёритур ва каломи салоҳафзой фавоидиким, оз нукта била олам аҳлига кўп натижа еткурур» (761).

LVI боб Искандар фаолиятига оид. Унда Искандарнинг олимлар билан бирга фалак ва олам сиридан хабар берувчи оина яратгани, яна Равшанак ва Меҳрнос

билан муомаласи тўғрисида сўз боради: «Искандарнинг ҳукамо иттифоқи билан фалак рози пинҳонийси ва олам сирри ниҳонийсини зоҳир ва пайдо ва равшан ва ҳувайдо қилурга сутурлоби хуршидтоб ва миръоти меҳрсифот тасниф қилғони ва бу икки туҳфани меҳр мисолдин хотир жамъ этиб...» (775). Маъноси: Искандар (ҳукамо) олимлар билан иттифоқ тузган ҳолда, осмоннинг ёпиқ сирлари ва оламнинг яширин белгиларини очиқ ва кўзга ташланувчи этадиган, равшан ва аниқ қилувчи қуёш янглиғ сутурлоб (асбоб) ва офтоб сифатли оина яратди. Бу икки қуёш каби туҳфалардан унинг кўнгли хотиржам бўлди. Бу тасвирлардан кўриниб турибдики, бу ҳар иккала кашфиёт сутурлоб ва оина бир хил сифатларга эга. Ҳар иккаласи ҳам қуёш янглиғ, ҳар иккаласи ҳам яширин сирларни сшкор этувчи, бири осмонга, бири оламга боғлиқ. Сарлавҳада шу маъно давом этади. Унда Искандар никоҳидаги икки жуфти ҳалоли Доронинг қизи Равшанак ва Қашмир маликаси Меҳрнос тўғрисида сўз боради. Бу иккала гўзал ўзининг ҳусну жамоли ва фазлу камоли жиҳатидан ўша осмон ва олам сирларини кўрсатувчи «хуршидтоб ва меҳр сифот» оналарга монанд эдилар: «...ва яна икки маҳваши меҳржамол мисолига рағбат қилғони ва ул бобда сур яроқин ва сурур тумтароқин муҳайё қилиб...» (775). Маъноси: Искандар қуёш жамолли икки гўзалга етишув учун рағбат қилди. Бу соҳада базм яроғини келтириб, хурсандлик тантанасига ҳозирлик кўрди. У баланд осмон каби ўз айвонини Равшанак нуридан чароғон қилди ва Меҳрноснинг шуъласидан ёрутти: «...спеҳри бариндек айвонини Равшанак нуридан мунир тутқони ва Меҳрнос партавидин ёрутқони» (775).

LXI боб фалсафий-дидактик чекинишга мансуб. Унинг мазмуни ҳам чуқур фалсафий руҳда. Шунинг учун унинг сарлавҳаси анча мураккаб маъноларни ўзида яширган: «Басират кўзларин айнул-яқин куҳли ёрутқонлар бобидаким...» (788). Маъноси: Равшан кўзларини ҳақиқатни билиш сурмаси ёрутқонлар тўғрисидаким, бу зотлар қаерга қарасалар яратувчининг куч-қудрати, гўзаллигини кўриб, унга шоҳидлик этадилар: «Қаён боқсалар сфариниш ғароибин мушоҳада қилурлар» (788). Бу зотлар Яратувчининг ижод этиш соҳасидаги мукамал ишбилармонлиги, бандаларига марҳамат қилмоққа қаратилган ихтиро санъатига офарин айтадилар: «...ва мубдиъи корсоз ва мухтарини банданавоз сунъига офарин айтурлар...» (788).

Одамнинг тупроқдан яратилгани «Яратдим одамни

ўз қўлим билан тўрт эртонги тонгда» қўл иши кўзга ташланди, «ва лақад каррамно бани одама» — «Албатта одам боласига кўпроқ карам этдим» сўзи билан халофат тахтини эгаллади: «... ва одами хокий хилқати сўзиким, «Хамарту тината одама бияди арбаина сабоҳан» дастбурди билан суратпазир бўлди, «Ва лақад каррамно бани одама» парвариши била тахти хилофатгир» (788).

Ушбу сарлавҳада «Хамса»нинг ушбу LXI бобида, яъни «Басират кўзларин айнул яқин куҳли (сурмаси) ёрутқонлар»га бағишланган бобда Навоий нақшбандийлик таълимотининг моҳияти—инсонни улуғлаш, инсондаги мукаммаллик Яратувчининг мукамаллиги даражасида эканлигини кўрсатиш йўлидан борган:

Гараз нақшидин бўлмаса нақшбанд
Киши нақшдин бўлмағай баҳраманд (788).

Ҳамма нарса кишининг ўзида бор. Киши ўзидаги ғароиботни кўра, била ва идрок эта олса, ўшанда Яратувчи «ки бир қатрада қилди дарё ниҳон» деб, унинг қудратига тан берган бўлади. Киши жаҳонгирликка интилмаслиги керак. Унинг ҳамма истаган нарсаси унинг ўзида бор. Яратувчи инсонни шундай қилиб яратган:

Ғароибқа ҳар кимки хоқон эрур
Ҳама ўзда мақсуди пинҳон эрур.
Не маъники истар ўзинда топар,
Жаҳонда кезарнинг не маъноси бор (789).

LXVII бобдаги ҳикматнинг маъноси шундайки, киши нинг ақлу ҳуши жамиятдан узилмоқни тилайди, таъб эса етишувга интилади, шундай экан нега айрилиқни одам рад қиладию, ваелни севади: «Искандарнинг Арас-тудин саволи ул бобдаким, ёлғузлуқ мужиби жамъият-дурур ва жамоат мужиби тафриқа, бас недин ҳажр мар-дуддурур васл маҳбуб» (798). Сарлавҳадаги ана шу савол яхши баён этилган. Жавоб эса дostonнинг ўзидадир.

Искандар Мағриб диёрини фатҳ этиб бўлгач, Рум сари отланди. Лекин Қирвон ўлкасининг халқи ундан яъжужлар зулмидан қутқармоқни сўрадилар. Шундан Искандар катта сад (девор) қурди ва халқни яъжужлар балосидан қутқазди. Бу LXVIII бобда Навоий ўша сад (девор)нинг қурилиши тафсилотини берган. Бу тафсилот сарлавҳада ҳам ўз ўрнини топган.

Навоий ўз дostonини «Садди Искандарий» деб ата-

ган. Шу билан ушбу девор оламини ёвузлар ҳуружидан сақламоғини кўзда тутган. Шунинг учун ушбу LXVIII бобда ҳам, унинг сарлавҳасида ҳам «Садди Искандарий» га катта диққат қилингани ва тафсилот берилгани таъкиддир.

LXIX боб «Елдек сайр аро сабукборлиғ нафйин қилмоқ...» (805) жумласи билан бошланади («Шамол сингари сайр пайтида бепарволикнинг фойдасини сўзламоқ»). «...ва тоғдек сукун аро бовиқорлиқ амрин буюрмоқ» («Тоғ каби улугсифатлиқ кераклигини таъкидламоқ») жумлалари билан бошланади. Одамлар ўз яқинлари, ёру дўстлари билан учрашувга интиладилар, шу суҳбатни ғанимат билмоқ зарур. Севикли ёрлар билан учрашиб, гаплашиб бирга бўлмоқ бир қимматбаҳо гавҳар каби азиздирки, буни ҳам ғанимат тутмоқ лозим: «...ва асҳоб суҳбатинким, бир-бир ишлари борурға шитобдур, ғанимат билмак ва аҳбоб мулоқотинким, ҳар бир гавҳари ноёбдурур, муғтанам тутмоқ...» (805).

Навсий бу бобда кишиларга умрни хуш ўткармақ зарурлиги тўғрисида маслаҳатлар беради. Худди шундай маслаҳатлар «Ҳайрат ул-аброр»да ҳам бор. Демак шоир кўнглига яқин бўлган, инсон ҳаётини сермазмун ва гўзал этувчи ўғитларини такрор айтадики, унга амал қилганлар фақат фойда топажаклар. Шоир ҳаёт абадий эмаслигини эслатади, у йўқлик ғарибистонини ёдга солиб, берлиқ сарманзилида хуш ва ёқимли ҳаёт кечирмоққа чақиради. Шоир бу чақириғини «васият» деб атаган: «...ва адам ғарибистонидин шамман ёд этмак ва вужуд сарманзилин хушлуғ била ўткарурни васият қилмоқ» (805).

Шундан кейинги LXX боб булбул тўғрисида. У олдинги бобдаги ватанни қадрлаш («Ватан таркини бир нафас айлама») фикрини тасдиқлайди. Подшоҳ қасридаги олтин қафасдан қутулган каптар ўз бузуқ ошёнида фароғат топади. Бу хулоса шу бобнинг сарлавҳасида лўнда ва тушунарли тарзда баён этилган: «Ул кабутар ҳикоятким, подшоҳнинг қасри зарнигори ҳибсидин қутулди ва ўз бузуқ ошёнин нишиман қилди ва бумдек анга ул вайронадин фароғат ганжи топилди» (807) («Эрур қушқа хушроқ чу боқсанг аён, // Мурассаъ қафасдин тикан ошён»). Ватан мавзуи бундан кейин келадиган ҳикматда ҳам давом этади (LXXI). Унда Искандар Арастуға бундай савол беради: Табиат учун Ватандан мақсад нима, ўрганиб қолган жойда роҳат томоқнинг сабаби нимада. «Искандарнинг Арастудин саволи ул бобдаким, табиатқа ватанда ком ва маълуф

масканда ором жиҳати не бўлғай ва анинг жавоби» (808). Бу сарлавҳада жавоб тўғрисидаги жумла ғоят содда ва бетакаллуф. Чунки масала жуда муҳим бўлишига қарамай, у осон ва аниқдир. Ҳеч нарсa, ҳеч қачон ватаннинг ўрнини босолмайди («Табиатқа ҳар неки одаг бўлур, // Чу эскирди одат—табиат бўлур»).

LXXVI боб Искандар юришлари тўғрисида ҳикоя қилади. Демак, бу янги бир бўлакнинг бошланишидир. Бу бобнинг сарлавҳасида Искандарнинг етти денгиз ва улардаги ўн икки минг оролни эгаллагани хабар қилинган. Шундан сўнг Искандар океан даврасини паргор (циркул) сингари айланиб чиқди. У океаннинг марказига йўл олди. «Искандарнинг етти дарё била ўн икки минг жазоир билодин фатҳ этгандин сўнграким, бир қатла муҳит даврасин паргорсифат эврулиб эрди, муҳит нуктагоҳига азимат қилғони (816). Ана шундан кейин бу сайрда ёғоч кемалар шамолдан ҳаракатга келиши ва сув даштининг осмоний кўриниши таҳқиқ этилади: «...ва ул сайрда йиғоч марокибининг елдин ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъати» (816). Қўлоқдан у дашт аро кўп пистирма бордек туюлди, кўприклардан бу йўл узра кўп тошлар ёғини излари бордек кўринади: «...ва қўлоқдин ул дашт аро кўп агадол намудори ва ҳубобдин ул йўл аро кўп сангреза осори...» (816). Искандар океан марказига етди. Сўнгра чарх айлануви уни айлантриб-айлантриб, Искандария сари йўналтирди: «... ва Искандарнинг муҳит марказига етгани ва чарх дўлоби ани айландуруб, Искандария азми эткони» (816).

Шундай қилиб, LXXVI бобда Искандарнинг сафарлари ўз интиҳосеига етгани боб сарлавҳасида кўрсатиб ўтилган, аммо сарлавҳада Искандарнинг ўлими айтилмаган. Ваҳоланки, бу бобда Искандарнинг касали ва ўлими содир бўлади («Искандар кўзидин тўкуб ашққайғу била, // Илик ювди жонидин ул сув била»). Шундан кейин LXXVII бобда шоир ўлим элчилари яхшиёмоннинг фарқига бормасликларидан нолийди: «Жаҳон базми соқийлари ҳаёсизлиғидаким, умр соғарига ажал захри қуярда ғофил била огоҳ аро тафовут кўрмаслар ва умр боғи соъилари вафосизлиғидаким, ҳаёт шохини ажал тиғи била қатъ этарда гадо била шоҳ аро фарқ бермаслар ва олами хокдин этак силтарға ишъор ва бу вартаи ҳалокдин илик тортарға иршод» (825). Маъноси: Жаҳон базмида соқийлик қилувчилар шунчалик ҳаёсиздирларки, улар умр қадаҳига ажал захрини қуяр эканлар, ғофил билан огоҳ ўртасидаги фарқни кўрмайдилар. Умр боғининг ходимлари ҳам вафосиздирлар,

улар ҳаёт шохини ажал тиғи билан қирқар эканлар, гадо билан шохни фарқ қилмайдилар. Шунинг учун шоир кишиларни дунё ишларига ҳирс қўймасликка; бу тупроқ оламидан этак силкимоққа чақиради. Бу ҳалок қилувчи тагсиз чуқурликдан қўл тортмоққа ундайди.

LXXX боб Искандар ҳаёт йўлининг тугалланиши ва шу билан боғлиқ тафсилот изҳоридан иборат. Бу бобнинг сарлавҳаси Искандарнинг ўлими олдидан онасига ёзган мактуби тўғрисидаги хабар билан бошланади. Бу мактубда Искандар онасига азо тутмоқни таъқиқлайди: «Искандарнинг нолдек марг печо-печида онасига азо манъи учун нома ёзмоғи ва андин сўнгра ҳаёти номасин қазо навардида қилмоғи...» (827). Ана шундан сўнг Искандарнинг одамлари унинг тобутини Искандарияга элтдилар: «... ва хайли анинг наъшин Искандарияга нақл қилмоғлари...» (827). Искандарнинг онаси ўғлининг мактубини олгач, ўғлининг наъши (марҳумнинг жасади солинган тобут)ни кутгали чиқди. Она ўғлини болалик чоғи ухлатмоқ учун бешикда ардоқлагандай, тобут бешигида унинг уйғонмас уйқусида ардоқлади: «...ва онасига бу нома етиб, наъшига ўтру чиққони ва ўғлин туфулиятида маҳд ичра уйқу учун навозиш қилғондек наъши маҳди ичра доғи уйғонмас уйқусида навозиш қилмоғи» (827). Ана шундан сўнг шоир онанинг ўз ўғлини ерга топширганини, унинг ерни чок этмоғини она кўксини чоклиғига нисбат берган: «...ва кўкси чокидек ер кўксин доғи чок этиб, ани туфроққа топшурғони» (827). Искандар вафотидан кейин етти улуғ ҳаким Искандарнинг онасига азо еткурғали келадилар. LXXXI боб сарлавҳасида шу тўғрида хабар берилади. Искандарнинг онасига айтилган юпанч сўзлари шу қадар иборатли ва ишонарлики, улар ҳар бир ўқувчи кўнглидан жой олади: «Етти ҳакимнинг Искандар онасига азо еткурғали келмаклари ва ҳар бирининг дуо ва сано гулруҳларига ўзга иборат деболари либоси кий туруб, жилва берғони...» (832) Шоир бу дуо ва азаларнинг мазмундор ва гўзал экани туфайли уларни гулруҳ деб атайди, уларнинг либосини дебо — юқори сифатли ипак матога ўхшатади.

Ана шундай гўзал кийимдаги дуо ва аза гулруҳлари шу юпанч ва таскин сўзларини англатади. Искандарнинг онаси бу таскин сўзларни миннатдорлик билан қабул қилади. Бу боб (LXXXI) сарлавҳасида ўша образлар давом этади. Онанинг олимларга жавоби: «... таҳсин ва офарин маҳвашларига ўзга алфоз (сўзлар) гавҳарлари зеварин тоққони ва ул доғи етти фалак қошида даҳр

золидек ўзин паст тутуб, аларга маъзират ошкор қилғони» (832).

«Садди Искандарий» достонининг кейинги боблари (LXXXIV—LXXXIX) асосан Навоий яшаган, фаолият кўрсатган давр, муҳит, доирага оид фикр ва истаклар изҳоридан иборат. Шундан келиб чиқиб, бу бобларга ҳам шу мазмунга боглиқ сарлавҳалар берилган.

Уч боб — LXXXV, LXXXVI, LXXXVII боблар асосан панд-ўғитлардан иборат. Уларнинг сарлавҳалари ҳам ана шу мазмунни ифодалайди. LXXXV бобда ҳақимларнинг хирадномалари келтирилган. Унинг сарлавҳасида шу мазмун акс этади: «Юқори мастур бўлгон ва илгари мазкур бўлгон дастур била мадҳдин дуога ружуъ қилмоқ ва ҳукамо хирадномалариға шуруъ қилмоқ» (838). Маъноси: Юқорида айтилган йўл-йўриқлар билан энди мақтовлардан дуога киришмоқ ва ҳақимларнинг панду ўғитларини бошламоқ. Демак, шоир бу бобни тўласича маслаҳат ва насиҳатлардан тузган. Ундан кейинги LXXXVI ва LXXXVII бобларда шоир насиҳат айтув шароити ва одоби тўғрисида сўзлайди. Бир бесармоя гадо баланд мартабали шохга насиҳат қилди ва шох ишининг ривожини тилади: «Гадойи камсармояи баландпоя ҳикоятиким, шохи баландпояи камсармояға насиҳатда сўз юзин ирик (йирик) қилди ва бу суҳан ишига андом бермоқ тилади» (842). Бу сарлавҳадаги икки образ Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқародир. «Гадойи камсармояи баландпоя» — бу шоирнинг ўзи, «Шохи баландпояи камсармоя» эса Султон Ҳусайн Бойқародир. Бу ердаги ҳар иккала образ ҳам баланд пояли, ҳам камсармоялидир. «Сабъаи сайёр» достонининг хотима қисмида Баҳром шоир билан суҳбатида Ҳусайн Бойқаронинг хазиnasi тўғрисида бундай деган эди:

Манга бўлса хизона гар нобуд,
Анга йўқтур хизона худ мавжуд (610).

Маъноси: Агар менинг хазиnam нест-нобуд бўлган бўлса, унда (Султон Ҳусайн Бойқарода) хазинанинг ўзи йўқдир.

Шундан келиб чиқиб, «Садди Искандарий»нинг LXXXVI бобида Навоий «шохи баландпояи камсармоя» га панд-ўғитлар қилмоқда. Бу боб ҳикоя ўрнига ўтади.

Шундан кейинги ҳикматда эса насиҳат одоби тўғрисида сўз боради. Унда ҳам савол-жавоб йўқ. Шоир бу ерда ўз мулоҳазаларини баён қилади: «Ул бобдаким, машваратда дегувчига мулоҳаза қилмай дейилганни кўн-

гулга жилва бермак керак ва сочилгон жавоҳирдин муносибин термак керак» (342). Маъноси: Маслаҳат чоғида маслаҳат берувчининг қимлигини ҳисобга олмоқ шарт эмас. Айтилган фикрдан кўнгулни баҳраманд этмоқ лозим. Сочилган маслаҳат гавҳарларидан муносибини териб олмоқ лозим. Демак, берилган маслаҳатли фикрлардан номақбулини рад қилиш ҳам мумкин. Бу ҳикмат бевосита Навоийнинг ўз сўзларидан иборат.

«Хамса»нинг охирги, якунловчи боби (LXXXIX) катта сарлавҳага эга. У эллик олти сўздан иборат. Бу сарлавҳада шоир ушбу «Хамса» асарининг яратилиши тўғрисида сўзлайди. Унда «Хамса»ни ёзиб тугаллангани тилсимлар ҳазиналарини маҳкам ўрнатганликка нисбат берилади: «Бу маодин жавоҳирин эҳтимом била назм силкига тортмоқнинг тақрири ва бу маҳозин тилсимотини истеҳком била итмомға еткурмакнинг тақрири» (844). Маъноси: Бу маъданлардаги жавҳару дурдоналарни ғайрат билан тегратиб, шеър ишига териб чиқмоқнинг баёни ва бу ҳазиналардаги тилсимларини (ҳазиналарни асровчи турли шакллар) қаттиқ ўрнатиб, охирига етказмакни ёзмоқ. Шундан сўнг Навоий ушбу бобда тасвирлаган улуғ шоирлар билан ҳаёлий учрашуви ва улардан Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақиқа дуо илтимос қилганини айтиб, «Хамса»нинг якунловчи бобини тугаллайди: «...ва ҳам жавоҳир пири дарёзамир равшан кўнглига ер тутқонининг баёни...» (844). Маъноси: Жавҳару дурдоналарнинг пири, дарёдек кенг сероб, кўнгли равшан зот (устоз Абдураҳмон Жомий — А. Қ.) ҳузурига бориб, шоир ер ўпиб устозига ўз китобини беради. Бу китоб ушбу сарлавҳада айтилишича, «...ва ҳам маҳозин шуаройи шеърый сарир муқаддаса арвоҳиға қабул тушганини тибёни...» (844). Маъноси: Бу ҳазиналар (Навоийнинг «Хамса» асари) шеър тахтида ўлтирган шоирларнинг руҳларига мақбул бўлганини бир-бир айтмоқ. Шундан кейин шоир ўша улуғ зотлардан ислом подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқарони дуо қилмоқни сўрайди. Шу боис улар султонни дуо қиладилар. Шу билан Навоий ўз «Хамса» асарини якунлайди: «ва алардин бу заифнинг подшоҳи олам дуоси илтимоси ва бу ниёзманд илтимоси мужиби била аларнинг дуоси» (844).

«ХАЗОЙИН УЛ-МАОНИЙ» ДАН ЧЕТДА

ҚОЛГАН ҒАЗАЛЛАР

Алишер Навоий шеърятнинг ўн олти кичик турларида она тилида яратган асарларининг асос кўпчилиги «Хазойин ул-маоний» номи остида тўрт йирик девонга жамланган. Унда улуғ шоирнинг 2.600 ғазали, 210 қитъа, 133 рубой, 10 мухаммас ва бошқа шеърӣ турларда ёзилган жамми 3132 шеърӣ (45 минг мисрага яқин) ўрин олган.

Проф. Ҳамид Сулаймоннинг кўп йиллик текширишлари бўйича айтиш мумкинки, Навоий «Хазойин ул-маоний» мажмуаси девонларини тузиш устида бир неча йил давомида тинимсиз ижодий меҳнат қилган ва 1498 йилда ҳозирда бизга етиб келган тугал тарзда якунлаган¹. Мажмуа девонларини улуғ шоир шу даражада пишиқ, ўзаро ички мустақкам боғлиқ ва қатъий мутаносибликда тузадики, уларга кейинчалик бирорта ғазал киритиш, девонларини дам-бадам, пешма-пеш тўлдириб бориш ёки бирор ғазални девонлар таркибидан тушириб қолдиришигина эмас, балки, ҳатто ички ўрин алмаштириш имкони ҳам қатъий тўсилган, чунки ҳар қандай дахл этиш мисқолгача ҳисобга олинган мутаносибликнинг бузилишига олиб келиши, муқаддас бутунлик ва яхлитликка путур етказиши табиий бўлган.

«Хазойин ул-маоний» мажмуасининг ички тузилиши жиҳатидан ниҳоятда пухта ишланганлигини шундан тасаввур этиш мумкинки, Алишер Навоий унгаги тўрттала девоннинг ҳар бирига баббаробар 650 тадан ғазал жойлаштиргангина эмас, аynи замонда, шу ғазалларнинг қофияланишига кўра ҳам ҳар бир девонда ўзаро тенг ва қатъий мутаносиб бўлишига жиддий аҳамият берган. Яъни, айтилик, «алиф» ҳарфи билан тугалланувчи қофия-радибли ғазаллар тўрттала девонда ҳам ўттиз тўққизтадан, «бе» ҳарфи билан якунланувчи қофия-радибли ғазаллар йигирма еттидан ва ҳоказо тенг сонда учрайди. Ёки яна бир далил. «Хазойин ул-маоний» мажмуасида ҳаммаси бўлиб «Анго» радибли 12 ғазал мавжуд. Бу ғазаллар тўрттала девонга учтадан баббаробар тақсим-

¹ «Хазойин ул-маоний» мажмуасининг уч бор тартиб берилиши ва айрим муаммоларни ҳақида бизнинг «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари» номли туркум мақолаларимизга қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» 4—5-сонлар, 1994; 1-сон, 1-сон, 1995; 6-сон, 1998; 5-сон, 2000.

ланган. Бугина эмас, улар ҳар бир девонда бир ўринда, яъни 8—9—10 ўринларда жойлаштирилган. Бундай тартиб қатъий сақланган, бирор девоннинг бирор ўрнида бўлсин бузилмаган. Қисқаси, Алишер Навоий бу девонларга кейинчалик бирор ўзгартириш киритмаган, янги шеърлар билан тўлдирмаган, умуман уларга қўшимча қилиш аввалданоқ назарда тутилмаган².

Бундан қандай хулосага келиш мумкин?

Биринчи ва қатъий хулоса шуки, Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» таркибидаги девонларнига, ўз иборалари билан айтганда, «етти-саккиз ёштин» то «олтмиш яқинигача» бўлган умри давомида она тилида яратган кичик шеърин асарларини жамлар экан, бу жараёнда жиддий ижодий-ташкилий иш олиб борган. Айтайлик, тўрттала девонга тенг тарқатиш учун «етишмаган» ғазалларни ёзиб тўлдирган ва эҳтимол, баъзи «ҳисобдан ортган» ғазалларни девонлардан четда қолдирган. Ҳар ҳолда, илк бор қўлига қалам олганидан то «Хазойин ул-маоний» мажмуасига сўнгги нуқта қўйгунча ўтган эллик йиллик ижодий фаолияти давомида Навоий тўрт девонга ҳар жиҳатдан баббаробар сонда жойлаштиришни мўлжаллаб ғазаллар ёзган, деб ўйлаш кулгили ва мантиққа батамом зид бўлар эди.

Ана шу ҳолатдан яна шундай хулосага келиш мумкинки, «Хазойин ул-маоний» мажмуаси лириканинг кичик турларида она тилида улуғ шоир ёзган асарларнинг ҳаммасини ўзида жамлаган эмас: унинг девонлари таркибига қатор намуналар, турли сабабларга кўра, киритилмай қолган. Бу масаланинг бир томони.

Масаланинг иккинчи томони шундаки, Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» мажмуасининг сўнгги, бизнингча, учинчи редакциясини, айтилганидек, 1498 йилда узил-кесил тугатган. Ҳўш, бу санадан кейинги йилларда ёзилган ғазал, мухаммас, қитъа, рубоий ва бошқа турлардаги асарлар қаерда? Ахир, «Хазойин ул-маоний» девонларига тартиб берилгач, улуғ шоир она тилида лирик асарлар, жумладан, ихчам ва жуда обрўли тур бўлган ғазаллар ёзмаган, дейишга ҳеч қандай асос йўқку!

Чиндан ҳам, Навоий ҳар доим, беистисно, катта илҳом ва жиддий суръат билан баракали қалам тебратган. Ўйигит йилларидаёқ «кунда юз байт айтиш мен учун ҳалво ейишдек осон ва ёқимли» мазмунидаги фахрия байтларини битган шоир шундай юксак ижодий суръатни

² Батафсил маълумот учун қаранг: Сулайман Ҳ. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои // АДД. Ташкент, 1961.

то умрининг сўнгги кунларигача сақлаб қола билган. Биз сўз юритган «Хазойин ул-маоний» мажмуасида ёзган дебочада ўзи гувоҳлик беришича, девонларга тартиб билан жойлаштириш олтидан кунда бир-икки, баъзи кунлар эса, ҳатто уч-тўрт ғазал устида ижодий-таҳририй ишлар олиб бориб, уларга сайқал берган. Бу ижодий меҳнатни шоир гўзалларни янада зеболаштириш билан қиёслайди:

Кун бор эрдик икки ғазалу икки ғазал,
Бал уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал,
Маҳвашлардек бори латофатда масал
Боғлаб, кийибон юзга ҳила, тўнға—ҳулал³.

Навоий умрининг охирларида ҳам ижодий фаолиятининг самарали ва баракали бўлганлигини қисқа муқддат ичида «Лисон ут-тайр», «Мезон ул-авзон», «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Маҳбуб ул-қулуб» каби йирик ва кўп жиҳатдан жиддий фалсафий-назарий ва ижтимоий-ахлоқий йўналишга эга бўлган асарларни яратишга улгурганлиги равшан кўрсатиб турибди. Айтиш керакки, улўф шоир бу йилларда ҳам мамлакат ва давлат ишлари, меҳнаткаш халқ ташвишлари билан ниҳоятда банд бўлганлигидан фақат кечаларгина ижодга вақт ажрата олган. Бу ҳақда Навоий «Лисон ут-тайр» достонида аниқ сўз юритади. Муҳими шундаки, ҳижрий ҳисоб билан олтмиш — милодий эллик саккиз ёшида бу дostonни ёзишга киришган шоир ҳар кеча қирқ-эллик байтни қоғозга туширмасдан қаламини тўхтатмаган:

Олтмишқа умр қўйғонда қадам,
«Қуш тилин» шарҳ этгали йўндум қалам,
Эрди ёрим кеча ашғолим чоғи,
Табъ бу маънига машғул ўлмоғи.
Хома рафторин неча сурсам неча,
Қирқ-эллик байт ҳар ярим кеча
Сафҳага ёзмай қарорим йўқ эди,
Бу рақамда ихтиёрим йўқ эди⁴.

Хуллас, шу тарихий ҳақиқатки, Навоий «Хазойин ул-маоний» мажмуаси девонларини тузиш юзасидан кўп йиллик машаққатли меҳнатни якунлаганидан кейин ҳам, ижодий ишни асло сусайтирмаган, аксинча, янада жадал

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-жилд. 16—17-бетлар.

⁴ Алишер Навоий. МАТ. 12-жилд. 295—296-бетлар.

ва фаол давом эттирган ва биз кўрганимиздек, катта самарадорликка эришган, қатор йирик асарларни яратган. Навоий ҳаётининг сўнгги йиллари ижодий фаолияти ҳақида сўз борганида шунини ҳам унутмаслик керакки, гарчи шоир юзланган хасталик азоблари ва қарилик уқубатларидан неча йиллар давомида шикоят қилиб келган бўлса-да, аслида, ҳеч қачон ётиқлик бўлмаган, энг охири кунларга қадар қизғин ижтимоий-ижодий фаолиятда бўлган ва демак, қўлидан қалам тушмаган.

Худди шу боисдан ҳам Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» мажмуасини узил-кесил ва билкул якунлаганидан кейинги икки йилдан ортиқ вақт мобайнида кўплаб ғазал, қитъа, рубоий, мухаммас ва бошқа лирик турларда асарлар ҳам яратган, деган хулосага келинса, асло хато бўлмайди.

Демак, а) «Хазойин ул-маоний» мажмуаси тузилишидан аввал ёзилган ва қандайдир сабаб-мулоҳазалар билан ундаги девонларнинг бирортасига ҳам кирмай қолган шеърлар мавжудлиги ва б) «Хазойин ул-маоний» мажмуасини тузиш ишларига сўнгги нуқта қўйилганидан кейин ҳам лирик турларда шеърлар битилганлигининг шубҳасиз эканлиги, бу янги ёзилганларни эса девонларга киритиш имкони бўлмаганлиги тадқиқотчиларни жиддий илмий изланишларга даъват этиши керак.

Аслида, бу соҳада ҳам навоийшунослик та айрим ишлар амалга оширилган. Масалан, проф. Ҳамид Сулаймон «Хазойин ул-маоний» девонларига кирмай қолган 24 ғазал, 8 қитъа, 2 рубоий ва фардларни топиб, «Фавоид ул-кибар» девонининг 1960 йил нашрига илова тарзида эълон қилган. Ушбу сатрлар муаллифи эса яқингача Ҳусайн Бойқаро — Ҳусайнийга хато равишда нисбат берилиб, унинг асарлари жумласида бир неча бор нашр этилган етти бандли тахмисни аслида Навоий қаламига мансуб эканлигини аниқлаб, матбуотда эълон қилди (Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 9 фев. 1990 й.) Бизнинг фикримизча, бу тахмис 1498 йилдан кейин яратилган кўп сонли шеърлардан биридир. Проф. Ф. Сулаймонова «Айёми висол ўлди яна» номи остида Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» мажмуаси девонлари таркибига кирмай қолган ўнлаб ғазалларини алоҳида китобча шаклида эълон қилди⁵. «Бу ғазалларнинг бир қанчасида шоир қариликдан шикоят қилади, шунга биноан бу ғазаллар «Хазойин ул-маоний» тартиб этилиб бўлганидан

⁵ Алишер Навоий. Айёми висол ўлди яна. Янги топишган ғазаллар. Нашрга тайёрловчи Ҳозила Сулаймонова. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.

кейин ёзилган бўлса керак», деган хулосага келади олима⁶. «Навойнинг бизга номаълум ғазаллари» ва «Навойнинг номаълум ғазаллари» номли мақолаларимиз ҳам шу мавзуга бағишланган⁷.

Хуллас, ишонч билан айтиш мумкинки, «Хазойин ул-маоний» мажмуаси таркибидаги девонларга бир қатор ғазаллар кирмай қолган ва мажмуа тузилганидан кейин ҳам улуғ шоир фақат йирик ҳажмли асарларгина эмас, балки лирик турларда ҳам анча-мунча шеърлар яратган.

Бу шунчаки, қуруқ тахминий даъво эмас, балки, ишончли манбалардан олинган далиллар асосида шакллانган илмий хулоса. Биз қуйида ана шу далилларнинг айримларини келтирамиз:

1. Маълумки, Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатин» асарида ўзбек адабиёти ва жонли сўзлашув тилининг ниҳоятда бойлиги ва ранг-баранг товланишини кўплаб далилларда намойиш этади. Шу мақсадда шоир қатор сўз-ибораларнинг ёзма адабиётда ишлатилишига мисол тариқасида шеъриятдан байтлар келтиради.

Алишер Навоий бу байтларнинг айримларини ўтмиш ўзбек ижодкорлари меросларидан топса, кўпчилик қисмини ўз ижодий тажрибасидан олади, қатор ҳолатларга эса, ўйлаш мумкинки, шу асар учун ўзи баҳс юритилаётган сўзлар иштирокида махсус байтлар битади.

Жумладан, у «ҳой-ҳой» иборасининг қўлланиши ҳақида сўз очиб: «Аммо йиғламоқта «ҳой-ҳой» лафзин адода ўзларин туркигўйларга шарик қилубдурлар ва бу лафз ҳам аслан туркий услубдур ва фақирнинг бу мақтаи машҳурдур» деб таъкидлайди ва далил учун ўз ижодига мурожаат қилади:

Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп
Ки, «ҳай» дегунча не гулбун, не гунча, не гул бор!»⁸

Бу ўринда улуғ шоирнинг бизга ҳанузгача номаълум бўлган ғазали ҳақида сўз бораётир. Келтирилган байтнинг таҳаллус билан якунланувчи мақтаъ эканлигидан ғазал тугалланган, мукамал бўлган деган қатъий хулосага келиш мумкин. Бугина эмас, у ўша давр шеърият мухлислари орасида кенг довруғ қозониб, йигинларда

⁶ Ўша асар. 4-бет.

⁷ Қаранг: Абдуғафуров А. Навойнинг номаълум ғазаллари // «Шарқ юлдузи» журнали. 1—2-сонлар, 1994; Абдуғафуров А. «Навойнинг бизга номаълум ғазаллари» // Адабиёт кўзгуси. 2-сон, 1996.

⁸ Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд. 15-бет.

севиб ўқилганки, бу ҳақиқатни Навоийнинг ўзи «машҳурдурким» ибораси билан махсус қайд этиб ўтади. Айтилганидек, «Муҳокамат ул-луғатайн» асари 1499 йилда, яъни «Хазойин ул-маоний» мажмуаси узил-кесил тузилганидан кейин ёзилган ва унда девонлардаги ғазаллардан ҳам мисоллар олинган. Юқорида яқунловчи байт келтирилган ғазални эса, эҳтимол худди шу йилларда яратган ва шу боис ҳам, равшанки, тартиботи яқунланган девонлардан четда қолган. Минг афсуски, афтидан шоирнинг ўзига ҳам жуда маъқул тушган ва халқ орасида шўҳрат қозонган бу ғазалнинг тўлиқ матни топилган эмас.

Шеърят ва аруз фанининг назарий масалаларига бағишланган «Мезон ул-авзон» асари ҳам девонлар узил-кесил тартибга келтирилгандан кейин яратилган. Бу асарда ҳам, худди «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида бўлганидек, назарий фикрларни далиллаш мақсадида шоир асосан ўз шеъриятидан мисоллар келтиради ёки баҳс юритилаётган вазни намоиш этадиган янгиликларни махсус битади. Мисолларнинг асос кўпчилиги девонлардан ўрин олган тугал ғазалларнинг матлаъ, яъни бошланма байтларидир. Аммо асарда девонларда учрамайдиган ғазаллар матлаълари ҳам мавжудки, уларнинг ёзилиш тарихи ва тақдири бизга ҳануз қоронғу. Масалан, қуйидаги уч матлаъ билан бошланувчи ғазалларини биз «Хазойин ул-маоний» таркибидаги девонларидан топа олмаймиз:

- 1). Десам: «Оразу зулфунг ул-ўтдур, тутундур—бу!»
Дер: «Ондин — сенга куймак, бу бирдин—қаро қайғу!»
- 2). Чехрадин бурқаъ очиб, ўтқа куйдурдунг мени,
Чун кул ўлди пайкарим — кўкка совурдунг мени
- 3). Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Қўнглумни зору ҳазин жисмим низор айламиш⁹.

Бу ғазаллар ҳам, худди «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида мақтаъ байти келтирилган ғазал каби, Навоий ижодий фаолиятининг сўнгги йилларида яратилган, деб ўйлаш мумкин.

II. Улуғ шоирнинг ҳали бизга номаълум анча-мунча ғазаллари мавжудлигини исботловчи яна бир мисолни Ҳасан Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» тазкирасида ҳам учратамиз. Нисорий ўзининг ёшлик чоғида Алишер На-

⁹ Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд. 52-бет.

войи билан бўлиб ўтган алабий суҳбатини хотирлаб,
қуйидагиларни ёзади:

«Мир ҳазратлари суҳбат чоғида мандин сўрадилар-
ки:

— Бизнинг шеърларимиздан бирор нарса ёдингда
борми?

Фақир аларнинг бу муборак мақтаъларини ўқидим:

«Эй Навоий, сен киму меҳробу масжид истамак?

Қайдаким, ҳўблар аёғин қўйса—сен бошингни қўй!»

Шеърятдан хабардор ҳар бир ўқувчига равшанки,
бу ҳам тугал ғазалнинг якунловчи байти. Аммо ғазал
яхлитлигича ҳануз топилган эмас. Келтирилган байт
муносабати билан марҳум адабиётшунос олим Акрам
Иброҳимов шундай ёзган эди:

«Нисорий Навоийга айтиб берган мақтаъ Навоий
девонларининг ҳеч бирида учрамайди. Эҳтимол, шу
мақтали ғазал девонлар тузилиб бўлганидан кейин ёз-
илган: Нисорий қўлида Навоийнинг машҳур девонлари-
дан ташқари, кейин ёзилган шеърлар тўплами ҳам мав-
жуд бўлган бўлиши мумкин»¹⁰.

Олимнинг бу хулосаси жиддий диққатга сазовор.
Чиндан ҳам, 1498 йилдан кейин ёзилган она тилидаги
шеърларини шоирнинг ўзи ёки кейинчалик адабиёт мух-
лисларидан бири девон ёки тўплам ҳолига келтирган
бўлиши жуда мумкин.

III. Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Алишер
Навоийга алоҳида ихлос—муҳаббат билан қараган,
унинг меросини, айниқса она тилида яратган асарлари-
ни қунт билан мутолаа қилган, мукаммал билган ва ни-
ҳоятда юксак баҳолаган.

Биз учун бу ўринда алоҳида диққатга сазовор нарса
шундаки, Бобур аруз вазнининг назарий масалаларига
бағишланган илмий асарида Навоий меросига жуда қўп
муурожаат этади. Ўзининг назарий хулосаларига ишонч-
ли далил сифатида улўф шоир асарларидан мисоллар
келтиради. Жумладан, арузнинг рамал баҳри вазнларига
бағишланган қисмида Алишер Навоий ижодидан кетма-
кет қирқ олти ғазалнинг матлаъ байтларини келтиради.
Шулардан қирқ бештаси «Хазойин ул-маоний» девонла-
рида мавжуд, аммо қуйидаги байт билан бошланувчи
ғазални биз бу манбаъда учрата олмадик:

¹⁰ Қаранг: Иброҳимов А. XVI аср ўзбек адабиётининг асосий
хусусиятлари. Тошкент, 1976. 48-бет.

Ўимники, ёр айладинг — бўлди гирифторинг сенинг,
Рашқдин, ваҳ, дея олмасман: «Худо ёринг сенинг!»¹¹

Проф. Ф. Сулаймонова бу ғазалнинг тўққиз байтдан иборат тўла матнини аниқлаб, юқорида зикр этилган «Айёми висол ўлди яна» китобида эълон қилган. Ғазалнинг таҳаллусли яқунловчи байтини келтириш билан чекланамиз:

Эй Навоий, ўзни кўп эмгатмаким, ёр оллида,
Сабрингу завқинг киби тенгдур йўқу боринг сенинг!¹²

Қисқаси, Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» ва «Мезон ул-авзон» каби ўз асарларида, шунингдек, кичик замондошлари Заҳириддин Муҳаммад Бобур («Рисолаи аруз») ва Хожа Ҳасан Нисорий («Музаққири аҳбоб») лар меросларида айрим байтларгина келтирилган, аммо, тўлалигича «Хазойин ул-маоний» девонлари таркибида учрамайдиган қатор ғазаллар мавжуд. Бу ғазалларнинг мазмунини қатъий белгилаш мушкул бўлса-да, бизгача етиб келган ана шу айрим байтлар бўйича уларнинг деярлик ҳаммаси Навоий лирик мероси учун етакчи бўлган ишқ-муҳаббат, маъшуқа ҳусни мадҳи ва ошиқнинг севги-садоқати мавзuida яратилган, деб тахмин этиш мумкин. Аммо, баъзи маълумотлар улуғ шоирнинг ҳажвий ёки ҳазлий руҳдаги айрим асарлари ҳам ҳанузгача бизга номаълум қолаётганлигини кўрсатади. Ана шундай ишончли маълумотлардан бирини Алишер Навоийнинг ўзи «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида келтиради. У Машҳаднинг таниқли фозилларидан Саййид Ғиёсиддин ҳақида сўзлар экан, қуйидаги гувоҳликни беради:

«...Аҳл ва мулойим кишидур. Мазох ва мutoйиба мижозига ғолибдур... Чун Саййиднинг хумоюн башараларида суфрат (сариглиқ — А. А.) ғолибдур — «Саййид ширға» ҳам дерлар. Баъзи маймунға ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бу навъ густoҳликлар (ибосизлик, беҳаёлик — А. А.) қила олмасмен, аммо Мирнинг маркабин (уловин — А. А.) ул итга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндирурлар. Агарчи мирға нохуш келур, аммо ҳазл билан ўтқарур»...¹³

Бу парчада гап Навоийнинг ҳазил руҳида ёзилган ғазал ёки қитъаси ҳақида бораётганлиги шубҳасиз. Аммо ана шу асарнинг матни ҳозиргача топилган эмас.

IV. Алишер Навоий лирик меросининг муҳим ва

¹¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан. Тошкент, 1991. «Фан», 1961, 148-бет.

¹² Қаранг: Алишер Навоий. Айёми висол ўлди яна. 31-бет.

¹³ Алишер Навоий. МАТ. 13-жилд. 126—127-бетлар.

эътиборли манбаларидан бири XV—XVIII асарларда улў шоир асарлари учун тузилган изоҳли луғатлардир. Маълумки, Навоий асарларига бўлган катта қизиқишни қондириш ниятида вафотидан кейинқ шарҳ-изоҳ йўналишида бир неча луғатлар тузила бошлаган. XV асрнинг ўрталарида Толеъ Имонийнинг ўзбекча-форсий «Бадоеъ ул-луғат» асари, шунингдек, XVI асрда яратилган ва биринчи изоҳли сўзи бўйича «Абушқа» номида аталган луғат ҳамда 1760 йилда йирик олим, туркий ва форсий тилларнинг зукко билимдони Мирзо Муҳаммад Маҳдихон қаламига мансуб «Санглоҳ» изоҳли луғати, айниқса, жиҳдий илмий қимматга эгадир. Зикр этилган бу луғатларда Навоийнинг назм ва насрда битилган деярли барча асарлари жалб этилган ҳолда, неча юзлаб соф туркий сўзларнинг луғавий мазмуни ва маъно жиҳатдан турли бирикмаларда жилоланиш—товланиш ҳоллари изоҳланади, далил сифатида ишонарли мисол—парчалар келтирилади (Луғатлар, асосан, Навоий мероси бўйича тузилган бўлса-да, ўрни-ўрни билан, Лутфий, Ҳусайний, Ёобур, Фузулий кабилар асарларидан ҳам мисоллар келтирилиб, тегишли сўзлар шарҳланади).

Тилшунослик—луғатшунослик нуқтаи назаридан айрим тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, адабиётшунослик ҳамда манбашунослик бўйича бу луғатлар деярлик ўрганилмаган. Ваҳоланки, айтилик, Алишер Навоий меросининг ҳажми ва кўламини белгилашда, асарларининг матнларини аниқлашда улар жуда эътиборли манбалар бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз. Биз бевосита сўз юритаётган мавзу бўйича ҳам луғатлар кўпдан-кўп қизиқарли маълумотлар беради. Бу ўринда фақат Мирзо Муҳаммад Маҳдихон яратган «Санглоҳ» изоҳли луғатида у ёки бу туркий сўзни шарҳлаш ва қўлланилиши ҳолларини намойиш этиш мақсадида Навоий шеърятидан келтирилган айрим мисол байгларининг матнлари хусусида баъзи қайдлар билан чекланамиз¹⁴. «Санглоҳ»да, худди «Абушқа»да бўлганидек, Навоийнинг йигирма саккиз асаридан, жумладан, «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат» ва «Фавойид ул-кибар» девонларидан мисоллар жалб этилган. Маҳдихон сўзларнинг форсий маъно-шарҳларини баён этар экан, шу сўз иштирокида битилган байтлар матнининг қайси

¹⁴ Мирзо Муҳаммад Маҳдихон луғатининг қўлёзма нусхалари кўп эмас. Инглиз шарқшунос олими Герард Клаусон 1960 йилда луғат қўлёзмасининг 1760 йилда кўчирилган ишончли нусхасини Лондонда фақат юз нусада факсимиле нашрини амалга оширган. Биз шу нашрдан фойдаландик. Бунинг учун китоб соҳиби филология фанлари доктори Э. Умаровга чуқур миннатдорчилик билдирамиз.

девондан олинганини ҳар бир ҳолатда кўрсатиб ўтади. Муаллиф ўз асарида мисол сифатида келтирилган юзлаб байтлар Навоийнинг зикр этилган девонларида мавжуд. Аммо, айни замонда, «Санглоҳ» билан юзаки танишишнинг ўзидаёқ Навоийга нисбат бериб келтирилган байтларнинг айримлари «Хазойин ул-маоний» мажмуаси нашрларида ҳамда маълум қўлёзмаларида учрамаслиги аниқланди.

Жумладан, нашрнинг 11-саҳифасида Навоий ғазалидан олинган деб келтирилган қуйидаги байт шоир лирик меросининг барча нашрларидан топилмади:

Саждагоҳ этмишди ишқ аҳли қошнинг меҳробини
Қилмади хайли малойик ичра бир одам ҳануз.

«Санглоҳ»нинг худди шу саҳифасида Навоий қаламига нисбат берилиб шарҳланган мана бу байт ҳам «Хазойин ул-маоний» мажмуаси девонлари нашрларида йўқ:

Ўйнай-ўйнай ўлтурур бир-бир улусни кўзларинг,
Шўх қотилларни жонлар қасдиға ўйнатмағил!

Навоийнинг ғазалиёти таркибида «ҳар тараф» радифли бир неча ғазаллар мавжуд. Аммо, «Санглоҳ»нинг 42-саҳифасида Мирзо Муҳаммад Маҳдихон шарҳ билан келтирган мана бу байт бу ғазалларнинг бирортаси таркибида учрамайди:

Баҳри ашк ичра ики кўз бўлдилар заврақу сол,
Икки саф киприклар эшкаклар бўлубтур ҳар тараф.

Сўз юритилаётган изоҳли луғатнинг 127, 227 ва 304-саҳифаларида Навоий ғазалларидан мисоллар сифатида келтирилган мана бу байтларни ҳам «Хазойин ул-маоний» мажмуаси таркибидаги тўрттала девон мундарижасидан топа олмадик:

Дер эмишсенки, Навоий ҳолини бир кун сўрай,
Мен ўшал сўзни қачон бовар қилурмен...
Неча шайхи хонақоҳ авродида фарёд этай,
Дермен эмди бош олай — пири фано сори кетай.

Ва:

...Навоий гўё даҳр кўргали
Холин анинг орази гулфом аро кўргач.

Таъкидлаш лозимки, юқорида келтирилган намуналар асло якка байт — фардлар эмас, улар Мирзо Муҳаммад Маҳдихон томонидан тугал ғазаллар жисмидан олинган. Бу ҳақиқатни, уларнинг айримлари матлаъ, айримлари эса таҳаллусли мақтаъ байт эканликлари ҳам тасдиқлаб турибди. Бундан, «Санглоҳ» изоҳли луғати муаллифи ихтиёрида Навоий шеърятини мукаммал жамлаган қўлёзмалар бўлган, деган хулосага келиш мумкин. Шунинг ҳам айтилиши, бу намуна байтларда ҳам улуғ шоир ғазалиётига умуман хос бўлган юксак санъаткорлик ва бадий маҳорат намоён бўлган.

«Санглоҳ», худди «Абушқа» ва бошқа изоҳли луғатлар каби, Навоий лирик меросининг илмий-танқидий матнини тиклашда ҳам тадқиқотчига жуда фойдали маълумотлар беради. Гап шундаки, «Санглоҳ»га жалб этилган намуналарда бизда амалга оширилган нашрлардан баъзан жиддий фарқлар кўзга ташланади. Айрим тафовутлар бевосита байт мазмун—ғоясига алоқадор бўлиб, уни ёрқин ва мантиқан асосли ифодаланишини таъминлайди.

V. Алишер Навоийга бўлган чексиз ҳурмат-эътироф, уни ўзига устод деб билиш, тажрибаларидан ўрганиб, Навоийвор мисралар битишга уриниш кейинги асрлар ижодкорлари томонидан улуғ шоир ғазалларига сон-саноксиз тахмислар яратилишига олиб келди. Натижада «Ҳазойин ул-маоний» мажмуаси девонларидан ўрин олган жуда кўп ғазалларга неча юзлаб тахмислар юзага келди. Умуман, бу тахмисларнинг аҳамияти, шеърятимиз тараққиётидаги ўрни каби масалаларга тўхташ имконияти йўқлигидан, уларга баҳс юритаётган мавзун юзасидангина ёндашамиз. Гап шундаки, бу тахмисларнинг айримлари таркибида «Ҳазойин ул-маоний» мажмуасидаги девонларда учрамайдиган қатор ғазалларга ҳам дуч келамиз.

Тўғри, бундай намуналарнинг ҳар бирига, беистисно, танқидий ёндашиб, жиддий изланишлар олиб бориш, ғоя ва етакчи руҳ, услуб ва ишлатилган сўзлар ва ҳатто бадий санъат ва воситалар бўйича жиддий қиёсий таҳлилдан ўтказибгина қатъий бир хулосага келиш мумкин, акс ҳолда, бошқа ижодкорлар асарларини улуғ шоир қаламига хато равишда нисбат бериб юбориш ҳеч гап эмас. Бу иш жуда катта ижодий меҳнат ва чуқур билимни талаб қилади.

Алишер Навоий ғазалларига кейинги асрларда боғланган тахмисларнинг навоийшунослик учун, айниқса, улуғ шоир ғазалларининг тўғри, яъни аслий матнларини

тиклаш каби муҳим ишда ҳам жиддий илмий эътиборга лойиқ манба эканлиги шубҳасиздир. Негаки, деярлик ҳар бир тахмисда ғазал матнига тегишли камида икки-уч фарқлар учрайди. Бу фарқларнинг айримлари оддий сўз алмашинуви ёки ҳарфий бўлса, баъзилари ғоя ва мазмунга, изчиллик ва услубга бевосита таъсир кўрсатиш даражасида жиддийдир. Бу масалага муносабат билдиришда кейинги даврлар қалам аҳли Алишер Навоий мероси ва анъаналарини ўзлари учун муқаддас ва тамомила дахлсиз деб тушунганликларини ҳамда ўз ҳолларича, айтайлик, улуғ шоир ғазалларига таҳририй ўзгартириш, қўшиш ёки олишга журъат этмаганликларини эътиборга олсак, масала анча равшанлашади. Ҳа, тахмис боғловчи шоирлар Навоий ғазалларини «тузатганлар» деб айтиш қийин ва худди шу боисдан ҳам улар ихтиёрларида шоир асарларининг бизга номаълум қўлёзма нусхалари бўлган, деб тахмин этиш мумкин.

Қуйидаги мисол худди шундай хулоса учун жиддий асос бўла олади. «Хазойин ул-маоний»нинг иккинчи девони «Наводир уш-шабоб»дан ўрин олган:

Саҳар ховар шаҳи чарх узраким хайли хашам чекти,
Шуои хат била кўҳсор уза олтун алам чекти, —

байти билан бошланувчи 606-рақамли ғазал то 1989 йилда амалга оширилган сўнгги нашргача ҳар доим ўн байт шаклида эълон қилиниб келинган. Ваҳоланки, Навоийнинг қалами остидан чиққан асл матнга ғазал ўн уч байтдан иборат бўлган. Унга тахмис боғлаган Киромий (XVIII аср), Огаҳий (XIX аср) ва Баёний (XIX аср охири ва XX аср бошлари) лар ҳам ана шу асл матнга асосланиб, ҳар бири ўн уч бандли мустақил мухаммаслар яратганлар.

Асл матнда ва унга тўла мувофиқ ҳолда зикр этилган шоирлар боғлаган тахмисларнинг ҳар бирида мавжуд бўлган, аммо бизнинг аввалги барча нашрларимизда тушиб қолган, мана бу уч байт эндиликда амалга оширилган «Мукаммал асарлар тўплами» нашрида тикланиб, ғазал жисмидан ўзининг қонуний ўрнини эгаллади:

Хушо улким, мунингдек чоғ вафосиз умрни англаб,
Сабухи жомни аҳбоб бирла дам-бадам чекти.

Маоний аҳли гоҳи нукта узра қилу қол этти,
Муғанний хайли нағма ичра гоҳи зеру бам чекти.

Не давлатдурки, бу ҳолатда андоқ борди ўздинким,
Бақо иқлиминдин рахтини то мулки адам чекти¹.

Бу каби мисоллар Навоий ғазалларига кейинчалик боғланган тахмисларнинг ҳам улуғ шоир асарларини зикрлаш ва асл матнларини тиклашга жиддий ва ишончли манбалардан бири бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Далиллар фақат айрим байтларнигина эмас, балки бутун-бутун ғазалларни ҳам ана шундай тахмислар бўйича топиш имкони мавжудлигини кўрсатади.

Аввало, бир нозик нуқтани таъкидлаб ўтайлик. Шеъримизда қабул қилинган қадимий анъанага кўра, мухаммаслар тахмис боғлаган ижодкорнинг «ўз асари» ҳисобланади ва шунинг учун ҳам улар девонларига киритилиши табиий. Биз шу тахмисларга асос бўлган ғазаллар хусусидагина баҳс юритишимиз мумкин.

Машҳур шоира Увайсий девонида Навоий ғазалига боғланган бир неча тахмислар бор. Улар жумласидан етти бандлик бир мухаммас бизнинг эътиборимизни тортти. Гап шундаки, Увайсий кўнглига маъқул тушиб, уни тахмислар боғлашига илҳомлантирган бошқа барча ғазаллар «Хазойин ул-маоний» мажмуасидаги девонлар таркибида бўлгани ҳолда, бу тахмисга асос бўлган ғазал матнини уларда топа олмадик. Мана шу тахмиснинг биринчи банди:

Ишқ иршоди эрур авроқи дилбар топса хат,
Мақсадинг ҳосил ўлур хизри паямбар топса хат,
Бок йўқ кўнглум шарорин бирла кавсар топса хат,
Тонг эмаским, тоби ишқингдин кўнгул гар топса

хат,
Не ажаб ўт шуъласи бирла самандар топса хат¹⁶.

Увайсийнинг мана шу тахмиси орқалигина (бошқа янги манбалар топилгунча) улуғ шоирнинг бизга то ҳануз номаълум қолган ғазали билан танишиш имкониятига эгамиз. Тахмиснинг барча бандларини бу ўринда тўла келтиришга зарурат йўқ — гап унга асос бўлган ғазал устида бормоқда. Шу боис, Увайсий гувоҳлигига кўра, Навоий қаламига мансуб бўлган ғазални, мухаммас таркибидан ажратиб, ўқувчилар эътиборига ҳавола қиламиз:

¹⁵ Алишер Навоий. МАТ. 4-жилд. 448-бет. 606-рақамли ғазал.

¹⁶ Увайсий. Девон. Тошкент: «Фан», 1959. 156-бет.

Тонг эмаским, тоби ишқингдин кўнгул гар топса
хат,
Не ажаб, ўт шуъласи бирла самандар топса хат.
Хаста кўнглум гар лабинг қандидин, ар обиҳаёт
Топти, хат шарбат ичиб, нетти мукаррар топса хат.
Жоми лаълингдин кўнгул маҳзуз бўлди, ваҳ нетонг,
Тушса махмур илкига бу навъи соғар, топса хат.
Туну кун ул шўх май ичганда гар ғамгин эсам,
Бок йўқ мендин керакким, ул ситамгар топса хат.
Мен ютуб қон йиғларам, лаълинг ичиб соғар
кулар.

Тенг қадаҳ ичган керак эрди баробар, топса хат.
Ишқи комил, кўрки, юзунг зуҳд бирла бодадин,
Гўйиё мен хат топармен, ул суманбар топса хат.
Не ажаб, аҳли хирад хушдил Навоий назмидин,
Жавҳаре топқонда тонг йўқ, яхши гавҳар топса
хат¹⁷.

Демак, бу ғазал Алишер Навоий қаламига мансуб. Алишер Навоий ижодини қунт билан мутолаа қилган Увайсий гувоҳлигига ишонмасликка ҳеч қандай асосимиз йўқ. Бу масалага аниқлик киритишда улуғ шоир меросида «хат» радифли яна неча ғазаллар мавжудлигини ҳам, мақтаъ байтида ифода этилганидек, фахрия услубида битилган байтлар ҳам кўпгина учрашини инобатга олиш лозим кўринади.

Бугина эмас, ҳижрий 1306-милодий 1888 йилда Раҳимхўжа эшон ибн Алихўжа эшон саъйи-ҳаракатлари билан Тошкентдаги Лахтин босмахонасида чоп этилган Навоий девонида бу ғазал улуғ шоир асарлари қаторидан ўрин олган (173-бет). Кўринадики, Увайсий ҳам, зикр этилган девон ношири Раҳимхўжа эшон ҳам Навоий ғазалини белгилашда бизга ҳозирча номаълум бир манбага асосланганлар.

«Хазойин ул-маоний» мажмуаси девонларининг бирортасида ҳам учрамайдиган, аммо Навоийга нисбат берилган, ғазаллардан яна бирини иқтидорли шоир Роқим меросида кўрамиз. У:

Баҳор вақтида қил сайри лолан худруъ, —

мисраи билан бошланувчи мухаммасни Навоий ғазалига тахмис деб очиқ-ойдин ёзади. Ана шу тахмис бўйича ғазални тўлалигича бу ўринда келтирар эканмиз, На-

¹⁷ Ўша жойда.

войй меросида бошдан-оёқ ҳаётсеварлик ғоялари билан суғорилган худди шу руҳ-мазмунда, шундай услуб ва бадий воситаларда қатор ғазаллар мавжудлигини таъкидлаб ўтишни лозим топамиз. Бизнинг қатъий ишончимизча, бу ғазал ҳам улуғ шоирнинг 1498 йилдан кейин яратилган етук шеърларидан биридир:

Не яхши вақт эрур ёр бирла бир бўлғу!
Кўнгулда ҳар неча пинҳон сўз ўлса — айтилғу!
Қадду юзу лаби лаъли хаёлин айларда,
Кўзумга неча тонг отғунча келмади уйқу.
Баҳор вақтида май ичгилу нашот эткил,
На шоҳ қолғуси оламда, не гадо қолғу!
Замири соф, юзи соф, тийнатикур соф,
Нажоди одам эмастур — фаришта бўлғай бу!
Висоли дўст ғанимат, ўзунг ғанимат сен
Ки, ҳар нечук қилибон бўлма ёрдин айру!
Ҳаёту айши жаҳонни бу қадарким, билдим
Биайниҳи экан ул сояи рами оҳу.
Навоий ёри жафокордин вафо кўрса,
Анга бу рутба бори ошиқ ичра ойруқсу.

Чиндан ҳам, ҳар жиҳатдан баркамол, тўла халқчил ва ҳаётий ғазал. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод этган йирик шоирлардан Юсуф Сарёмий ҳам «Ҳазойин ул-маоний» мажмуаси таркибидаги девонларда учрамайдиган икки ғазални Навоийнинг асарлари сифатида бизга тавсия этади. Гап 1914 йилда шоирнинг шогирдларидан Тавалло томонидан чоп этилган «Девони мавлавий Юсуф Сарёмий» таркибидаги икки тахмис устида бормоқда.

Аввало, Юсуф Сарёмийни ҳам Алишер Навоий меросини чуқур ўрганганини, унинг кўплаб ғазалларига татаббуъ ва тахмислар яратганини, жумладан, «шайх» радифли ҳажвиясига мухаммас боғлаган ягона ижодкор бўлганлигини айтиб ўтайлик. Бу ҳолат Юсуф Сарёмий гувоҳлигининг эътиборли эканлигидан, унинг сўзлари жиддий асосга эгалигидан дарак беради.

Биринчи мухаммас халқимизнинг ялла қўшиқлари жумласидан мустаҳкам ўрин олган, унинг ниҳоятда шўх, ўйноқи, жарангдор мисралари эса ҳар бир ўқувчига ёшлигидан таниш. Тахмис мана бу банд билан бошланади:

Бир неча гул барги қабо, яли-яли,
Айлағоли бизни адо, яли-яли.
Тузмоқ учун савту наво, яли-яли,

Жам бўлунг моҳлиқо, яли-яли,
Бўлди қизиқ базми саро, яли-яли¹⁸.

Мухаммас яхлитлигича, табиийки, Юсуф Сарёмий асари ҳисобланади ва унинг девонидан ўрин олганлиги тўла қонунийдир. Мухаммасга асос бўлган ва Навоийга нисбат берилган ғазал эса «Хазойин ул-маоний» таркибидаги барча девонларда йўқ. Юсуф Сарёмий таъкидига кўра, юқорида келтирилган банднинг сўнгги икки мисраси ва қуйидаги байтлар Навоий томонидан ёзилган:

Нағма била мутриб этуб тарона,
Соқий тутуб жоми сафо, яли-яли.
Руҳи Набий арш тагига бориб,
Бир-бирига қилди имо, яли-яли.
Риштан жонимга етар бир гириҳ,
Қилди вужудимни фано, яли-яли.
Гул очилиб, гулшан ўлуб лолагун,
Бўлди анга нағмасаро, яли-яли.
Бир назаре солса дебон кўз тутуб,
Қоматимиз бўлди дуто, яли-яли.
Хаста Навоийни тўқуб қонини,
Қўллариға қўйди хино яли-яли¹⁹.

Асримиз бошларида тошбосма усули билан чоп этилган баъзи баёзларда бу ғазал байтларига жуда ўхшаш байтлар Қосимий тахаллуси қўйилган шеърда ҳам учрайдики, бу ҳол унинг муаллифи масаласини жиддий текшириш лозимлигини кўрсатади.

Юсуф Сарёмийнинг Тавалло нашрга тайёрлаган девонидаги яна бир мухаммас Навоий ғазали асосида яратилганлиги қайд этилган. Худди юқоридаги ғазал каби, бу ғазал ҳам «Хазойин ул-маоний» таркибидаги девонларнинг бирортасидан топилмади. Навоийга нисбат берилган тўққиз байтли бу ғазалнинг ҳам байтларини Сарёмий мухаммаси таркибидан ажратиб, қуйида тўла келтирамиз:

На янглиғ айлади тасвир оразинг наққош
Қи, наътинг айтғали айлар кўнгул тил ила талош.
Кўюнгда бўлса супурги мижам, тонг эрмаским,
Йўлунгда шоҳпари Жабрил Амин эрди фаррош.
Паямбар аҳлиға Ақсодаким имом ўлдунг,

¹⁸ Баёзи мавлавий Юсуф Сарёмий. Тошкент, 1914. 132-бет.

¹⁹ Ўша жойда.

Алар кавокиб эдилар, сен эрдинг анда қуёш.
 Ҳамиша йиғлар эди авжи Кибриё боқиб
 Ки, анда уммат учун кўзларидин оқиб ёш.
 Белиға боғлади маҳкам қаноат асбобин,
 Муҳаммад очлиғидин воқиф ўлмасун деб, тош.
 Фалаклар узра чиқиб, «Умматим!»—деб йиғлаб,
 Отини босган изига тасаддуқ ўлсун бош.
 Бу жоҳи султонийким, худо сенга берди,
 Ҳижозу ғайри Ҳижоз ичра йўқ санга ўхшош.
 Қамар юзи ёруғ ўлди юзунг шуоъийдин,
 Ул оқшомеки, малойик санга эди йўлдош.
 Эрур кўюнгда Навоий асиру ҳам мажнун,
 Ул ойни суҳбатини топқай эрсам эрди кош²⁰!

Адабиётимиз тарихидан бизга маълумки, «Навоий» таҳаллуси остида турли асрларда бир неча ижодкорлар қалам тебратганлар. Эҳтимол, биз сўз юритган таҳмислардаги ғазаллар ҳам ана шу «бошқа Навоий»ларнинг бирига тегишлидир, деб ўйлаш мумкин. Албатта, бундай тасодифни ҳам назардан қолдирмаслик керак. Аммо, биринчидан, неча юзлаб таҳмисларга асос бўлган асарларнинг деярли 99 фоизининг «Хазойин ул-маоний» девонларида мавжудлиги (ижодкорлар қайд этган бошқа таҳмисларга асос бўлган ғазалларнинг мавжудлиги), қолган бир фоизининг ҳам Навоий қаламига мансуб эканлигига очиқ ишора этгандек кўринади. Иккинчидан, айтилик, Юсуф Сарёмий девонидаги ҳар иккала муҳаммаснинг тепасига «Амир Навоий ғазалига муҳаммас» деб аниқ ва махсус қайд этилганки, бу жуда муҳимдир. Гап шундаки, чиндан ҳам, «Навоий» таҳаллусли йигирмага яқин ижодкор бўлган, аммо, уларнинг бирортаси ҳам «Амир Навоий» бўлмаган, бу шарафли ном билан шуҳрат тутмаган.

Сўз юритилган ғазалларнинг Алишер Навоий қаламига мансуб эканлигини тасдиқловчи далиллардан яна бири ўша ғазалларга бир эмас, бир неча ижодкорларнинг таҳмис боғлаб, «Амир Навоий ғазалига муҳаммас» дея махсус қайд этишларида ҳам юзага чиқади.

Масалан, XIX аср иккинчи ярми адабиётимизнинг намояндаларидан бири Мирмаҳмуд Миршамсиддин ўғли Қорий (1832—1902 йиллар)нинг 1912 йилда Тошкентда чоп этилган девонида Навоийнинг олти ғазалига, жумладан:

²⁰ Зикр этилган асар. 143-бет.

Қаро кўзум келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросига мардум киби ватан қилғил —

матлаи билан бошланадиган машҳур ғазалига тахмиси мавжуд. Юсуф Сарёмийга замондош бўлган бу ижодкор ҳам юқорида сўз юритилган, аммо «Хазойин ул-маоний» мажмуаси девонларида бўлмаган ғазалга, унинг Амир Навоий қаламига мансублигини алоҳида таъкидлаб, **тахмис** боғлаган.

Мана тахмиснинг биринчи банди:

Муҳаббатингни қилай дилда жон қушига маош,
Дуруду мадҳинг ила эътиқодим айлай фош,
Нечук тил очса бўлур ҳазратингга бу қаллош,
На янглиғ айлади тасвир оразинг наққош
Ки, наътинг айтғали айлар кўнгул тил ила талош.²¹

Юсуф Сарёмий ҳам, Мирмаҳмуд Қорий ҳам ўз тахмисларига асос бўлган ғазал муаллифини хато кўрсатганлар, деб гумон этишга ҳеч қандай асос йўқ.

Алишер Навоийнинг Мирмаҳмуд Қорий бешликка айлантирган олти ғазалидан яна бири «Хазойин ул-маоний» девонлари нашрларида, шунингдек, қўлёзмалар сақланаётган расмий ҳазиналардаги манбаларда учрамайди.

Бу Қорий девонидаги:

Бўлубман, дўстлар, девонаваш оламини расвоси,
Кўруб айб айламанглар, шул эрур наҳву
Қазил юзлик, қаро кўз, лаъли хандоннинг
Мани маҳв айлаган ул дилбаримни чашми шаҳлоси,
Кўнгул мулкини торож айлаган ишқини яғмоси²²,—

банди билан бошланадиган етти бешликдан иборат тахмисдир. Унга ҳам худди бошқаларга каби «Муҳаммаси Қорий бар ғазали Амир Навоий» деб сарлавҳа қўйилган. Қуйида Қорий гувоҳлигига кўра Амир Навоий қаламига мансуб бўлган ана шу ғазал матнини муҳаммас жисмидан шартли ажратиб, ўқувчилар диққатига ҳавола қиламиз:

²¹ Девоний Қорий. Тошкент, 1912 йил.

²² Ўша жойда.

Мани маҳв айлаган ул дилбаримни чашми шаҳлоси,
Қўнгул мулкини торож айлаган ишқини яғмоси.

Ўлумдин зарра ваҳмим йўқ, вале, қўрқинчим андин
қўб,
Қачон ўлғайману кетгай бошимдин ёрни савдоси.

Заифу нотавон, бечораю бехонумондурман,
Неча ҳажрида йиғларман — ани йўқ зарра
парвоси.

Неча жавру жафосига чидарга тоқатим йўқтур,
Қазога розилар бўлдум, туганмас ишқни ғавғоси.

Фалак дорулқазога элтибон қатл айлади — ўлдум,
Жазоси шул эрур — ҳар кимки, қилса ишқни
даъвоси.

Манга дарди фироқ, андуҳи мотам чархи
кажрафтор
Қи, қичқиртуб мани бозори ишқнинг аюҳанноси.

Навоий дилфигор ўлгач, маломат новаки етгач,
Тилинган этга ўхшайдур аниким, барча аъзоси.

Ғазал мазмуни, вазн ва қофия беқусурлиги, бадий баркамоллиги, услуб ва қўлланилган сўзлар бўйича Навоийники эмас, дейишга бизда ҳеч қандай асос йўқ.

Қисқаси, кейинги даврларда яшаб ижод этган қўп сонли шоирлар меросларидаги тахмисларни синчиклаб ўрганиш орқали ҳам улуғ шоирнинг расмий девонларига кирмай қолган ғазалларини кашф этиш мумкин, дейилса хато бўлмайди. Худди шу манбалар асосида қатор ўринларда матндаги ноаниқликларни ҳам белгилаш, тушиб қолган сўзларни тиклаш мумкин²³.

Шундай умумий хулосага келиш мумкинки, Алишер Навоийнинг кичик шеърӣ турларида она тилида яратган асарларининг асос кўпчилиги «Ҳазойин ул-маоний» мажмуасидаги девонлар таркибида етиб келган бўлса-да, турли сабабларга кўра уларга кирмай қолган намуналар ҳам кам эмас.

²³ «Фавойид ул-кибар» девонидаги «Жонға чун дермен...» сўзлари билан бошланадиган ғазал матнидаги чалкашликни Ҳозиқ тахмиси бўйича аниқлаш ҳақида қаранг: Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира Тошкент: «Фан». 1972. 171—172-бетлар.

Айниқса, 1498 йилдан, яъни «Хазойин ул-маоний»-нинг сўнгги, учинчи редакциясини тузиш ишлари узил-кесил якунланганидан кейинги йилларда улугъ шоир яратган бу тур асарларининг тақдири биз учун ҳамон қоронғу бўлиб келмоқда. Умрининг охирларида Навоий йирик ҳажмли асарлар қатъида, кўплаб ғазаллар ҳам ёзганлиги эса шубҳасиздир. Уларни излаб топиш, асл матнларини тиклаш навоийшуносликнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Эргаш ОЧИЛОВ

КОМИЛЛИКНИНГ ИККИ ЙЎЛИ

Муаззам «Хамса»да Навоий орзу-идеалидаги комил инсонларнинг бутун бир туркумига дуч келамиз. Улар орасида тарихий шахслар ҳам, тарихий-афсонавий шахслар ҳам, шоир томонидан юксак маҳорат билан яратилган бадий образлар ҳам бор. Муаллиф мақсади ва дostonлардаги вазифасига кўра бу қаҳрамонлар турли даражада тасвирланганки, уларни ҳар томонлама кенг ва теран тадқиқ этиш учун яхлит бир тадқиқот яратиш лозим бўлади¹. Шунинг учун мазкур мақолада шоир ижодида муҳим ўрин тутган Фарҳод ва Мажнун образлари устидагина тўхталамиз. Чунки Навоий ўзининг комил инсон хусусидаги ўй-фикрлари, орзуларини кўпроқ шу икки образ орқали ифодалаган.

«Асарнинг бош қаҳрамони бўлган Фарҳодни Навоий комил бир инсон типига оладир,—деб ёзади Абдурауф Фитрат.—Илмда, истеъдодда, ботирликда, кучда жуда камолга етишканини унинг ҳар бир ҳаракати билан исбот этмакчи бўладир»².

Фарҳод сиймосида Суқрот «эътиқоди, сулукининг давомини кўрган»³ каби Навоий ҳам бу образ воситасида ўз идеалидаги комил инсон тимсолини яратади.

Инсонни камолотга даъват этиш, инсоний комилликни улуғлаб, бани башардаги қусурларни танқид қилиш

¹ «Хамса» дostonларининг янгича талқинларига бағишланган тадқиқотлар яратила бошлади. М. Муҳиддиновнинг «Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси» (Тошкент, 1995) мавзусидаги докторлик ва Н. Ғафоровнинг «Алишер Навоий «Хамса»сида сўфийлар тимсоли» (Тошкент, 1999) мавзусидаги номзодлик диссертациялари шулар жумласидандир.

² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 2-жилд. Тошкент, 2000, 116—117-бетлар.

³ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Тошкент, 1996. 208-бет.

— барча халқлар адабиёти, умуман сўз санъатининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Инсонни камолотга етказишга йўналтирилган талаб ва қоидаларнинг бутун бир мажмуини ишлаб чиққан тасаввуф пайдо бўлгандан кейин ибтидодан насиҳатга, ҳикматга мойил Шарқ адабиёти бу жараёни аниқ дастур, муайян низом асосида акс эттира бошлади. Бу дастурга кўра комиллик йўлига кирган инсон шариат, тариқат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтиши керак. Хусусан, амалий қисм бўлмиш тариқат мақомлар ва солиқ сулук давомида ўз бошидан кечирадиган ҳолларни ўз ичига олади. Сўфиёна адабиётдаги инсон камолоти ҳақидаги фикру ўйлар у ёки бу даражада муайян мақомда турган ёхуд қайсидир бир ҳол юзланган сўфий-ошиқнинг ҳолати, ўй-кечинмаларини ўзида акс эттиради. Ғазал, рубоний каби кичик лирик жанрларда ана шу узоқ давом этувчи, оғир ва мураккаб камолот йўлини босиб ўтаётган солиқнинг қайсидир бир оний ҳолати ифодаланса, дostonларда кўпинча бу жараён бошдан-оёқ кўрсатилади. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асарида у пир ва мурид ўртасидаги суҳбат (савол-жавоб), «Ҳайрат ул-аброр»да панд-насиҳат воситасида ўз аксини топган бўлса, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» dostonларида бадий тимсоллар қатига ўраб берилади.

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган энг ғамгин қиссалардан биридир»⁴, — деб ёзган эди Н. Маллаев. Бу фикрни «Фарҳод ва Ширин»га ҳам нисбат бериш мумкин. Зеро, Навоийнинг бу икки dostonига хоҳ дунёвий адабиёт ўлчовлари, хоҳ тасаввуф мезонлари билан ёндошинг, уларнинг ғамгин севги қиссалари эканлигига амин бўласиз: икки ошиқ-маъшукнинг бир-бирига етишолмаслиги дунёвий талқинга кўра қайғули ҳисобланса, сўфиёна фалсафага биноан инсоннинг бу дунёдаги ҳаётининг ўзи ғаму ҳасрат. Чунки у ибтидода бир бутун бўлгани Парвардигордан айру тушган ва энди бир умр яна висолга етиш, унга қўшилиш учун интилади. Лекин мавжуд дунё, нафс ва жисм бу йўлда тўсиқдир. Шунинг учун Ҳақ билан ваҳдатни истаган ошиқ ўз йўлидаги мазкур ғовларни ўртадан кўтариши керак. Тасаввуф адабиёти худди шу — инсоннинг нафс ва дунё шуглидан халос бўлиш жараёнини акс эттиради. Сўз санъати талабларига биноан бу нараса рамзу тимсоллар воситасида ифодаланади.

⁴ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1976. 460-бет.

Кейинги йилларда «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларини янгича нуқтаи назардан баҳолашга уринишлар бўлаяпти. Лекин улар айрим мақолалар ёки турли мақсадлар билан билдирилган фикру мулоҳазалардан нарига ўтган эмас⁵. Биз ҳам мазкур дostonларни тўла ўрганиш ниятида эмасмиз: уларни фақат комил инсон образининг берилиши нуқтаи назаридан қараб чиқамиз, холос.

Албатта, ҳар қандай бадий асарда бир неча маъно қатлами бўлади. Лекин илоҳий ишққа урғу берилиши мазкур дostonларда сўфиёна мазмун бирламчилигини кўрсатади. Чунончи, «Лайли ва Мажнун»нинг муқаддимасида Оллоҳ бу дунёда Лайли кўринишида жилва қилади ва барчани Мажнун каби ўзига мафтун этади, дейилишининг ўзиёқ унинг оддий севги тасвирига бағишланмаганлигидан далолат беради:

Эй ҳар сориким қилиб тажалли,
Ул маҳзар ўлуб жаҳонда Лайли.
Эй оники, Лайли атаб отин,
Мажнун қилмоқ бўлиб сифотин⁶.

Жаннатдаги бугдой донаси бир одамни — Одам Ато-ни йўлдан урган бўлса, Лайлининг юзидаги дона — холи оламни сайд этади, мазмунидаги қуйидаги байт эса Лайлининг илоҳий ишқ тимсоли эканлигига ишора:

Ул донага сайд ўлуб бир одам,
Бу донага борча аҳли олам (9—67).

⁵ Қаранг: Ҳаққул П. Жунун маърифати//Шу муаллиф. Тасаввуф ва шеърят. Тошкент, 1991. 151—161 бетлар; Шу муаллиф. «Қўнғлумни гаму дард ила қоп айлади ишқ...»//«Ишонч», 2001 йил, 23 февраль; Комилов П. Суқрот — комил инсон тимсоли//«Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1991 йил, 27 сентябрь; Комилов П., Эралиев Б. Ишқ оташининг самандари//«Шарқ юлдузи», 1991 йил, 11-сон. 161—166-бетлар; Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз (Фарҳоднинг Юнонга сафари)//«Шарқ юлдузи». 1990 йил, 4-сон 147—151-бетлар; Олим С. Мажоздан мақсад-ҳақиқат//«Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1993 йил, 10 сентябрь; Эралиев Б. «Лайли ва Мажнун» дostonи. Янгича талқин зарурати//Республика ёш адабиётшуносларининг анъанавий илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 1993. 53—54-бетлар; Очилов Э. Фарҳод — комил инсон//«Тафаккур». 2000 йил, 3-сон. 33—39-бетлар.

⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдик. 9-жилд (Лайли ва Мажнун). Тошкент, 1992. 8-бет. Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.—Э. О.

Айни жиҳатдан Ҳасмон Нурий Тўпбошнинг: «Лайло кўнгилларни мажнун қилган, жисмоний иродани йўққа чиқарган илоҳий бир ишқнинг уфқидир»⁷,—деган фикри диққатга сазовор. Зеро, Оллоҳ бандасини ўзига жалб этиш учун ниманидир восита қилади: Иброҳим Адҳамни оҳу орқали овлагани каби Фарҳодни — Ширин, Мажнунни — Лайли воситасида ўзига ошиқ айлади.

Достонлар бошдан-оёқ рамзу тимсолларга қўмилган бўлиб, уларнинг асосида Яратувчи ва банда муносабатлари ётади. Илоҳий муҳаббат тасвири устуворлигини шоир асарларнинг ибтидосидан интиҳосига қадар ўрни билан таъкидлаб боради. Чунончи, Фарҳод ва Ширин муҳаббати қиссасини бошлар экан, муаллиф қайд этади:

Бу рангин сафҳа, билким, дард боғи,
Аён ҳар лоласида ишқ доғи⁸.

Шунинг учун ҳам эндигина туғилган чақалоқнинг жисми «шуълаи дард»га йўғрилган:

Ўзинда ишқ асрори ёзилғон,
Ичинда дард таъвири қозилғон (8—64).

Гўдакка Фарҳод деб отаси ном қўймади, балки унинг покиза зотини кўргач, ишқ унга шундай исми беради:

Бу навъ эрмас — ато қўймади отин
Ки, кўргач ишқ анинг покиза зотин,
Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди:
Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.
Борин устои ишқ этгач мураккаб,
Тараккубдин бу исм ўлди мураттаб (8—67).

Бугина эмас. Уни «ишқ дояси» эмизади:

Не қатра сут ичургач дояи ишқ,
Бўлуб бир гавҳари сармоияи ишқ.

⁷ Ҳасмон Нурий Тўпбош. Маснавий боғчасидан бир кўза сув. Истанбул, (санасиз) 23-бет.

⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 8-жилд. (Фарҳод ва Ширин). Тошкент, 1991. 9-бет. Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. — Э. О.

Топиб ҳар қатра бир дурдин нишони
Ва лекин борчаси дурри маоний (8—168).

Ишқ — Оллоҳга етиш, уни англаш воситаси. Шу сабабли ҳам сўфийлар учун ишқ бу — илм. Сутнинг илм билан муносабати, бизнингча, Муҳаммад алайҳиссаломнинг тушда сут ичганлари таъбирини илмга йўйганлари билан боғлиқ: «Расулуллоҳ алайҳи ва саллам: «Тушимда менга бир коса сут узатишди, уни шул қадар қониб ичдимки, ҳатто тирноқларимдан чиқди. Кейин қолганини Умарга узатдим»,—дедилар. Саҳобалар: «Ё Расулуллоҳ, бунини нимага йўйдингиз?»—дейишди. Ул зот: «Илмга йўйдим — деб жавоб қилдилар»⁹.

Шу тариқа, Фарҳод:

Сўзи бори бўлуб афсонаи ишқ,
Мақому маскани кошонаи ишқ (8—68),—

бўлиб ўсади.

Худди шундай, Қайсининг ҳам туғилишиданоқ қалби ишққа макон эди. Унинг вужуди лойи ишқ ўтида пишган:

Ғам туфроғи суйидин сиришти,
Ишқ ўтию ели сарнавишти (9—54).

У «ишқ аҳлиға қиблаи мурод» бўлиб дунёга келади. Чунки унинг «Ишқ фарзанди» эканлиги чақалоқлигидаёқ аён эди. Қайс ҳали бешикда экан, ўт кўрса, уни ишқ ўти тасаввур қилади; гўдакни ғаму дард парвариш этади; у бешикда фиғон чекса, бу дарддан нишона кўринар эди:

Ўт кўрсаки, майл этиб ниҳони,
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.
Бўлмай ғофил даме ғаму дард,
Улғайтибон они дардпарвард.
Маҳд ичраки, тортибон фиғонлар,
Афғонида дарддин нишонлар (9—61).

Ўт ва ишқ аро ўхшашликлар шундаки, ўт ҳўлу қуруқни ёндириб, кул қилгани каби ишқ ҳам инсоннинг бутун жисму жонини ўртаб, ақлини лол, қаддини дол, рангини сомон айлайди. Шунинг учун ҳам дostonда ўт сўзи ва унинг оташ, олов, барқ, ламъа каби маънодош-

⁹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорӣй. Ал-жомӣъ ас-саҳиҳ. Тўрт жилдлик. 4-жилд. Тошкент, 1992. 364-бет.

лāри тез-тез тилга олинади. Бу билан шоир гўё буюк бир ишқ алангасидан хабар бермоқчи бўлади. Айни жиҳатдан И. Ҳаққулнинг: «Навоий достони Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли дostonда ўт ва нур. Унинг ҳаёти — нур ичида кечган ва нурдай безавол ҳаётдир»,¹⁰ — деган фикрлари асосли.

Ўт юқорига ўрлагани каби юрагида ишқи бор одам ҳам мудом парвозга, юксакликка интилади. У дунёвий ташвишларга ўралашиб, заминда қолиб кетолмайди. Ишқ бунга йўл қўймайди, уни мудом олдга чорлайди, безовта қилади. Фарҳодни ҳам, Мажнунни ҳам ўз ҳолига қўймай, ҳамиша кўксини ёндирган, фикру ёдини банд қилган дард — ишқ эди.

Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам болалигиданоқ алоҳида истеъдоди, қобилияти билан ажралиб туради. Чунончи, Фарҳод билимларни жуда тез ўзлаштиради, қувваи ҳофизаси шунчалик кучли эдики, бир марта ўқиган китобига иккинчи марта қараб ўтиришига ҳожат йўқ эди. Натижада ўн ёшидаёқ:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм (8—71).

Мажнун ҳам ундан қолишмайди:

Оз вақтда айлади замона
Они бори илм аро ягона (9—69).

Илму ахлоқда замонасининг фарди — ягонаси бўлган, ҳар жиҳатдан етук бу икки инсоннинг ҳам бирдан-бир «қусури» — ишқ дардига мубталолиги эди. Мисол учун, Фарҳод таърифиди шоир ёзади:

Яратмиш Ҳақ анинг зотида борин,
Аён қилмай керакмас иш ғуборин.
Эрур бори ҳунар ичра камоли,
Тамоми айблардин зоти холи.
Йиғию нолаю афғондин ўзга
Қи, йўқтур ҳеч айби ондин ўзга (8—108).

Қайсининг ишқда ихтиёрини қўлдан бериб, халқ томонидан таъна-маломатга қолгани, Мажнун деб лақаб олганини эшитган Лайлининг отаси дейди:

¹⁰ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. 151-бет.

Таърифида кўп ўтар эди сўз,
Гўёки анга тегурдилар кўз.
Бас, қобил эди-ю, дилписанд ул,
Озодавашу ниёзманд ул.
Ақли комилу каломи маъқул,
Бор эди манга ҳам асру мақбул (9—112).

Кўринадики, Лайли муҳаббатига гирифтор бўлишдан илгари Қайс халқ ичида гўзал ахлоқи ва нодир истеъдоди билан танилган эди. Бу ўсмирни барча ҳурмат қилиб, келажагига умид билан қарар эди. Ҳатто Лайлининг отаси ҳам Қайс ҳақида юқори фикрда бўлган. Шундай зукко, Худо ярлакаган йигитнинг бир қиз ишқида эс-ҳушидан жудо бўлганини эшитиб, афсус чекади, унинг ота-онасига ачинади:

Не эркин анинг атоси ҳоли?
Бечора аносининг малоли? (9—112).

Навфал ҳам Лайлининг отасига ёзган мактубида Мажнуннинг таърифини қилади:

Қайс улки, Арабда бебадалдур,
Ҳар фазлда эл аро масалдур...
Хайлинг аро касби илм қилмиш,
Оламда неки илм бор — билмиш.
Сен доғи ишин билур эмишсан,
Доим таърифин қилур эмишсан (9—159).

Маълум бўладики, Лайлининг отаси қизини Мажнунга унинг паст табақадан эканлиги учун эмас, балки айнан девоналиги, телбалиги учун бермаган. Чунки Қайснинг отаси ҳам Лайлининг отаси каби бир қабила-нинг бошлиғи бўлиб, бойликда ҳам, обрў-эътиборда ҳам ундан кам эмас эди.

Лайлининг отаси уни куёв қилишдан ор этиши — Мажнуннинг халқ томонидан қабул қилинмаганлигига ишора. Мансур Ҳалложни дорга осган, Насимийнинг терисини шилган, Боязид Бистомийни етти марта туғилган шаҳридан бадарға қилган жоҳил оломон Мажнунни ҳам рад этди.

Фавқулодда истеъдоди ва қобилияти билан ажралиб турадиган хос кишилар бўлади. Бу тонфага худди шундай устунлиқни берган Худованди карим уларнинг кейинги ҳаёти ва фаолиятига ҳам Ўзи раҳнамолик қилади. Улар махсус тайёргарликка, устозу мураббийларга кўпда эҳтиёж сезавермайдилар. Оллоҳнинг марҳамати билан улар ҳар қандай илм ва ҳунарни жуда тез ва

осон ўзлаштирадилар. Оддий кишилар қила олмайдиган имкониятларга эга бўладилар. Айни шу афзалликлари туфайли авом халқдан ажралиб турадилар. Уларнинг бундай ғаройиб ҳоллари, ажабтовур сўзларини оддий кишилар қабул қила олмайдилар ва кўпинча уларга душманлик билан муносабатда бўладилар. Мажнун ҳам ана шундай хос кишилар жумласига киради. У ҳали бола экан, тилидан илоҳий каломлар ёғилади:

Бўлғоч тили лафздин хабарлиқ,
Ҳар лафзки, деб бори асарлиқ.
Чун айлай бошлади такаллум,
Эл ҳушин этиб такаллуми гум (9—61).

Фарҳод ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин:

Сўзидин зоҳир асрори илоҳий,
Жамолидин аён анвори шоҳий (8—273).

Фарҳод ва Мажнун ишқини тушуниш учун даставвал Навоийнинг ишқ ҳақидаги қарашларини аниқлаб олиш керак. Маълумки, «Маҳбуб ул-қулуб» асарида у ишқни учга бўлади:

«Биринчи қисм» — оддий кишилар ишқи бўлиб, халқ орасида машҳур, кенг тарқалгандир. Айтадиларки: «Фалончи одам фалончига ошиқ бўлибди». Бу хилдаги одамлар кимгадир ошиқ бўлиб, изтироб чекиб, шунинг хаёли била юрадилар. Бу ишқ жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси шаръий никоҳдир.

Иккинчи қисм — алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзин пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқи-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади.

Учинчи қисм — сиддиқлар — ҳақгўйлар ишқи бўлиб, улар Ҳақнинг жамолини очиқ кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг учун матлубдирлар. Уларнинг Ҳақни кўз билан мушоҳада қилиш умидлари ўзни унутиш даражасига етган ва бундан ҳам ўтиб, ҳалок бўлиш мақомига кўтарилган бўлади»¹¹.

¹¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб (Насрий баён муаллифи И. Махсумов). Тошкент, 1983. 52—54-бетлар. Ўқувчига тушунарли бўлсин учун асарнинг асл матнидан эмас, насрий баёидан фойдаландик.

Навоийнинг ўзи ҳам пок ишққа мансуб бўлиб, шу орқали илоҳий муҳаббатдан умидворлик қилар эди. Шунинг учун ҳам у «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларида «алоҳида фазилат эгаларига хос» бўлган пок ишқнинг юксалиб, ҳақиқий ишққа айланиш жараёнини бадий тимсоллар воситасида кўрсатиб беради.

Навоий ўз қаҳрамонларининг пок ишқ соҳиби эканлигини дostonларнинг бошидан-охирига қадар ўрни-ўрни билан таъкидлаб боради. Айтайлик, Фарҳод ёшлигиданоқ поклик тимсоли эди:

Демонким, кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок (8—72).

Фарҳоднинг қисмати азалдан пок ишқ йўлида покбозлик эди. Шоир унинг покбоз эканлигини Меҳинбону тилидан шундай тасвирлайди:

Деди кўнглида Бонуки: бу гамнок
Ки, мундоқ мумкин эрмас гавҳари пок.
Манга худ барча ҳоли бўлди равшан
Ки, қилмиш ростлик иш, поклик фан.
Чу йўқтур бир назар қилмоққа тоби,
Чиқорға ёвушур жони хароби.
Малакдур келган инсон суратида,
Малаквашлиқ мубарҳам ҳайъатида...
Анга кўзу кўнгул жуз пок эмасдур,
Назарда пок кўздин бок эмасдур (8—275—276).

Шу кичкина парчада пок ва поклик сўзлари тўрт марта тилга олинади. «Навоий нимага эътиборни кучайтирмоқчи бўлса, ўқувчи диққатини асар давомида бот-бот ўша нуқтага жалб қилаверади, ана шу мақсадига камарбаста бўлиши мумкин сўзларни қайта-қайта тилга олаверишдан ҳеч ҳам эринмайди. Чунки у китобхон диққатини керакли нуқталарга йиғиб бориш санъатининг пири комили»¹². Шу нуқтаи назардан оладиган бўлсак, «Фарҳод ва Ширин» дostonида энг кўп зикр этиладиган сўзлар бу — поклик ва фано. Бу асарнинг пок муҳаббатга бағишланганлиги ва тасаввуфга алоқадорлигини яна бир карра тасдиқлайди.

Меҳинбону Хусравнинг совчиларини: «Ширин эркак зотини хушламайди»,—деган баҳона билан қайтарган

¹² Олим С. Ишқ, ошқ ва маъшук. Тошкент, 1992. 15-бет.

эди. Бунн эшитган Хусрав ўз элчиси орқали: «Шириннинг эр жинсига майли йўқ бўлса, унинг Фарҳод билан ишқи мижаросини қандай тушунмоқ керак?»—деган мазмунда гап қилади. Шунда Меҳинбону жавоб бериб айтадики: «Бу ҳар қандай манфаат, ҳирсу ҳавасдан холи бўлган пок ишқдир. Улар бир-бирининг қўлини ушлаш тугул, тузукроқ кўриша олганлари ҳам йўқ: бор-йўғи икки-уч бор учрашдилар, шунда ҳам бир-бирини кўрар-кўрмас иккаласи-да ҳушдан кетдилар»:

Бу кун Фарҳод ул озодавашдур
Ки, йўқлуқ бодасидин журъакашдур.
Фано ўти аро андоқки хошок,
Вужуди хирманин пок ўртамиш, пок.
Бўлубтур уйла Ҳақ зотида фоний
Ки, йўқтур анда ўзлукнинг нишони... (8—309).

Навоий дoston нихоясида пок ишқи туфайли Фарҳод пировард-натижада Ҳаққа қовушди, дейди:

Вужудин ўртаб оташнок ишқи,
Солиб ўт олам ичра пок ишқи...
Вале ваҳдатда жони поки онинг
Бўлуб Ҳақ бирла истихлоки онинг (8—449—450).

«Лайли ва Мажнун»да ҳам шоир пок ишқни куйлаётганини ўрни-ўрни билан уқтириб боради. Чунончи, ёшлигидаёқ Мажнуннинг:

Кўнгли сори ишқ бўлди мойил
Ким, йўқ манга бўйла пок манзил (9—60).

Пок ишққа мансуб инсоннинг азалдан тийнати пок бўлади. Шунинг учун ҳам шоир ўз қаҳрамонларининг барчасини — Фарҳод билан Ширинни ҳам, Лайли билан Мажнунни ҳам «гавҳари пок» сифати билан тилга олади. Масалан, Мажнун ҳақида:

Чун топди бу навъ гавҳари пок,
Баҳр ўлди бу завқдин тарабнок (9-69),—

деб ёзса, Лайли таърифиди:

Пок эрди нечукки рост даъви,
Бикр эрди нечукки хос маъни (9-67) —

дейди.

Ёки Лайли энагасининг икки ошиқнинг учрашувига
гувоҳ бўлгани ҳақидаги фаслнинг ниҳоясида ўқиймиз:

Дояки, бу ишқи пок кўрди,
Ул шуълаи сўзнок кўрди (9-103).

«Пок ишқининг сўзон шуъласи дояни ҳайрон қолди-
ради. Лайли ҳам, Мажнун ҳам унинг кўз ўнгида беҳуш
бўлиб йиқиладилар. Висол мазмуни улар учун гўёки
муҳаббат оташи ичра тўлганмоқ эди»¹³.

Лайли ва Мажнун ишқининг пок эканлиги хусусида
шоир, жумладан, шундай ёзади:

Мажнун соғиниб ўзини Лайли,
Айлар эди нозу ишва майли.
Лайли ўзини соғинди Мажнун,
Шукр эттики, ёри эрди мақрун.
Ул бул бўлди-ю, лек бу ул,
Топмади арода иккилик йўл.
Ҳар ишки, ўтиб ҳалокликдин,
Айру эмас эрди покликдин.
Ишқ аҳли бу навъ ўлсалар пок,
Гар васл муаббад ўлса, не бок?
Ошиқки, муроди ком бўлғай,
Ошиқлик анга ҳаром бўлғай (9-250).

Фарҳод ва Ширин каби Лайли ва Мажнун ҳам уч-
рашганда уларнинг сўзлашгали ҳоли йўқ — иккаласи
ҳам ҳушидан кетади:

Бўлғонда бу васл ошкоро,
Нутқ урғали йўқ бирнга ёро.
Не бу анга дарду розин айтиб,
Не ул ғами жонгудозин айтиб (9-103).

Лайли ўз мактубида буни эътироф этади:

Эй бўлғали ишқим ичра мадҳуш,
Бир журъаи васл қилмағон нўш! (9-229).

Уларнинг ишқи ҳам ўзларидай пок эди. Достонлар-
да тасвирланган тўсиқлар, қарама-қаршиликлар бу —
нафс хархашалари, дунёнинг жабру ситамлари, илоҳий
ишқдан беҳабар жоҳил оломоннинг таъна-маломатла-

¹³ Ҳ а қ қ у л И. Тасаввуф ва шеърият. 155-бет.

ри. Ширин ва Лайли ҳам Фарҳод ва Мажнун учун мақсад эмас, балки илоҳий ишқ камолотини касб этиш йўлида бир восита эдилар. Тасаввуфда бу мазҳар деб юритилади. Мазҳар — илоҳий жамол ё камолни ўзида акс эттирган киши. Ҳақ ошиқлари кўпинча мазҳарни севиш орқали ҳақиқий ишққа етадилар. Ширин ва Лайли ҳам Фарҳод ва Мажнун учун ана шундай мазҳар эдилар. Ширин ва Лайли мисолида уларнинг ишқи конкретлик касб этди. Румий маснавийларидан бирида ҳақиқий ишққа етганидан кейин Мажнун учун Лайлининг аҳамияти қолмагани хусусида сўз бориши шундан.

Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам — ишқ фарзанди. Уларнинг зуваласи ишқ билан қорилган. Ўсиб-улғаяр экан, улар ўзларидаги ғайритабiiй ҳолатлар, фавқулодда табнати ва истеъдоди, бошқаларга ўхшамаслиги билан ажралиб туради. Иккаласи ҳам илму ахлоқда етук, жисмонан гўзал. Диққат қилинса, Фарҳоднинг ҳам, Мажнуннинг ҳам бошига тушган бутун савдолар улар замонасининг бор илму ҳунарини эгаллаб олганидан кейин бошланади. Чунки тасаввуфга кўра камолотга ишқ орқали эришилади. Достоннинг муқаддимасидаёқ:

Эй ақл сенинг йўлунгда ғофил

Ким, телба сенинг йўлунгда оқил (9-8), —

деган шоир «бу тараф кўнгулга йўл» эканлигини таъкидлаган эди. Кўнгилни ҳаракатлантирувчи куч эса — ишқ.

Инсон руҳининг ўз аслига — Парвардигорига интилиши икки йўл билан — тариқат ёки ишқ орқали амалга ошади. Масалан, «Лайли ва Мажнун» достонида Қайснинг бирор-бир пирнинг таълимини олганлиги ҳақида ишоралар йўқ. Унинг пири бевосита Ҳақнинг ўзи эди. Фарҳод эса тариқат йўлини босиб ўтади. Шу ўринда, бир нуқтага эътибор қаратайлик: Фарҳоднинг туғилиши олдиндан башорат қилинган. Бу нарса кўпроқ пайғамбарлар, валийлар ҳаёти билан боғлиқлиги маълум. Чунончи, машҳур шайх Бобойи Самосий Бухоро яқинидаги Қасри ҳиндувон қишлоғидан ўтар экан, бу ерда бир валий дунёга келишини башорат қилади ва ўша назаркарда инсон — Баҳоуддин Нақшбанд туғилганида унинг тарбиясини шогирди Амир Кулолга топширади. Шунга ўхшаб, афсонавий донишманд Жомосп Фарҳоднинг туғилишидан хабар бериб, унинг тарбияси билан шуғулланишни Сухайлога васият қилади. Зотан, Навоий талқинида Фарҳод ҳам валийликдан бебаҳра

эмас. Салосил кўрғонида бандиликда экан, ниғаҳбонлар унинг юзида валийлик нуруни кўрадилар:

Дедилар борча: к-эй оламда нодир
Валоят нури рухсорингда зоҳир (8-337).

Худди шунинг учун ҳам Хусрав уни ўлдиришга журъ-
ат этмайди:

Валоятдин кўруб ҳолида партав,
Ани ваҳм айлаб ўлтурмакка Хусрав (8-362).

Арманиядаги тоғда тош қазийтган кишилар эса уни
хатто Рух ул-амин — Жабронлга ўхшатадилар:

Ўлуб ер, дедилар, ул хайл ғамнок
Ки, эй Рух ул-аминдек гавҳаринг пок (8-226).

Маълум бўладики, Фарҳодга қабул назари Жомосп-
дан этган. Суҳайло Фарҳоднинг исмини сўраб ва савол-
жавоб орқали унинг яна керакли белгиларини билиб
олгач, у Жомосп башорат берган ва ўзи кутган саодат-
ли инсон эканлигига ишонч ҳосил қилади. Фарҳодга на-
сиҳатлар қилиб, унга аждаҳо, Аҳраман ва темир пай-
кардан хабар беради ва Суқрот ҳузурига олиб боради-
ган йўлни кўрсатади. Аждаҳони енгиш учун самандар
ёғини тухфа этади. Самандар — олов ичида яшайдиган
жонивор. Демак, унинг ёғи — ишқ рамзи. Иброҳим Ха-
лилуллоҳни ҳам Намруд ёққан оловдан унинг Оллоҳга
бўлган ишқи қутқарган эди. Худди шундай Фарҳодни
ҳам аждаҳо, Аҳраман ва темир пайкар балосидан ило-
ҳий ишқ халос этади. Булар аслида тасаввуфий рамз-
лардир.

Шундай қилиб, Суҳайлони Фарҳоднинг биринчи пи-
ри, дейиш мумкин. Маълумки, тасаввуфда бир неча
пирнинг таълимини олиш расм эди. Шайхлар шогирд-
ларини имконлари даражасида тарбиялагач, истеъдо-
дига қараб уларни ўзларидан кучлироқ пирларга тав-
сия этганлар. Суҳайлонинг Фарҳодга ўзи билган нар-
саларни ўргатиб бўлгач, уни Суқрот сари йўллаши ҳам
айни шу нарса билан изоҳланади.

Темир пайкарни енгиш сари борар экан, йўлда Фар-
ҳодга Хизр йўлиқади. «Келибтурмен санга бўлмоққа ҳо-
дий» (8-164), — дейди у. Хизр оби ҳайвон — тириклик
сувини излаб топган ва уни ичиб, абадий ҳаётга эриш-
ган пайғамбар сифатида кўпгина халқлар адабиётида

учрайди. У қаҳрамонларни қийин ва мушкул аҳволдан қутқарадиган, уларга ёрдам берадиган, мақсадга эл-тувчи тўғри йўлни кўрсатадиган халоскор сиймосида тасвирланади.

«Хизрни Фарҳоднинг иккинчи пир, деб қабул қилиш мумкин,—деб ёзади Н. Комилов,—аммо у улуғ мақсад сари таважжуҳ этган Фарҳодга ғойибдан келган мададдир. Фарҳод Хизр маслаҳатига кириб, жомга қарайди ва унда Суқрот маскан тутган тоғни ҳамда ғорни кўради. Шайх қанча улуғ бўлса, у макон тутган тоғ ҳам шунча баланд ва маҳобатли, унга етишиш азоби ҳам оғир»¹⁴.

Фарҳодда валийлик бўлса, Мажнунда малаклик мавжуд (Достонда бир неча ўринда у малакка ўхшатилади). Айни пайтда унинг валийларга ўхшаш жиҳатлари ҳам йўқ эмас:

Одоби ҳидоят аҳли янглиғ,
Ойини валоят аҳли янглиғ (9-232).

Фарҳод ва Мажнун тимсолида Навоий пок ишқда ўртаниб, ҳақиқий ишққа етган — камолотга эришган ошиқлар сиймосини яратади. Ишқнинг инсонни қусурлардан халос этувчи, уни камолотга етказувчи хусусиятга эга эканлиги тўғрисида «Лайли ва Мажнун» достонининг мажозий ва ҳақиқий ишқ шарҳига бағишланган бобида ёзади. Навоийнинг нуқтаи назарига кўра мажозий ишқ — кимйё: у инсонни поклайди. Бу ишқда ўртанган ошиқнинг хокий вужуди пировард-натижада олтинга айланади. Маълумки, қадимги кимёгарлар турли моддаларни юқори ҳарорат остида олтинга айлантириш мумкин, деб ишонганлар ва бу орзу йўлида кўп куч сарфлаганлар. Ишқ ҳам — ўт. Ўт бўлганда ҳам энг ёндирувчи, энг куйдирувчи ўт. Унинг таъсирида ошиқдаги ношойиста, ёмон хислатлар маҳв бўлиб, руҳ покланади. Бу жараён — кимёланишни Навоий ишқи мажозий деб атайди. Ана шу кимёланиш босқичидан ўтган ишқ энди ойинаи жаҳоннамолик касб этади. Ойинаи жаҳоннамолик — ҳақиқий ишқ мақоми. Ойинаи жаҳоннамо аслида ошиқ солиқнинг қалби. Дунё, вужуд, нафс ташвишларидан қутулган, уларнинг борлигини унутиб, бутун фикру зикрини ягона Оллоҳга қаратган инсоннинг қалби ойинадай пок бўладики, бутун дунё, унда юз бераётган воқеа-ҳодисалар бу кўзгуда акс этади. Унда Оллоҳ нури,

¹⁴ Комилов Н. Суқрот — комил инсон тимсоли.

илоҳий файз ҳам жилваланиб туради. Бу ҳақда шоир шундай ёзади:

Хуршиди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен.
Қим қилди санга назарни равшан,
Қўрди еру кўкдагин муайян.
Чун боққали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти — ёр топти (9-295).

Шу тариқа, ишқнинг аввал кимёлик, кейин ойинаи жаҳоннамолик хусусиятини баён этар экан, дейди:

Гарчи ики навъ ўтти рози,
Аввалғини англагил мажозий (9-295).

Маълум бўладики, Фарҳоднинг аждаҳо, Аҳраман ва темир пайкарни енганидан кейин жоми жаҳоннамони қўлга кўритиши рамзий маънода бўлиб, нафс ва дунё алоийқларидан қутулган Фарҳод қалбининг ойинаи жаҳоннамога айланганига ишоради.

Ҳоқон хазинасидаги Искандар ойинаси ҳам аслида Фарҳоднинг ўз кўнгли бўлиб, тарнқат йўлида ранжу машаққат чекиб, нафсоний интилишлардан воз кечиб, руҳоний фазилатлар касб этгач, у кўзгудай норлаб, ҳамма нарсани ўзида акс эттиради.

Лайлининг ишқи йўлида одамлардан, дунёдан узилиб, биёбонга чиқиб кетган, нафсини ҳам, жисминини ҳам унутган, қаёққа боқса — фақат маъшуқасини кўрадиган Мажнуннинг-да қалби ғуборлардан тозаланиб, илоҳий шуъладан равшанлашган — ойинаи жаҳоннамога айланган. Навфал қўшинидан енгилаетган Лайлининг отаси ўз қизини ўлдиришга қасд қилганини у кўнгил кўзгусида кўради ва Навфалдан урушни тўхтатишни сўрайди ҳамда бунинг сабабларини айтиб беради. Навфал унинг сўзларига ишонади ва қўшинини қайтариб олиб кетади. Ота-онасининг фарзанд ғаму ҳасратида дунёдан ўтгани-ю, Лайлининг жон таслим қилаётганини ҳам у кўнгил кўзгусида кўради.

Шундай қилиб, кимёланиш — тариқат, ойинаи жаҳоннамолик эса ҳақиқат босқичига тўғри келади. Шунга мувофиқ, Навонӣ Фарҳод ва Мажнуннинг Ширин ва Лайлига етиш йўлида чеккан ранжу машаққатлари, алам-изтиробларини — мажозий ишқ, икки ошиқнинг ўз маъшуқларига етиб, сингиб-бирлашиб кетганини — ҳақиқий ишқ, деб атайди.

Фарҳод ҳаёти бошдан-оёқ мажозий ишқнинг ҳақиқий ишққа айланиш жараёнини ўзида акс эттиради. Илоҳий ишқ Фарҳоднинг зуваласига қўшиб қорилган. Шунинг учун ҳам туғилган кунидан бошлаб уни исмсиз бир дард ўртайди. «Кичикдин эрди қисмим дард ила доғ» (8-413), —деб эътироф этади кейинчалик буни қаҳрамоннинг ўзи ҳам. Лекин мазкур дарднинг сабабини унинг ўзи ҳам, атрофдагилар ҳам тушунмайди. Натижада Фарҳоднинг дардли кўнглини очиш учун отаси тўрт фаслга мослаб қаср қурдиради, бу фойда бермагач, тожу тахтини таклиф этади. Аммо пок ишқда ўртаниб, ҳақиқий ишқдан насиба излаётган ошиқни дунёвий ишлар мутлақо қизиқтирмайди.

Маълумки, тасаввуфда ишқ Ҳусн ва Ишқ тортилиши тарзида тасаввур қилинади. Шу маънода, Фарҳод вужудининг ибтидодан дарду сўзда ўртаниши унинг қалбига илоҳий ишқ учқуни тушгани билан изоҳланса, ҳоқон хазинасидаги тилсимли ойина — илоҳий жазба — Ҳаққа тортилиш эди. Баҳоуддин Нақшбанддан: «Бу даражага қандай эришдингиз?»—деб сўрашганида: «Тангри жазбасидин бир жазба инсон ва жин амали учун баробардур ҳукми била бу саодатқа мушарраф бўлдуқ»¹⁵, —деб жавоб берган эканлар. Фарҳод ҳам шундай илоҳий жазба туфайли тариқатга кириб, Суҳайло таълимини олади, Хизр мадади билан аждаҳо, Аҳраман ва темир пайкарни енгиб, Жамшид жомини қўлга киритади, яри комил Суқрот суҳбатига етади.

Суқрот Ҳаққа стишинининг икки йўли бор, дейди:

Бири ўзлукни қилмоқ бўлди фоний,
Яна бир доғи топмоқ бўлди они (8-180).

Бу мақомга эса ишқи мажозий орқали эришилади:

Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ уйлаким ишқи мажози (8-180).

Ўз қаҳрамонини Суқрот санаб кўрсатган барча синовлардан олиб ўтган, ранжу машаққатлар ўтида обдон тоблаб, унинг ўзлигидан асар қолдирмаган шоир дoston ниҳоясига бориб Фарҳоднинг мажозий ишқи ҳақиқий ишққа айланганини таъкидлайди:

¹⁵ Алишер Навоӣ. Асарлар. Ўн беш жилдлик. 15-жилд. Тошкент, 1968. 131-бет.

Вужудин ўртаб оташнок ишқи,
Солиб ўт олам ичра пок ишқи.
Кечиб аввал диёру хонумондин
Вале сўнгра жаҳондин, балки жондин.
Ўтар дам ўйла фоний бўлди мутлақ
Ким, ул ишқини боқий айлади Ҳақ.
Вужудин ўртаб ул сўзу гудози,
Ҳақиқатқа бадал бўлди мажози (8-449).

Навоий «Ҳақиқатқа бадал бўлди мажози»,— дейиш билан «Фарҳод мажозий ишқ, яъни Ширинга муҳаббат йўлида ҳамма нарсадан воз кечди, ҳатто жонининг ҳам баҳридан ўтди, шу тариқа руҳан ёрига қўшилди, демак, унинг ана шу мажозий ишқи охири ҳақиқий ишққа айланди, у Оллоҳнинг васлига мушарраф бўлди»,— демоқчи»¹⁶. Мажнун мисолида бунин Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлайди:

Мажнунга бири бўлуб мусаллам,
Баҳра топти икинчидин ҳам (9-296).

М. Имомназаров ҳам Фарҳодни «инсоний ва маънавий камолот тимсоли»¹⁷,— деб таърифлайди.

Шу ўринда, таъкидлаш керакки, дунёвий муҳаббат каби илоҳий ишқ ҳам икки томонлама бўлади: Оллоҳ ўз севгисини ғайбий ишоратлар орқали билдиради. Олам ҳам, Одам ҳам Оллоҳ муҳаббатининг меваси. У севмаса, яратмас ва ўзига чорламас эди. Ўз навбатида, инсон ҳам севмаса ва интилмаса, Оллоҳ муҳаббатига эришолмайди. Бу севги икки кўринишда намоён бўлади: 1) Оллоҳ бандасини севиб қолиб, унинг қалбига илоҳий ишқ ўтини солади; 2) банда ўз Парвардигорига муҳаббат қўйиб, унинг ишқида ҳамма нарсадан воз кечади ва бу ранжу машаққатлар эвазига Оллоҳ ҳам лутфу марҳамат кўрсатиб, уни ўз яқинларидан қилади. Чунончи, «Фарҳод ва Ширин»да аввал Фарҳод Ширинни кўриб, ошиқ бўлади ва риёзатлар чекиб, унга интилади. Унинг сидқу садоқатини кўрган Ширин ҳам севгилисининг пок муҳаббатига муҳаббат билан жавоб беради. Мажнунга эса, аксинча, дастлаб Оллоҳнинг ўзи назар ташлади — жамолини кўрсатди ва унга масту шайдо бўлган Мажнун бору йўқни тарк этиб, бу илоҳий маҳбубага етиш

¹⁶ Олим С. Мажоздан мақсад — ҳақиқат.

¹⁷ Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз (Фарҳоднинг Юнонга сафари). 149-бет.

учун интилди. Лекин улар ўртасида муқаррар тўсиқлар бор эди. Бу — дунё, одамлар ва жисм. Қачонки, ишқ йўлидаги ранжу машаққатлар ўтида улардан асар қолмади — Фарҳод ҳам, Мажнун ҳам ўз Парвардигори билан қўшилиб, бир бўлиб кетди. Достонларнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» деб аталиши, яъни бирида йигитнинг, иккинчисида эса қизнинг биринчи ўринга қўйилиши ҳам шунга ишора бўлса, ажаб эмас.

Фарҳод сиймосида футувват ва нақшбандия таъсири бирмунча бўртиб кўринади. Унда жавонмардларга хос бўлган эзгу фазилатлар — саховат ҳам, шижоат ҳам, садоқат ҳам, ҳиммат ҳам — ҳамма-ҳаммаси мужассам!

Ешлигидан халқни ўйлаши, унинг оғирини енгиллатишга уриниши, «кўнгли эл озоридан озор» топиши, «эл андуҳидан ғамнок» бўлиши, филдан ҳам кучлилигига қарамай, чумолига ҳам озор бермаслиги, тақдир зарбаларини ўзига олиши, жонига қасд этган кишига ўзини қурбон қилиш даражасидаги дарвештабиат инсон бўлганлиги Фарҳоднинг ҳақиқий жавонмард эканлигини кўрсатади. Ўзининг фавқулодда хусусиятлари, алоҳида истеъдодига қарамай, у сира халқдан ажралмаган, тарки дунё қилмаган, аксинча, «Дил ба ёру даст ба кор!» («Кўнглинг ёр — Ҳудодаю қўлинг ишда бўлсин!») шиорини тутган қаҳрамон. У ҳамиша халқ хизматига камарбаста бўлишни, элга манфаат етказишни ўйлайди. Бу нарса, айниқса, Фарҳоднинг Ширинни излаб, Арманияга борганида тоғ қазувчиларнинг оғир ва самарасиз меҳнатини кўрганида намоён бўлади.

Ҳунарни асрабон неткумдир охир,
Олиб тупроққа му кеткумдур охир?! (8-230) —

деб «мазлуми ситамқаш» халққа ёрдамга шошилади. Бугина эмас. У Ширинни кўргач, маъшуқаси учун қаср қуради, унинг атрофида ҳовуз ясайди. Буларнинг бари тоғнинг тошларини йўниб яратилганлигини ҳисобга олсак, Фарҳоднинг ёр йўлида қанчалик ранжу машаққат чекканлиги аён бўлади. Бу билан Навоий ёр учун, Ҳақ учун уларнинг ризосига сабаб бўладиган улуғ ишлар қилиш кераклиги ғоясини илгари сураётганлигини илғаб олиш қийин эмас. Шу тариқа, Фарҳодга жавонмардлик ғоялари сингдирилган: Фарҳод маъшуқаси учун машаққат чекиб, тоғдаги қалъага сув олиб келади. Бундан биргина Ширин эмас, балки бутун халқ баҳраманд бўлади. Ҳақ йўлида қилинган ишнинг халққа ҳам манфаати бисёр, демоқчи бу билан шоир.

Бу — Навоийнинг инсон ҳақидаги қарашлари тизимида энг муҳим нуқта. Шоир нуқтани назарига кўра инсоннинг инсонлиги аввало унинг ижтимоий фаолияти, халққа фойда келтириши, элнинг оғирини енгил қилиши билан белгиланади. Жамиятга фойдаси тегмайдиган, халқ ғамини ўз ғами деб билмайдиган одам — одам аталишга нолойиқ:

Одамий эрсанг, демагил одами
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами,¹⁸—

дейди бу ҳақда у. Фарҳоднинг илму ҳунар ўрганишга жидду жаҳд кўрсатиши шундан. Воқеан, Ширин ҳам одабийликни ошиқликдан устун қўяди:

Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур (8-393)

Бундай қарашлар «Лайли ва Мажнун»га ҳам сингдирилган. Чунончи, «ишқ кўрган», «ғам дашти аро югурган» Навфал ишқни, унинг қудратини эътироф этса-да, Мажнуннинг халқдан узилиб, хилватни ихтиёр айлашини ёқламайди. Зеро, тасаввуфни Муҳаммад суннатига мувофиқлаштирган нақшбандияда узлат йўқ. Аксинча, у одамлар билан бирга бўлишни, жамият ичра хилват қилишни тарғиб этади. Футувват эса бошдан-оёқ амалий характердаги таълимот. Шунинг учун Навфал Мажнуннинг Оллоҳнинг ердаги халифаси, оламнинг мақсадмоҳияти бўлган одамлардан қўл ювиб, ҳайвонлар билан дўст тутинишини оқламайди. Сенинг бу ишинг

Ақл олида бесабаб кўрунди,
Сендин манга бас ажаб кўрунди (9-156),—

дейди.

Аслида Мажнун ҳам футувватдан бебаҳра эмас. Бу ҳақда Навоий ёзади:

Мажнунки, футувват аҳли эрди,
Эҳсону мурувват аҳли эрди.
Ҳуш ўлса димоғи ичра сокин,
Тарки адаб эрмас эрди мумкин (9-232).

¹⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-жилд (Ҳайрат ул-аброр). Тошкент, 1991. 240-бет.

Никоҳ кечаси Навфалнинг қизи Мажнунга кўнглини ёриб, севган йигити борлигини айтади. Ундан футувват расмини кўргизиб, мурувват этишини — икки ошиқнинг уволига қолмаслигини сўрайди:

Бу навъ мурувват ўлса сендин,
Изҳори футувват ўлса сендин (9-236).

Буни эшитган Мажнун жавонмардлик намунасини кўрсатиб, никоҳ гўшангасидан тўғри дашту биебонга чиқиб кетади.

Қалбига илоҳий ишқдан учқун тушган кундан бошлаб Мажнуннинг манзил-макони — дашт. Даштга чиқиб кетиши — унинг ишқ оламига киришига ишора. Тасаввуфда дашт — ишқ бепоёнлигининг рамзи. Буни шоирнинг ўзи ҳам таъкидлайди: «Келди бу дашт — ишқ дашти» (9-53). Унинг охирига ҳеч ким етмаган ва ундан ҳеч ким қайтиб келмаган. Даштдан қалашиб ётган инсон суяклари шундан далолат беради.

Мажнун — Боязид Бистомий йўлидаги ошиқ. Бу буюк тасаввуф шайхи суфра — мастлик, беҳудлик йўлининг тарафдори бўлган. Унинг уқтиришича, илоҳий шароб ҳисобланмиш Оллоҳ муҳаббатидан масту мустағрақ бўлган, ўзини унутган кишигина илоҳий маърифатни ҳис қила олади. Маст бўлмаган одам — ошиқ эмас. Мумтоз адабиётда май ва мастликнинг бу қадар авж пардада куйланишининг сабаби шунда.

Жунайд Бағдодий унга қарама-қарши саҳв — ҳушёрлик маслигини афзал билади. Чунки суфра фақат солиқнинг ўзини қутқарса, саҳвдан бошқалар ҳам фойда кўради. Шунинг учун ҳам у суфрадаги одамни денгизга шўнғиб, гарқ бўлган, саҳвга қайтганни эса уммондан гавҳар доналарини топиб чиққан кишига ўхшатади. Чунончи, Мажнуннинг ўзидан бошқага нафъи теккан эмас, Фарҳод қазган ариқ ва ҳовуздан эса нафақат Ширин, балки бутун халқ баҳраманд бўлади.

Мажнун — кўнгил одами. Мажнун йўли — кўнгил орқали Ҳақни таниш ва унга етиш йўли. Шоирнинг ўзи нақшбандия тариқатида бўлса-да, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, Робиа Адвия каби сўфийлар йўлини ҳам инкор этмайди, аксинча, уларнинг фаолиятлари ва эришган мақомларига эҳтиром билан қараб, бир қанча асарларида бу буюк инсонлар номини тилга олади, улар билан боғлиқ ривоятларни келтиради.

Мажнун гуллар билан сирлашади, ҳайвонлар билан

тиллашади. Наботот ва ҳайвонот олами унга хайрихоҳ, унинг дардини енгиллатишга ҳаракат қиладилар. Хусрав Салосил ғорида банди қилганида Фарҳоднинг ҳам худди шундай қушлар ва ҳайвонлар билан дўстлашгани, роз айтишганини кўрамиз. Ширин ўз мактубида шунга ишора қилиб: «Сен Сулаймон мақомини эгаллабсан», дейди. Ўз қаҳрамонларининг наботот ва ҳайвонот олами билан дўстлиги орқали Навоий оламнинг бир бутунлиги — ўсимликлар ҳам, инсонлар ҳам ягона Оллоҳнинг ижоди эканлиги, шундай бўлгач, улар орасида қарама-қаршилиқ эмас, аксинча, бирлик, уйғунлик бўлиши жоизлиги ғоясини илгари суради. Зеро, заррадан коинотга қадар ҳамма нарсада Оллоҳ у ёки бу даражада зуҳур этган. Табиатни топташ, қушлар ва ҳайвонларни қириш ҳам бу нуқтаи назарга кўра Оллоҳга қарши хатти-ҳаракатлар сирасига киради, Демак, уларни дўст тутиш керак. Барчанинг Парвардигори — ягона Оллоҳ. Ўсимликлар ҳам, қушлар ҳам ўзига хос тарзда Оллоҳнинг зикрини айтишади. Мана, Навоий қандай олижаноб ғояларни илгари суради. Шу ўринда, Баҳоуддин Нақшбанд билан боғлиқ қуйидаги ривоят диққатга сазовор: «Нақшбанд ҳазратлари оқ от миниб юрар экан. Бунинг сабабини суриштирганларида у зот: «Атрофимиздаги жонли ва жонсиз нарсаларнинг Оллоҳ шаънига айтаётган мадҳиясини от устида яхшироқ эшитаман», — деган маънода жавоб берган экан¹⁹.

Навоий маънавий гўзалликни инсоний гўзалликдан ажратиб қарамагани сингари илм билан ҳунар ҳам ўзаро омухта бўлиши тарафдори. Яъни, маънавий етук киши жисмоний жиҳатдан ҳам гўзал бўлса, бу — комил гўзаллик ҳисобланади. Шунга ўхшаб, илмли одамнинг ҳунари ҳам бўлса, ўз навбатида, ҳунарманд ҳам илму маърифатдан бохабар бўлса, ҳақиқий баркамоллик — шу. Инсоннинг ҳам жисмонан, ҳам маънан, ҳам илмда, ҳам ҳунарда етук бўлиши мақсадга мувофиқ эканлигини шоир Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон Мирзога берган таърифида ҳам таъкидлайди: «...ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била ораста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигитдур»²⁰. Фарҳодда айни жиҳатларнинг бари мужассам: у барча илмларни эгаллаш баробарида ҳамма ҳунарлардан ҳам хабардор,

¹⁹ Султон И. Баҳоуддин Нақшбанд абадияти. Тошкент, 1994. 42-бет.

²⁰ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. (Мажолис ун-нафоис). Тошкент, 1997. 169-бет.

маънавий жиҳатдан етук бўлибгина қолмай, жисмоний томондан ҳам кучли ва гўзал, мард ва шижоатли. Халқ билан ҳамнафаслиги, ҳамиша элу юрт хизматига камарбасталиги, ўз илму ҳунарини одамларнинг оғирини енгил қилиш, уларнинг фаровонлиги, бахт-саодатини таъмин этишга сарфлаши унинг жавонмардлиги ва нақшбандия тариқатига мансублигини кўрсатади. Нақшбандия Оллоҳга етишнинг энг тўғри ва самарали воситаси сифатида худди шу йўлни тарғиб-ташвиқ этарди.

Шундай қилиб, Алишер Навоий Фарҳод сиймосида тариқат (нақшбандия) йўли билан, Мажнун мисолида ишқ воситасида Ҳаққа етишган ошиқ солиқ тимсолини яратган.

НАСИБА БОЗОРОВА

КҲНГИЛ ТИМСОЛИ ВА ТАСВИР САНЪАТИ

Инсоният мавжуд экан, ҳаёт, давр ва замон ўзгариб, қайта ва қайта янгиланаверади. Бу янгиланиш кишилар онги, дунёқараши ва муносабатларига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Бироқ инсоннинг ички оламига хос аслан юксак ҳис-туйғулар ҳеч қачон ўзгармайди. Чунки, уларнинг аксарияти кўнгил оламига дахлдор. Кўнгил эса инсоннинг эрк ва ҳурлик мақоми. Унинг ўз мавжудлик тарзи, талаб ва ҳақиқатлари бор. Буни жуда чуқур англаган Шарқ шоирлари ўз асарларида доимо кўнгил ҳаётидан сўз очиб, ўқувчини кўнгил ҳақиқатларидан огоҳ этишган. Кўнгилни улуғ неъмат, инсонийлик асоси, маърифат бешиги, сирлар калити сифатида талқин қилишган. Шу сабабли кўнгил шеърятнинг энг гўзал, энг фаол тимсолига айланган.

«Кўнгил» сўзи учрайдиган энг қадимги матн Ўрхун ёзувлари бўлиб, конгулэки, конгултэ, конгун-ча шаклларида ишлатилган ушбу калма орзу, истак, тилак маъноларини акс эттирган¹.

Уйғурча матнларда кўнгил — *kongulker* — тушунмоқ, мулоҳаза этмоқ, тафаккур қилиш, *kongullug* — ақлли, фаросатли, донишманд мазмунларини ифодалаган*. Шунингдек, эски уйғурча ҳикоялардан бирида «кўнгил»

¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент, 1982. 73, 76, 91, 112-бетлар.

* Аҳмад Жаъфар ўғли. Эски уйғур луғати. Истанбул, 1968. 115-бет.

сўз қалб, туйғулар, билимли, тилак маъноларини ўзи-
да мўжассамлаштирган².

«Девони луғатит турк»да «кўнгил» сўзининг ҳам шакл, ҳам моҳият томонидан ўзгариб, янада бойиган-
лигига гувоҳ бўлиш мумкин. Айни жиҳатдан kongullu, kongulges сўzlари эътиборга молик. Маҳмуд Кошғарий «Кўнгил» сўзига шундай изоҳ беради: «konul — юрак, зийраклик, ақллилик. Konyllyk эр ибораси шундан оли-
ниб қўлланган, бу ақлли, зийрак одам демакдир»³. «Де-
вони луғатит турк»да ўқиймиз:

Izimni ok арман, билкни iуғарман
Konylni тургарман эрдам уза турлунур⁴.

Яъни эгамни (худони) мақтайман, унинг ёрдами билан илмни тўплайман, кўнгилни шунга боғлайман, илму ҳунар тўплашга кўнглим берилгандир. Асарда кўнгил билан боғлиқ бир неча парчалар ҳам келтирилган ва уларда кўнгил шавқ, муҳаббат, қайғу ва ғамлар ошғени эканлиги таъкидланган. Унда «Илм чўққисини эгаллаган фазилат устозлари кўнгилга ором берувчилар»⁵ дейилиши ҳам кўнгил тўғрисидаги қарашларнинг чуқурлашганидан далолат беради. Айни пайтда, «Девони луғатит турк»даги шеърий парчалар «кўнгил»нинг оддий сўз чегарасидан ўтиб, инсон маънавий, руҳий ҳаётининг маркази ва ўзликнинг бош асоси сифатида тимсол даражасига кўтарилганлигини тасдиқлайди*.

Кўнгил калимаси форс ва араб тилларидан ўзлашган дил ҳамда умумтуркий юрак сўzlари билан ўзаро яқин маъноли бўлса-да, лекин уларга нисбатан унинг поэтик ифода майдони анча кенг. Турк олими Абдулбоқи Гулпинорли ёзади: «Кўнгул — форсча «дил», арабча «қалб» маъносини ифодаловчи сўздир. Инсоннинг маънавий борлигига, куч-қувватига, севғининг, нафратнинг, инончнинг, яхши-ёмон — барча туйғуларнинг бутун борлигига ва ифодасига бериладиган бир номдир»⁶. Тасав-

² Маҳмуд Ойдин. «Кўнгул» калимаси тўғрисида// Турк тили. 1999. 1-сон 105-бет.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девони луғатит турк. III том. Тошкент, 1963. 377-бет.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Ўша асар. II том. Тошкент, 1961. 283-бет.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Ўша асар. I том. 1960. 116-бет.

* Бу ҳақида қаранг: Бозорова Н. «Кўнгил» тимсоли тарихига доир// Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. 6-сон. 29—32-бетлар.

⁶ Гулпинорли А. Тасаввуфдан тилимизга кириб келган ибора ва ҳикматли сўзлар. Истанбул, 1977. 134-бет.

Вуф аҳлининг нуқтаи назарида кўнгилнинг шарафи қалбдан кўп ортиқдир. Чунки у «қалбнинг ичидан ўрин олган»⁷.

Маълумки, у ёки бу сўзнинг ёзма адабиётда мукамал бир тимсол даражасига кўтарилишида, аввало, халқ оғзаки ижодининг алоҳида таъсири бўлади. Чунки ҳар қандай сўзнинг дастлабки ифодаси (гарчи у поэтик образ сифатида шаклланмаган бўлса ҳам) халқ оғзаки ижодида учрайди.

Халқ оғзаки ижоди намуналарида ҳам «кўнгил бермоқ» (севмоқ, ёқтирмақ, яхши кўрмақ) «кўнгил куйи» (хоҳиш, истак), «кўнгил олмоқ» (хурсанд қилмоқ) каби ибораларнинг кўп учраши кўнгилнинг юрак ва қалбдан кўра кенгроқ маъноларда қўлланишини кўрсатади. Кишилар турмушининг ҳулосаси тарзида юзага келган, халқ руҳияти, маънавий қудратини ўзида мужассам этган мақолларда халқнинг кўнгилга берган ҳолис баҳоси аксини топган. Уларда кўнгил инсонийлик асоси сифатида талқин қилинади.

«Кўнгил пулга топилмас», «Кўнгил кинин етти дарёда ювса ҳам кетмас», «Кўнгил — тошдан қаттиқ, гулдан нозик», «Кўнгилнинг қолиши, шишанинг синиши»⁸ каби бир қатор мақолларда инсон кўнгилнинг юксаклиги эътироф этилса, «Кўнгил кенг бўлса, ҳужра ҳам саройдек», «Кўнгил торлиги — хорлик». сингари мақолларда эса инсон табиати кўнгилга қараб белгиланишига урғу берилади. Халқ қўшиқларида эса кўнгил кўп ҳолларда ҳис-туйғулар, ички кечинмалар маскани сифатида талқин этилади:

Келиб бир дилбари жонон, кўнгилларни олиб кетди.
Кўнгил бўстони овлаб, юракка ўт солиб кетди.
Туташганда ўчирмасдан, дилу жоним ёқиб кетди,
Бориб айтинг ўшал ёрга, жудоликни солиб кетди⁹.

Келтирилган парчадаги «кўнгилларни олиб кетди», «кўнгил бўстони», «юракка ўт солиб кетди», «дилу жоним ёқиб кетди» каби поэтик ифодалар ошиқнинг ҳолатини, кечинмаларини ёрқинроқ англашга ёрдам беради. Ишқ ўти кўнгилга тушса, нафақат юрак, балки жон

⁷ Муҳаммад Нурий. Мифтоҳ ул-қулуб. Истанбул, 1983. 460-бет.

⁸ Ўзбек халқ мақоллари. Икки жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1987. 249—250-бетлар.

⁹ Гулёр // Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1967. 30-бет.

ҳам ўртанади. Шунинг учун шеърятда кўп ҳолларда дил ва жон тенг қўлланилади. Қўшиқларда чуқур руҳий кечинмалар кўнгил ҳолатлари ва кайфиятларини ифодалаганда турли бадиий воситалар ҳам ишлатилган. Бундай бадиий тасвир воситаси орқали мазмун, оҳанг, таъсирчанлик янада орттирилган.

Пиёла рангига боқсам,
Менинг рангимга ўхшайдир:
Ичидаги қора чойи
Юрак қонимга ўхшайдир¹⁰.

Пиёла ранги — лирик қаҳрамон рангига мўнанд. Бу — қаҳрамоннинг руҳий ҳолатига ишора. Пиёла ичидаги қора чой эса юрак қонига ўхшаш. Аслида қон қизил бўлади. Аммо лирик қаҳрамоннинг дарди, изтиробларини кўрсатиш мақсадида қора чойга ўхшатишмоқда.

Халқ қўшиқларида кўнгил ва юрак сўзлари тенг қўлланилган бўлса ҳам, юрак фақат инсон танасининг аъзоси сифатида келади, кўнгил эса турли бирикмалар орқали кенгроқ маъноларни ифодалайди.

Хуллас, кўнгилнинг халқ оғзаки ижодидаги ифодаси унинг ёзма адабиётда поэтик тимсол сифатида қўлланишига замин яратди. Мумтоз адабиёт ва тасаввуф шеърятда бу тимсолнинг ғоявий-бадиий имкониятлари ранг-баранг тусда намоён бўлишида Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда битилган кўнгил тўғрисидаги ҳукмларнинг таъсири яққол сезилади.

XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган туркиғўй шоирлар шеърятда руҳий тасвир унсурлари пайдо бўлиб, инсон образи борган сари тўлароқ гавдалана бошлагани тадқиқотчилар томонидан қайд этилган. Бу руҳий тасвир, аввало, кўнгил ҳолатидан баҳс этиш, кўнгил ҳақиқатларига урғу бериш билан ўз ифодасини топди. Зеро, кўнгил сўзи инсоннинг маънавий фаолляти, туйғу дунёсига дахлдор тамал тушунчаларни акс эттирувчи бир асосдир. Бунинг устига, у инсон билан алоқадор энг олий туйғуларни ифодалашда ҳам тилмочлик этади. Инсоннинг эҳтирос ва истаклари оловланиб, туташадиган марказ ҳам кўнгил ҳисобланади.

Лутфий, Атоий, Гадоний шеърятда кўнгил тимсолининг кўпроқ халқ оғзаки ижоди ва форс-тожик адабиёти таъсирида юзага келган анъанавий ташбеҳ ва сифатлари, ҳолат ва хусусиятлари ўз ифодасини топгандир.

¹⁰ Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1969. 248-бет.

Бироқ, ҳар бир ижодкор бу тимсолни яратишда анъанадан ташқари ўзига хосликка ҳам эришган.

Маълумки, Лутфий ижодининг хос хусусияти унда оғзаки ижод унсурларининг кўп учрашидир. Шоир бошқа ижодкорлардан фарқли равишда кўнгил хусусиятларини очишда ҳам халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланиб байтлар яратади, кўнгил билан боғлиқ мақол, образли ибораларни қўллайди:

Дилбар соғинмагон жиҳати бу фироқ эмиш,
Кўздин йироқ бўлса, кўнгилдин йироқ эмиш.¹¹

Ёрнинг ошиқни соғинмаслиги фироқ — бир-бирини кўрмаслигидандир. Бунга эса халқнинг «кўздан нари — кўнгилдан нари» мақоли далил. Айни пайтда бу байтда халқдаги «кўз кўрмаса — кўнгил севмас» мақолининг ҳам мазмунини сингдирилган. Бошқа ғазалда эса шоир шундай ибора қўллайди:

Кўнглимиз вайрону қошу кўзда чиндур бу масал
Ким, «Қолур масжид агар бузилса меҳроби анинг».

Кўнгил ишқдан вайрон бўлса ҳам, тан (жисм), гарчи у заифлашса ҳам, қолади. Масжидда энг муқаддас жой — меҳроб бўлганидек, инсон жисмидаги кўнгил ҳам муборак. Шунинг учун ҳам шоир масжидни — жисмга қиёс этса, меҳробни кўнгилга нисбат беради.

Кўнгил ҳақида кўп шоирлар ёзишган, бироқ Лутфийга ўхшаб кўнгилни маънавий-руҳий ҳаётининг чинакам ойнасига айлантира олган шоирлар кам учрайди.¹² Шоир ишқ туфайли ошиқлик дунёси сирларидан хабардор бўлган кўнгилнинг савдоларидан сўзлайди. Унинг ижодида:

Мени шайдо қиладурғон бу кўнгулду, бу кўнгул
Хору расво қиладурғон бу кўнгулду, бу кўнгул, —

матлаъли ғазалининг ўрни алоҳида*. Инсон ички оламнинг ажиб манзараларини тасвирлай олган шоир маз-

¹¹ Лутфий. Девон. Тошкент, 1965. 110-бет.

¹² Ҳаққулов И. «Мени шайдо қиладурғон... //Қалб кўзи, 1998, 8 июль.

* Лутфийнинг С. Эркинов нашрга тайёрлаган девонида 1 та «бу кўнгулду, бу кўнгул» радифли ғазали мавжуд. Туркий шеърятда илк девон тартиб берган Ҳ. Хоразмий девонида 4 та, Атоийда 2 та, Гадоийда эса 5 та кўнгул радифли ғазал учраса, Алишер Навоийнинг биргина «Бадоеъ ул-бидоя» девонида 10 та кўнгул радифли ғазал мавжуд.

кур ғазалда «Бу кўнгулду, бу кўнгул» лафзини қайта-қайта такрорлайди. Кўнгилга алоҳида урғу бериб, унга гоёвий-бадий вазифа юклайди.

Мумтоз асарларни, айниқса, ғазалларни ўқиш—кўнгил дунёсига саёҳат қилиш шоирнинг ички овозини тинглаш ва унга маҳрамлик қилиш демак. Шунинг учун ҳам шеърда шоир назарда тутган мазмуннинг қай тарзда юзага чиқишида ифодадаги маъно ва шаклнинг мутаносиблиги, қолаверса, сўздаги оҳанг, тасвир ва тимсолнинг уйғунлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Баъзан шакл мазмуннинг ички мундарижасини очишда муҳим ўрин тутати.

Ғазал мазмунини ифодалашда қофия, хусусан радифнинг кучли таъсир этишини таъкидлаб, профессор А. Ҳайитметов радифнинг оддий поэтика элементи ўрнида оҳангдошлик, ташқи безак вазифасинигина ўтамаслигини, у ғазалнинг бутун композициясини белгиловчи асосий стержен ўрнида келишини айтади ва «Бундай ғазалларда ҳамма гап шу радифга боғланган, тема ҳам, бадий тасвир ҳам шу радиф атрофида айланади. Агар бундай ғазалдан радиф чиқариб ташланса, ғазал ўзининг гоёвий-бадий қимматини йўқотади. Чунки бундай ғазалда шоир бутун юкни шу радиф устига ортган бўлади»¹³, — дейди.

Юқоридаги ғазалда ҳам Лутфий барча юкни «бу кўнгулду, бу кўнгул» радифига ортади. Бу билан инсоннинг шайдолик, дарёлик — барча сифати кўнгил туфайли юзага келишига ишорат этади.

Лутфийнинг мазкур ғазалидан таъсирланиб, кўнгул радифли бир неча ғазаллар яратган шоирлардан бири Гадоийдир. Э. Рустамов Гадоийнинг кўнгул радифли ғазаллари Лутфий ғазаллари таъсирида ёзилганини қайд этади¹⁴. Гадоий ҳам кўнгулнинг анъанавий ташбеҳ ва сифатлари асосида гўзал байтлар яратади. Бошқа шоирлардан фарқли равишда кўнгилга қуръоний оят, ҳадис, арабий ибораларни далил этиш билан насихат қилади:

Эй кўнгул, кеч жондину дилбар йўлинда бўл фано
Ошиқи содиқ эсанг, «ҳозо сиротун мустақим»¹⁵.

Жондан кечиб, ёр учун фано бўлишга ундаган шоир ўз фикрининг далили учун Қуръони каримнинг (3:51;

¹³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 99-бет.

¹⁴ Бу ҳақида қarang: Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963. С. 137.

¹⁵ Гадоий. Девон. Тошкент, 1973. 97-бет.

19:36; 43:64) оятини («энг тўғри йўл») иқтибос этади. Кўнғилга «ошиқи содиқ»ликнинг сирини ўргатади.

XV асрнинг биринчи ярми ўзбек адабиёти тараққиётига муҳим ҳисса қўшган яна бир шоир Шайхзода Атоийдир. Атоий ғазалиётида ошиқона кайфиятлар, ошиқ қалбининг бениҳоя рангин изтироблари изчиллик билан ёритилган¹⁶. С. Рафиддинов Атоий ижодида бадийий ғояни ифодаловчи, ҳам мажозий, ҳам тасаввуфий маъно ташувчи поэтик образлар қаторида кўнғилни ҳам санаб ўтади¹⁷.

Кўнғил тимсоли Лутфий ва Гадоний ижодидан кўра Атоий шеъриятида кенгроқ ва чуқурроқ мазмун ифодаб келади. Унинг ижодида кўпинча кўнғил тимсолининг ирфоний мазмуни биринчи ўринга чиқади. Бундай ғазалларда оҳанг, сўз ва ташбеҳлар янгича маъно касб этиб келади:

Эй ҳусни ноз, шева майиндин мудом маст,
Лаълинг хаёли бирла кўнгул бўлди майпараст¹⁸.

Байтда қўлланган «ҳусни ноз», «шева майи», «лаъл», «майпараст» — поэтик тимсол, ирфоний рамзлар. Ҳусни ноз — Худога хос камолотлар йиғиндиси. Шева — кичик илоҳий жазава. Лаъл — маърифат ва маърифат сирини англаш. Мастлик — маъшуқа жамолини кўришга юз бурмак. Майпараст — илоҳий ишқ соҳиби. Яъни ҳусну ноз — Ҳақнинг заррадек жазбасидан сархуш бўлган кўнғил Ёрнишг чексиз маъфатидан илоҳий ишқ соҳиби даражасига этади. Ҳақ маърифатининг илоҳий сирини уни майпараст мақомига кўтаради. Майпараст бўлган бундай кўнғил эса ишқда боқийлик топган, ўз тириклигини англаган комил кўнғилдир. Бу кўнғил Оллоҳ ёди билан тўлиқ. У ўзга нарсага ҳожати қолмаган, ғанилик мартабасига эришгандир.

Тўққиз айвони фалактин бўлди мустағни кўнгул,
То эшикта итларинг бирла бўлубтур манзилим¹⁹.

Мумтоз шеъриятда ит — содиқлик, вафо тимсолини ифодалайди. Ёр эшигида содиқлар қатори манзил тут-

¹⁶ Ҳ а қ қ у л о в И. Шеърият-руҳий муносабат. Тошкент, 1990. 56-бет.

¹⁷ Қаранг: Рафиддинов. С. Мажоз ва ҳақиқат. Тошкент, 1995. 78-бет.

¹⁸ Девони Шайхзода Атоий. Тошкент, 1991. 42-бет.

¹⁹ Ўша асар. 144-бет.

ган кўнгил эса ўзини «тўққиз айвони фалактин»да мустағни — бой ҳисоблайди. Чунки тасаввуфий маънода эшик — қудсият макони. Унда содиқлар қатори манзил этган кўнгил илоҳий файздан баҳраманд бўлиб, ўзга нарсга муҳтож бўлмайди. «Кўнгил йўлида хоки роҳ бўл» деган шоир васл муродига шу тариқа етишни таъкидлаб:

Васл истасанг кўнгул йўлида хоки роҳ бўл,
Қим, аҳли диллар анда топибдур муродини,²⁰ —

дейди.

Зеро, тасаввуфда ҳам тангрини билишнинг бирламчи воситаси кўнгил деб эътироф этилади. Ақл эса далил-исботга асослангани учун тангрини билишга ожиз. Имом Ғаззолий: «Ақл баъзан ўзидан илмларни идрок этган нарса мақсадида зикр этилади. У вақт қалбнинг ўзи демакдир,²¹ — деб ёзади. Тасаввуфга дсир масалаларда ҳам ғайб илми ҳиссий-важдий тафаккур билан қалбга тушган каромат нури орқали англаб етилиши қайд этилади. Бироқ ҳамма кўнгил ҳам илми ладунийни англашга қодир эмас. Шунинг учун Атоий кўнглида жаҳоннинг сир ва ҳикматлари ҳаёт топган «аҳли диллар»нигина мурод топганлар дейди. Аҳли тасаввуфга кўра «кўнгил аҳли» — ҳақиқатга етганлар, кўнгилларида доимо бирлик ва бирлик завқи мавжуд бўлган зотлардир. Буларга форсийда «аҳли дил» дейилган. Халқ орасида «аҳли дил» ҳар нарсани хуш кўрадиган, таассубдан халос бўлган кишилардир.²² Шоир лирик қаҳрамони кўнгилни уларнинг даргоҳига етиб, файздан баҳра олишга чақиради:

Эй кўнгул, тутқил ўшал соҳибназарлар миллатин,
Кўзга илмаслар фароғатдин Сулаймон мулкатин.

«Соҳибназарлар» ишқдан топган фароғатидан «Сулаймон мулкатин» ҳам назарга илмайди. Чунки уларнинг кўнгли абадийлик ошиёни, ишқ билан ҳамнафас.

Умуман, Атоий кўнгилни илоҳий ва заминий ишқ маскани сифатида эътироф этади. Кўнгилнинг юксаклигидан, илоҳий файздан сўз очади ва кўнгил ҳукмига қулоқ тутишга, унга эш бўлиб яшашга чорлайди.

Демак, кўнгил поэтик образ сифатида халқ оғзаки

²⁰ Ўша асар. 222-бет.

²¹ Ғаззолий. Ихёи улумид-дин. Истанбул, 1993. 11-бет.

²² Абдулбоқи Гулпинорли. Кўрсатилган асар. 134-бет.

ижодидан бошлаб илк туркий ёзма адабиётда, кейинчалик Лутфий, Гадоий, Атоий ижодида анча етакчи ўрин тутган. Тасаввуф шеъриятининг эса бош тимсолларидан бири бўлган. Ҳуш, бу тимсол ғазал мулкининг султони Мир Алишер Навоий ижодида қандай ифодаланади?

Маълумки, мумтоз шеъриятимиз Алишер Навоий ижодиёти орқали ғоявий томондан ҳам, баднийлик жиҳатидан ҳам энг юксак босқичга кўтарилган эди. Навоий шеъриятида фақат мавзу ва туйғулар олами эмас, оҳанг, тасвир, тимсол, мажоз дунёси ҳам бойиб, ўзгариб, мисли кўрилмаган даражада янгиланган эди. Бу ҳақиқат биргина кўнгил тимсоли мисолида ҳам ўзининг тўлиқ исботини топиши мумкин. Кўнгил истилоҳ ва образ сифатида Алишер Навоий шеърларида жуда кўп қўлланилган калималардан бири. Навоийшунос олим Ё. Исҳоқов худди сабога ўхшаб кўнгилга мурожаат қилиш Шарқ лирикасида анъанага айланиб қолган бир усул бўлиб, кўнгил «севгининг асосий сабабчиси сифатида талқин»²³ қилинишини қайд этган. Демак, Навоий ижодининг илк босқичларидан бошлабоқ бу усулдан моҳирлик билан фойдаланган. Бундан ташқари, Шарқ шоирлари қалб ва кўнгилни инсон маънавий ҳаётининг бош маркази ва маҳзани деб билишган. Кўнгилни поклаш ва уни ишқ, гўзаллик ойнасига тенглаштириш камолот йўлидаги асосий вазифалардан ҳисобланган. Чунки ошиқлик, орифлик, комиллик — буларнинг барчасининг истиқболи кўнгилга боғлиқдир. Зеро, Оллоҳ вужуддаги қалбдан бошқа бирор аъзога маърифат мушоҳадасига берилмоқ, ғайбий сирларни кашф этмоқ салоҳиятини насиб этмаган*.

Алишер Навоийнинг эътирофи бўйича оламни яратишдан мақсад одам бўлса, одамдан мақсад эса кўнгил эди:

²³ Исҳоқов, Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965. 76-бет.

* Имом Ғаззолий «Ихё»да ёзади: «Қалб подшоҳ ҳукмидадир: Аъзолар ва сезгиларнинг қалбга бўйсунishi бир ёқдан малакларнинг Оллоҳга (ташбиҳда хато бўлмасин) итоат этишларига ўхшар. Чунки малаклар итоат этмоқ учун яратилганлар, Оллоҳга муҳолифат этиш кучига соҳиб эмасдирлар ва бўйрилганини бажарарлар. Қалб Оллоҳга етиш учун яратилган. Чунончи, Оллоҳ Таоло «Мен инсонларни ва жинларни фақат мени танишлари учун яратдим» (Зориёт, 56), — демиш. (Имом Ғаззолий. Ихёи улумид-дин. 4-жилд. Истанбул, 1993. 14-бет.).

Эрмас эди онда ғараз ҳеч гул,
Ғайри кўнгулким, ғараз эрди кўнгул.²⁴

Инсон кўнгли — билимлар хазинаси. Бу хазинада Ҳақ ўзини пинҳон этган. Икки дунё саодати кўнглида мужассам. Кимки бу хазинага соҳиб бўлса, шубҳасиз, ўзлигига етади. Бироқ:

Даҳр иши олудалиқдур, эй хушо ул покрав
Қим ўтар жийфага кўнглини мойил қилмайин.²⁵

Яъни алдоқчи дунё иши тубанлик, кимки покликни истаса, бу «жийфа» — ўлимтикка кўнглини мойил этмаслиги лозим.

Шоирнинг биргина «Бадоеъ ул-бидоя» девонида кўнгул радифли ўнта ғазал ўрин олган. Бундан ташқари, девонда ақл, жон, ёр, зулф, қош, кўз, висол, борлиқ, Оллоҳ ва кўнгил муносабати акс этган юзлаб байтлар учрайди. Уларда Ҳақ таолонинг тенгсиз хазинаси, назаргоҳи ҳисобланган маърифатга тўла ориф кўнгли, ишқ шиддатида масту беҳуд, паришон, жунун сифатига соҳиб ошиқ кўнглининг ҳолатлари ўз ифодасини топган. Алишер Навоий кўнгилни анъанавий тарзда гоҳ Қаъбага, гоҳ қушга, гоҳ ғунча, гоҳ денгизга ўхшатади. Унга ишончли дўст сифатида мурожаат қилади. Бироқ бу анъанавийлик замирида шоирнинг кўнгил тўғрисидаги ўзига хос қарашлари, бадий талқинлари юзага чиқади. Шоир кўнгилни «лаҳми пораи санубари» (ғўшт парчаси — Н. Б.) деб эмас «бадан мулкининг султони, маърифат боғидан ваҳдат раёҳинининг эсган насими, руҳоният гулистонидин ошнолиғ гулларининг шамими»²⁶ деб билган. Шунга кўра ғазалларда кўнгилнинг турли ҳол, сифат ва суратлари гўзал тарзда тасвирлаб берилган.

Айрим адабиётшунослар Навоий лирикасини «тинч оқар дарёга», Фузулий лирикасини эса тошқинли «тез оқадиған сойга» қиёслашларига муносабат билдириб, профессор А. Ҳайитметов шундай дейди: «Бизнинг назаримизда Навоий лирикасига бундай баҳо бериш унинг лирикасининг эмоционал кучига тўғри баҳо бермаслик, уни камситиш деган гапдир. Навоийнинг лоақал кўз ёки

²⁴ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 7-жилд (Ҳайрат ул-аброр). Тошкент, 1991. 72-бет.

²⁵ Алишер Навоий. МАТ. 1-жилд (Бадоеъ ул-бидоя). Тошкент, 1987. 129-бет.

²⁶ Алишер Навоий. МАТ. 14-жилд. (Маҳбуб ул-қулуб). Тошкент, 1998. 92-бет.

кўнгил билан боғланган тасвирларининг ўзиёқ улардаги зўр ҳиссиёт, туғён, ўйноқилик, кутилмаган янги ўхшатиш ва таққослашлар бу фикрни рад этади. Бундай ўринларда Навсий қалб ҳаракати тасвирининг энг юксак чўққисига кўтарилади»²⁷.

Дарҳақиқат, қалб кечинмалари, дард ва туйғулари, ҳаракат ва манзараларини тасвирлашда Навоий ниҳоятда юқори натижаларга эришган эди. Бу ҳақиқат кейинги тадқиқотларда ҳам маълум бир исботини топгандир.²⁸

Илмда таъкидланганидек, шеърӣй образда шоирнинг асосий муддаоси яширинган ёки сир сақланган бўлади. Чунки поэтик образ шоирнинг фикридан кўра, нотинч руҳи, дардли қалбига мансуб.²⁹ Шундай экан, уни тўғри талқин қилиш шеърда назарда тутилган асосий ҳақиқатни англаш имконини беради. Шу маънода айрим байтларга мурожаат этайлик:

Эй харобот аҳли, соқий орази акси учун

Соф қилмоғлиғ била май кўзгусин сайқал қилинг.

Байтдаги «харобот аҳли», «соқий», «май кўзгуси» — шеърӣй тимсол. Шоир илгари сурган фикрни билиш учун эса бу тимсолларнинг моҳиятига эътибор қилиш лозим. Харобот аҳли — тасаввуфӣй маънода маърифат аҳли ва ирфон зуҳур этган кишилар. Соқий — файзи мутлақ, бутун файз ва севгининг қайноғи бўлган Ҳақ.³⁰ Май кўзгуси — кўнгил. Демак, байтда ифодаланганидек «май кўзгуси» — кўнгил пок бўлсагина унда «Соқий орази» — Ҳақ жилваси намоён бўлади. Зеро, тасаввуфнинг туб моҳияти ҳам ПОҚЛИК орқали кўнгилнинг илоҳӣй кенглик касб этишидадир.

Шоир аини шундай фикрни бошқа бир байтда қуйидагича ифодалайди:

Бўл сафо аҳлиға ҳамдам, ёр васлин истасанг,
Аксини солғайму соқий бўлмағунча бода соф?

Сафо аҳли — аҳли дил. Ёр — Ҳусни мутлақ. Ёр васлин истаган «сафо аҳлиға ҳамдам» бўлиши шарт. Ик-

²⁷ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 219-бет.

²⁸ Қаранг: Салохутдинова Д. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ва бадий санъаткорлик масалалари. НД. Самарқанд 1993. 88—104-бетлар.

²⁹ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърӣят. Тошкент, 1991. 137-бет.

³⁰ Улудог С. Тасаввуф терминлари лугати. Истанбул, 1995. 224—450-бетлар.

кинчи мисрани ҳам зоҳирӣ, ҳам ботинӣ мазмунда изоҳлаш мумкин. Яъни май тиниқ бўлмаса, соқий орази намоён бўлармиди? Ёки кўнгил тоза бўлмаса, Ҳақ акси намоён бўлармиди? Байтдаги «соқий» — Ҳақ рамзи, «бода» эса кўнгил маъносида келган.

Алишер Навоӣ ғазалларида кўнгил шаҳар, мамлакат, уй, кишвар, хароба, вайрона, майхонага ўхшатишган байтлар жуда кўп. Бу ташбиҳлар ичида кўнгилнинг Қаъбага қиёс этилиши мазмун-моҳиятига кўра айниқса эътиборлидир. Шоир лирик қаҳрамони бир ғазалда кўнгилни Қаъбага ўхшатиб:

Қаъбадур кўнглум уйи, айланг тавоф, эй дарду ишқ,
Анда меҳроб ўрнига ер тутқали ул эгма қош, —

дея ушшоқ хайлини уни тавоф айлашга чорлайди. Байтдаги кўнгил — Қаъба тимсолига ҳам зоҳирӣ, ҳам ботинӣ мазмун мужассамлаштирилган. Бунда кўнгил Ҳақ Таолонинг назаргоҳи ва сайргоҳи. Еру кўкларга сиғмаган Ҳусни мутлақ ошиқ кўнгилдан ўрин топа олур, деган моҳият мавжуддир.

Яссавия тариқатининг давомчиси ва тариқат асосчиси аллома Хожа Бектоши Валий «Оламда Байтул Маъмур бор, Қаъба ҳам бор. Бироқ кўнгил икковидан ҳам қимматлидир. Чунки Байтул Маъмур Каррубия номи берилган (буюк малаклар тавоф этадиган байти шариф) кўкдадир. Каррубийлар (буюк малаклар) тавоф қиладилар. Аммо кўнгил Подшоҳи Олам Тангри назаргоҳидир»³¹, — деб ёзади.

Дарҳақиқат, тасаввуф аҳли наздида «Олами кубро» бўлган кўнгил шу қадар юксак мақомдадир. Бир эрандан: «Кўнгил улўғми ёки Қаъба?» — деб сўраганларида у: «Кўнгил улўғдир, зероки, Ҳақ кўнгилда қарор топгандир»³², — деган экан. Шунинг учун ҳам мутасаввиф шоирлар Қаъбага муқобил равишда иккинчи бир Қаъба ҳақида ҳам сўз юритишган. Бу хусусда Абдулла Ансорӣ бир рубойида шундай дейди:

Ҳақ йўлида икки Қаъба бўлмиш ҳосил
Бир — Қаъбайи суврат эса, бир — Қаъбайи дил.
Сен сайла ва дилларни зиёрат айла,
Минг Қаъбадин ортиқроқ эмишдир бир дил.³³

³¹ Хожа Бектоши Валий. Мақолот. Тошкент, 2000. 39-бет.

³² Мустафо Татчи. Юнус Эмро девони. Истанбул, 1990. 241-бет.

³³ 333 рубойи (Форсийдан Ж. Камол таржимаси). Тошкент, 1991. 24-бет.

Башарият маънавий сирларининг хазинаси бўлган кўнгилнинг қадри ана шу даражада юқори. Шунинг учун у муқаддас ва муборак Ҳарамдан-да устун. Зеро, бировнинг кўнглига озор етказиш Қаъбани вайрон этишга уринишдан ҳам ёмондир. Навоийнинг лирик қаҳрамони кўнглини Қаъба деб атар экан, ана шу ҳақиқатларни ҳам эътиборга олган.

Бошқа бир ғазалда эса шоир Қаъбанинг тазоди ўла-роқ кўнгилни бутхонага қиёс этади:

Оразингнинг нақшидин бутхонадур кўнглум уйи
Ишқ бўлмиш барҳаман ичинда ул бутхонанинг.

Ошиқнинг кўнгли — бутлар йиғилган уй. Бу «бутхона»да ишқ — «барҳаман». Маълумки, бутхона — бутпарастлар ибодатхонаси, барҳаман эса оташпарастлар ибодатхонасининг руҳоний сардори. Аммо бу байтда бутхона — ваҳдати кулл — лоҳутий олам, барҳаман эса раҳнамо, йўлбошчи маъносини ифодалаган. Бу билан шоир ишқ «Бутхона» — яъни кўнгилга раҳнамо бўлгач, у ғайбий олам асроридан нақш олишига ишора этмоқда.

Алишер Навоий туркий шеърятда илк бора Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларида учрайдиган кўнгил парвози, илоҳий сайр ҳақидаги фикрларни ривожлантирди. Бу орқали шахснинг маънавий-руҳоний ҳурлигига эътиборни қаратди. «Бадоеъ ул-бидоя» девонида ошиқ кўнгли қушга нисбат берилган қатор байтлар учрайди:

Десанг кўнглум қуши айлаб ҳаво чеккай навоий
ишқ,
Хадангингнинг парин айлаб қанот, пайконни
минқор эт.

Ошиқ кўнгли бир ҳолда қарор топмайди. У ҳар турли иллатлардан софлангандан сўнг бир макондан бошқа бир маконга учган қуш каби модда оламидан маъно оламига йўл олади. Бу ҳол унинг руҳига кучли таъсир ўтказадиган ва кўнгил қанча юқориласа, у ҳам шунча юксалади. Энди у анқодин ҳам «нори юз водий» ўтишни кўзлайди:

Тилар кўнглум қуши анқодин ўтғай нори юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортиқ саботим бор.

Бу икки мисрада фано водийсига сайр эътиборда тутилган. Кўнгил қушининг фано аҳлидек анқодин ҳам

«Нори юз водий» ўтишига саботи етарли, — дейди шоир. Чунки тасаввуф таълимотига кўра, Парвардигор аввал жабарут (буюклик) оламини, кейин малакут (фаришталар) оламини, кейин инсон вужудини яратган. Кўнгил (руҳ) оламларни сайр этиб, инсонга нузул этади ва ана шу оламлар бўйлаб уруж этади (кўтарилади).³⁴

Гар етар ағёрдин юз минг жароҳат, эй кўнгул,
Чунки эрур ер учун бор айшу роҳат, эй кўнгул, —

дея кўнгилни шахслантирган шоир у билан ўзига хос мулоқот — суҳбат қуради. Мумтоз шеъриятнинг анъанавий усули — ёр — ағёр — ошиқ муносабати асосида юзга келган бу байтда жабру ситам табиий равишда ошиқ кўнгилга қаратилган. Байтда кўнгил ошиқ тимсолини ифода этган. Умуман, кўнгилга шахс мақоми берилганда у ошиқ, ориф, ишончли дўст, лирик қаҳрамонга раҳнамолик қилувчи инсон сифатида гавдаланади. Кўнгилга бундай юксак мақомнинг берилиши, унинг поклик мазҳари эканлигидир.

Шундай қилиб, Навоий шеъриятида кўнгил тимсолининг ўрни, маъно ва мундарижаси, ҳиссий-эмоционал таъсир шакллари тадқиқ этиш, биринчидан, улуғ шоир шеъриятининг ботиний хусусиятлари ва сирасорларини очишга хизмат қилса, иккинчидан, Навоийнинг санъаткорлик маҳоратини янада кенг ва чуқур ёритишга яқиндан ёрдам беради. Зеро, кўнгил тимсоли тасвирларидан улуғ шоирнинг инсон қалб кечинмалари, дард ва изтиробларини қанчалик мукаммал ҳис қилганлигини билишимиз мумкин.

Нодир РАМАЗОНОВ

«НАСОЙИМ»НИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР

Алишер Навоий 901/1496 йилда ўзбек насри ва тасаввуф адабиётининг мумтоз намунаси бўлмиш «Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват» («Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шаббодалари») асарини яратди. Унинг яратилиш тарихи ҳақида Навоий шундай дейди: «Доим ошуфта хотирға келур эрди ва паришон хаёлға эврилур эрдиким, ул китоб (яъни «Нафаҳот ул-унс» — Н. Р.) алфози форсийдур, арабийға

³⁴ Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тошкент, 1999. 6-бет.

пайваста ва ибороти ишорат аҳли тилига вобаста. Ва ул тиллар вуқуфидин баҳраварлар ва ул ибороту ишоратдин бохабарлар андин ўз қобилиятлари хўрдийда ва иштиғоллари муқобаласида нафъ топарлар ва файз элтурлар. Аммо турк улусидин баъзи-ки, кўнгил сидқу сафосига баҳраманд турурлар ва бу кимёасар сўзлар таассурига Тенгри иноятидин аржуманд, ул алфозга вуқуф қиллатидин (озлигидан — Н. Р.) ул файзлардин маҳрум ва бу ҳақойиқнинг дақойиқи аларга номаълум. Бу ҳақир, агар саъй қилсам, бу китобни турк тилига таржима қила олғаймумен ва ул дақойиқу мушкилотини равшанроқ алфозда, очуғроқ адо била ўткара олғаймумен, деб мутааммил эрдим. Ва не бу хаёлу муддаодин ўзумни ўткара олур эрдим ва не ишнинг азимлиги ва душворлиги жиҳатидин шуруъ қила олур эрдим. То тарих тўққуз юз бирда-ки, ул тарихдин (яъни «Нафаҳот» ёзилган вақтдан — Н. Р.) йигирма йил ўтиб эрди, Тенгри таоло тавфиқи била бу улуг ишга илик урдум ва бу азим амрға қалам сурдум»¹.

Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс мин ҳазрот ил-қудс» асари 1476—1478 йилларда яратилган бўлиб, «Кириш» қисмида Жомий асарни Навоий даъвати билан ёзганлигини таъкидлаб ўтган. Ушбу ҳолга кўра, гарчанд, «Нафаҳот ул-унс» Жомий томонидан яратилган бўлса-да, шундай асар ёзиш зарурати ҳақидаги ўй Навоий кўнглида анчадан бери мавжуд бўлган, дейиш мумкин. 1476 йил Навоий таржимаи ҳолида Жомий раҳнамолиги остида нақшбандия тариқати билан жиддий қизиқа бошлаган йил сифатида қайд этилади².

Гарчанд, Навоий «ушбу китобни таржима йўсини ила бунёд эттим» деган бўлса-да, «Насойим ул-муҳаббат»ни яратишда муаллиф ижодий ёндашади, ўз олдига муайян масалалар қўяди ва уларга ўзига хос ечим топади. Бу ҳолат «Нафаҳот ул-унс» ва «Насойим ул-муҳаббат» асарларининг таркиби ва структурасида, айниқса, яққол кўзга ташланади.

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват. Нашрга тайёрловчи К. Эраслон. Анқара, 1996. 2-бет. Ушбу нашр асарнинг бизгача етиб келган энг қадимий ва муаллиф тириклик даврида қўчирилган қўлёзма нусхаси асосида амалга оширилганлиги сабабли иқтибослар ушбу нашрдан олинди — Н. Р.

² Қаранг: Бертельс Е. Э. Навои и Джами. Избр. Труды. Том 4. М., 1965. С. 118. Ушбу асарда 1476 йил Навоий томонидан нақшбандияни расман қабул қилиб, сўфийлик йўлига кирган сана, деб ҳам кўрсатилган. 142-бет; Бу масалада яна қаранг: Тринингэм Д.Ж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989. С. 84.

«Нафаҳот ул-унс» жанр ва асосий моҳиятига кўра, тазкира бўлса-да, Жомий асарининг муқаддима қисмини кенгайтириб, тасаввуфнинг долзарб муаммоларига бағишланган мустақил «рисола» даражасига етказди. Унда валоят ва валий; маърифат, ориф, мутаарриф ва жоҳил; сўфий, маломатий, фақир ва улар ўртасидаги фарқлар; мажзуб зоҳид, ходим; тавҳид, мартаба ва арбоблар; имон тавҳиди, илм тавҳиди, расмий тавҳид ва ҳол тавҳиди; мўъжиза ва каромат ўртасидаги фарқ; авлиёлар кароматларининг исботи; кароматлар ва ғайритабиий одатлар баёни каби тасаввуфнинг муҳим масалалари ўрин олган бўлиб, улар анча мураккаб тушунча ва истилоҳлар воситасида ёритилган. Жомий бунда Али ибн Усмон Хужвирийнинг «Кашф ул-маҳжуб ли арбоб ил-қулуб» асарига эргашади. Навоий эса муқаддимани мутлақо ўзгача тузади, яъни «Нафаҳот ул-унс»нинг муқаддима қисми таржима қилинмаган ва «Насойим»га киритилмаган.

Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асаридан 616 шайхнинг таржимаи ҳоли ўрин олган. Навоий Жомий асаридаги 60 таржимаи ҳолни қисқартиради. Бироқ «Нафаҳот»да тилга олинмаган 214 шайх ҳаёти ҳақидаги маълумотларни қўшиб, «Насойим»да зикр этилган шайхлар сонини 770 га етказди. Улардан 35 таси аёл авлиёлардир.

«Насойим ул-муҳаббат» бизгача кўпгина нодир қўлёзма нусхаларда етиб келган бўлиб, асарни ўрганиш ва тадқиқ этиш ушбу нусхаларни илмий тавсифлашдан бошланганлиги маълум³.

«Насойим ул-муҳаббат» мусулмон агиографик адабиётининг тазкира жанрига мансуб тасаввуф шайхлари ҳақида маълумот берувчи ўзбек тилидаги илк асарлардандир⁴.

³ «Насойим»нинг қўлёзма нусхалари ва ўрганилиш тарихи ҳақида қараи: Рамазонов Н. «Насойим ул-муҳаббат» ва унинг манбалари// ЎТА. 2001 йил, 1-сон. 14—19-бетлар.

⁴ Асар жанрини «мавоқиб», «мақомот» деб белгилаш ҳоллари ҳам мавжуд. Бир қарашда ушбу фикр исботига Навоийнинг «... бу мажмуаки, мунинг жамъидин мақсуд бу тоифанинг маърифатининг зикри ва мавоқибининг нашридур» (256-бет) каби ўз сўзлари ҳам далолат қилаётгандай. Бироқ, бизнингча, «Насойим»ни мавоқиб ёки мақомот деб қараш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки мавоқиб жанридаги асарларда шайхларнинг кўпроқ манқабавий-руҳоний ҳаётларига эътибор қаратилади. Уларда тарихий макон ва замон тушунчалари мавҳум бўлиб, тарихийлик нуқтаи назардан номувофиқлик ҳам кўзатилади. Мавоқибларда бошқа-бошқа замон ва маконда яшаган кишилар учрашиб қолиши, биргалик-

Асар «Кириш», «Муқаддима», «Асосий қисм», ва «Хотима»дан ташкил топган. «Кириш»да Навоий анъанавий ҳамд ва наътдан сўнг 881/1476 йилда Абдурахмон Жомий ҳузурида «Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ил-қудс» асарининг жамъ ва тартибига боис бўлганлигини ёзади. Ўша вақтдаёқ ушбу асарни ўзбек тилига таржима қилиш иштиёқи кўнглида бўлганлигини, аммо бу ишни фақат орадан 20 йил ўтиб амалга оширишга эришганлигини айтиб, ўз асарида амал қилган беш тамойилни кўрсатиб ўтади. Улар қуйидагилардир:

1. «Ҳазрати Шайх Фаридиддин Аттор битган «Тазкират ул-авлиё»дин баъзи кибори машойихим, «Нафаҳот ул-унс»га дохил бўлмайдулар эрди, ҳар қайсини муносиб маҳалда дохил қилдим»⁵.

Навоий ўз тазкирасини Жомий томонидан тушириб қолдирилган Аттор тазкирасида мавжуд бўлган 19 шайх ҳақидаги маълумотлар билан тўлдиради ва асарнинг асосий қисмини Увайс Қараний зикридан бошлайди. Натижада «Нафаҳот»да биринчи бўлиб зикр этилган Абу Ҳошим Сўфий «Насойим»да саккизинчи ўринда келган.

2. «Ва турк машойихи зикри ҳам озроқ эрди, ани дағи Ҳазрати Шайх ул-машойих Хожа Аҳмад Яссавий (раҳимаҳуллоҳ)дин бу замонгача, улча мумкин бор тилаб топиб, зикрларин ва баъзи ҳолоту сўзларин ўз маҳалида дарж қилдим»⁶.

Аҳмад Яссавий ва унинг издошлари ҳақидаги маълумотлар тасаввуфий адабиётда жуда кам учрайди. Навоий ушбу камчиликни тўлдириш учун ўз даврида мавжуд манбалар ва оғзаки ривоятлар асосида туркий машойихлар ҳақидаги маълумотларни бир жойга жамлайди, тартибга солиб, маълум изчилликда уларнинг ҳаёти ва кароматларини баён қилади. «Насойим ул-муҳаббат»

да қандайдир ишларни амалга ошириши мумкин ва бунда асосий эътибор уларнинг замондошлиги ёки замондош бўлмаганлигига эмас, балки улар таълимоти, фалсафий-тасаввуфий қарашларининг ўзаро яқинлигига қаратилади. Гарчанд, тазкираларда шайх ва авлиёларнинг манқабавий ҳаётига ҳам эътибор берилса-да, уларда тарихийлик тамойили устун, тавсифланаётган кишининг тарихий ҳаёти (қачон, қаерда туғилганлиги, кимнинг шогирди эканлиги, тасаввуфнинг қайси оқимига мансублиги, қаерда, қачон вафот этганлиги ва ҳ.к.) ҳақида маълумот берилади. Маноқиблар тасаввуфий адабиётнинг бир қисми бўлиб, ундаги асосий руҳ ибрат намунаси бўлмиш муршиднинг маънавий қиёфасини яратишга ва бу билан муридда боғланиш ҳиссини ҳосил қилишга қаратилган бўлади. Тазкиралар эса илмий адабиётлар сирасига киради.

⁵ Насойим. 2-бст.

⁶ Ўша жойда.

дан ўрин олган ушбу маълумотлар яссавия тариқати шайхлари ҳақида ўзбек тилидаги дастлабки ёзма маълумотлардандир.

3. «Ва Ҳинд машойихи шарҳики, оз мазкур эрди, то мумкин бор тилаб топиб, Ҳазрати Қутб ул-авлиё Шайх Фарид Шакарганждин сўнгги машойихгача илҳоқ қилдим»⁷.

Навоий «Нафаҳот ул-унс»да жуда қисқа берилган Ҳиндистон тасаввуфи вакиллари ҳақидаги маълумотларни кенгайтириб, «Насойим ул-муҳаббат»да 40 дан ортиқ ҳинд машойихини зикр этади.

4. «Ва Ҳазрати Маҳдумий... нураннинг оти ва муо-сиру мусоҳиб машойих... зикри дағиким, ул мутабаррик китобда йўқ эрди, мунда қўштум».

Абдурахмон Жомий ўз замондошларидан фақат Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404—1490)нигина зикр этади. Навоий эса Абдурахмон Жомий ва у киши билан ҳамсуҳбат бўлган Шайх Озарий, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Муқимий, Мавлоно Ашраф ва бошқа шу каби 100 га яқин ўз замонининг етук инсонларини ҳам зикр этишга лойиқ деб топади ва улар ҳақида маълумотлар беради.

5. «Ва ул китобдаги авлиёуллоҳ зикридин баъзи сўз-ким, замон аҳлиға муҳтожун илайҳ эмас эрди, итноб ваҳмидин таркин туттум ва бу таржимадин ўқсуттум»⁸.

Навоий «Насойим ул-муҳаббат»ни ёзаркан, ўқувчиларнинг «Нафаҳот ул-унс», «Тазкират ул-авлиё» каби тазкиралардан хабардорлигини ҳам назардан қочирмайди. Шу сабабли ҳам муаллиф кўпчиликка маълум тафсилотларни гап чўзилиб кетмаслиги учун (итноб ваҳмидин) тушириб қолдиради. Одатда, бундай ҳолатларда Навоий «Тазкират ул-авлиё»га қаралсин вофий битибдур», «Нафаҳот ул-унс»да шарҳи тамом битилибдур» ва ҳоказо, дея маълум асарларга ҳавола бериб ўтади.

«Насойим ул-муҳаббат»нинг муқаддима қисми «Бу тоифа сулукида муқаддима тамҳиди» деб аталиб, унда муаллиф инсон, унинг яратилиши, бошқа махлуқлар орасида тутган ўрни, авлиёуллоҳларнинг вазифалари, шайхларнинг аъмол, афъол, муомалот ва риёзатлари каби фалсафий муаммолар устида тўхталади ва уларга тасаввуф таълимоти нуқтаи назаридан жавоб беради. Навоий инсонни энг шариф махлуқ деб атайди ва бу-

⁷ Ўша жойда.

⁸ Ўша жойда.

нинг сабабини қуйидагича тушунтиради: «Ҳақ субҳонаҳу ва Таоло махлуқотда бани Одамдин шарифроқ ва бийикрак халқ қилмайдир, неучунки маърифатуллоҳ ганжиининг амини ва маҳрами улдур»⁹.

Муаллиф инсоннинг улуғлик сабабини маърифат билан боғлайди. Унингча «Кунту канзану махофиян фи аҳбабту ан аърафа фи хилқат ил-халқ ил-аъроф» («Мен бир махфий хазина эдим. Танилмоқни истаб қолиб, дунёларни яратдим ва ўзимни танитдим») ҳикматининг мазмуни тўлалигича инсон моҳиятига қаратилган бўлиб, инсон кўнгли ўша махфий хазинанинг махзани, яъни Ҳақ ва Ҳақиқат асрори инсон моҳиятида яширин ва Ҳаққа етиш фақат инсонгагина хосдир. Аммо инсон вужудида башарият ва моддият унсурлари ҳам мавжуд. Улуғ мутафаккир фикрича, ушбу ҳолат тақозосига кўра инсонлардан баъзи бир «нописанд ишлар вужуд тутди». Бунинг ислоҳи ва инсониятни тўғри йўлга бошлаш учун Ҳақ баъзи сайланган бандалари бошига нубувват тожиин кийдириб, инсонларни ҳидоятга даъват этди.

Уларнинг сўнггиси ва энг улуғи Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом бўлдилар ва у кишидан кейин пайғамбарлик эшиклари ёпилди, нубувват доираси бекилди. Шундан сўнг халқни Ҳақ ва ҳақиқат сари йўллаш, илоҳий маърифатга етиштириш вазифаси уламо ва урафо, машойиху авлиёлар зиммасига юклатилди: «Ва ул соҳиби давлатлардин (яъни пайғамбарлардан — *Н.Р.*) сўнгра бу умматнинг машойихи ва авлиёуллоҳи... бу иршодга иштиғол кўргуздилар. Ва ваъда будурким, олам инқироziғачаким, бу миллату шарият сироти мустақим бўлғусидур, бу тоифақим валоят ва каромат аҳлидурлар ва халойиққа иршоду ихдо қилурлар, муборак зотларининг баракоти бу миллат аҳли бошидин кам бўлмағай»¹⁰.

Авлиё ва машойихларнинг вазифалари ҳақида ўз фикрларини билдиргандан сўнг муаллиф уларнинг аъмол (ишлари), афъол (феъллари), муомалот (яшаш тарзи) ва риёзат (ирода ва руҳларини чиниқтириш) лари баёнига ўтади ва тасаввуф аҳлининг тавба, ҳалол луқма талаби, шарият риояти, намоз, закот, рўза, ҳаж, етук ахлоқ, базил мавжуд (ўзидаги нарсаларни бошқаларга раво кўриш), ҳилм (юмшоқ феъллилик), ризо, сабр, сидқ (тўғрисўзлик), риёзат каби ўн тўрт сифат ва хислатларини шарҳлайди.

⁹ Насойим. 3-бет.

¹⁰ Насойим. 4-бет.

Муқаддимада Навоий, бошқа дидактик асарларида бўлгани сингари, ҳалол меҳнат кетидан яшаб, пешона тери орқали ризқ-рўз топиш зарурлигига катта аҳамият беради. Тасаввуф таълимотининг илғор вакиллари сингари Навоий ҳам тиланчилик, биров меҳнати кетидан кун кўрувчи маърифатсиз кишиларни танқид қилади. «Ал-косибу ҳабибуллоҳ» («Косиб — Оллоҳнинг дўсти-дир») ҳикматини келтириб, ҳунар ва касб-кор кетидан яшаш лозимлигини уқтиради ва фикрини улуғ шайхлар ҳаёти мисолида далиллайди. Асарда айтилишича, тасаввуф таълимотининг етук вакиллари ҳам касб-ҳунар билан кун ўтказиб, Шайх Абусаид Харроз — этикдўзлик, Шайх Муҳаммад Саккок — пичоқчилик, Шайх Абу Хафс Ҳаддод — темирчилик, Шайх Абу Бакр Хаббоз — новвойлик, Абул Аббос Омулий — қассоблик, Шайх Иброҳим Ожурий — гиштчилик, Мирчаи Сафолфуруш — сафолфурушлик, Абул Ҳасан Музаййин ва Шайх Баннон — ҳаммоллик, Баҳоуддин Нақшбанд — матога гул тушурувчилик касбига машғул бўлганлар. Навоий меҳнат ва ҳалол луқманинг фазилати ундан файзу маърифат зиёда бўлишида деб кўрсатади: «Ва ҳалол луқма бу ишда куллийдурки, андин файзу маърифат зоянда бўлур. Ва бир шубҳалик луқма онча тийралик келтурурки, кўп вақт анинг ислоҳига машғул бўлуб, маълум эмаски, дафъи не навъ сурат боғлар»¹¹.

Муқаддимада муаллиф одоб-ахлоқ масалаларига ҳам катта эътибор қаратади. Тасаввуф аҳли феълидаги каттаю кичикка ҳурмат бажо келтириш, юмшоқ табиатлилик ва ширинсўзлик, камтарлик каби хислатларини сўфийликнинг асосий шартларидан дея кўрсатади: «... адабдурки яхши ва ёмонга ва улуғ ва кичикка бажо келтурурлар, андоқки, барча халқдин ўзларин кичик ва кам тутарлар ва барчага хизмат ҳузурида бўлурлар».

Гувоҳ бўлганимиздек, Алишер Навоийнинг дидактик концепцияси ушбу асар мисолида яна бир бор намоён бўлади, ўз навбатида муқаддимада келтирилган мисоллар Навоий пандномаси манбаларида бири тасаввуф эканлигини кўрсатади.

«Нафаҳот ул-унс» муқаддимасида Жомий етук шайх, тасаввуфнинг барча нозик масалалари хусусида қатъий ва ишончли фикр айтиши мумкин бўлган муршид мақомида намоён бўлса, Навоий «Насойим ул-муҳаббат» муқаддимасида тасаввуф масалаларини зикр этувчи, таништирувчи сифатида гавдаланади. Жомий мурак-

¹¹ Насойим. 5-бет.

каб ва зиддиятли масалаларга аралашиб, уларга ўзининг мустақил нуқтаи назарини билдирган бўлса, Навоий тасаввуфнинг нисбатан умумий масалалари хусусида баҳс юритади, уларнинг дидактик, таълимий ва ахлоқий томонига эътибор беради.

Шунингдек, Навоий муқаддимада «Авлиёуллоҳга воқеъ бўлгон хавориқи одат ва каромат баёни» сарлавҳаси остида тасаввуф аҳлининг борни йўқ қилиш ва йўқни бор қилиш, келажакдан хабар бериш, дуо ижобати, оз фурсатда кўп йўл босиш, бир вақтнинг ўзида бир неча жойларда пайдо бўлиш, ўсимлик, қуш ва ҳайвонлар тилини тушуниш, сувда юриш ва ҳавода учиш, дарёларда ғарқ бўлаётган кемани соҳилга чиқариш, ёмғир ёғдириш, довул эстириш, сел келтириш ва қайтариш, чигиртка балосини дафъ этиш ва ҳ. к. кароматларини санаб ўтади, муайян шайхлар ҳақида ҳикоя қилганда эса уларни мисоллар орқали кўрсатади.

Кароматлар тасаввуфнинг зиддиятли масалаларидан бўлиб, кишилар XV асрда ҳам уларга ишониш ва ишонмаслик борасида иккига ажралганлар. Айтиш керакки, авлиёлар кароматига ишониш тасаввуфни тан олиш, уларни инкор этиш — тасаввуфни ҳам йўққа чиқариш дея тушунилган. Навоий кароматларни хавориқи одот (ғайри одатий, ноёб одат-хислатлар) номи остида зикр этаркан, уларнинг, бинобарин, тасаввуф аҳлининг ҳақлигига ишонч билдиради. Аммо улуг мутафаккир каромат масаласига ҳаётий ёндашади. Тасаввуфнинг илғор вакиллари каби у ҳам кароматларнинг фақат зарурият нуқтаи назаридан воқеъ бўлганларинигина ҳақ деб ҳисоблайди. Халқ онгини эгаллаш, ёлгон шуҳрат чиқариш мақсадида намойишкорона кўрсатилган сохта кароматларни танқид қилади. Унингча, кишиларни ҳаққа «далолат ва иршод қилиш» (етиштириш) мақсадида ва шунга хизмат қиладиган ғайриоддий ишларгина ҳақиқий каромат дея аталиши мумкин ва улардан маърифат пайдо бўлади. Одамларни авраш мақсадида амалга ошириладиган кўзбўямачилик эса каззоблик ва ундан фақат жаҳолат дунёга келади. Бошда каромат инсон маънавий такомилнинг юқори поғонаси сифатида қаралган. Бироқ, вақт ўтиши ва тасаввуф таълимоти тараққий топиши билан кароматга бўлган муносабатлар ҳам ўзгарган. Кейинчалик каромат кўрсатиш эмас, балки кароматли шахс бўла туриб ўзидаги хислатни яшира олиш, пинҳон тута билиш қобилияти маънавий комиллик сифатида талқин этилган (масалан, сув устига сажжода тўшаб намоз ўқиган шайх танқиди).

Бошқа томондан Навоийнинг фикрича, каромат кўрсатишга берилиб кетиш кишини Ҳақдан узоқлаштириши, бинобарин, ғафлатга солиши мумкин. Масалан, Навоий «Насойим ул-муҳаббат»ни яратишда фойдаланган «Асрор ул-авлиё» номли манокӣбда: «Кароматни намойиш этиш фаразни тарк этишдир», дея кўрсатилган¹². Яна ушбу манбада айтилишича, суфийлик йўли ўн беш мартабадан иборат бўлиб, унинг бешинчи мартабаси кашфу кароматдир. Агар солиқ ўзидаги кашфу каромат мартабасини яширмай ошкор қилса, унга қолган ўн мартабага эришиш йўллари ёпилади ва у асл мақсадга етиб бормайди¹³.

Навоий эътиқодича, шундай камолот эгалари ҳам борки, улар ушбу хислатларга эга бўла туриб уларни яширадилар, халққа ошкор этишдан ор этадилар, чунки бир сония ҳам ҳақ ёдидан ғофил бўла олмайдилар. Ушбу хислатларни намойиш этиш ва кароматбозлик учун эса бир дақиқага бўлса-да Ҳақни унутиш талаб этилади: «Ва Ҳақ Субҳонаҳу ва Таолоға андоқ муқарраб (яқин — *H.P.*) бандалар ва дўстлар ҳам борки, бу барча мазкур бўлган ҳолатдин ижтиноб қилурлар, балки ор қилурлар, неучунки бир турфат ул-айн Ҳақ Субҳонаҳу ва Таоло шуҳуди истиғроқидин ғофил бўла олмаслар ва то уло саодатдин ғофил бўлмагунча, бу нималар (яъни кароматлар — *H.P.*)га майлу илтифот қилса — бўлмас. Ҳар ойинаки, ул мақсуди аслийдин (яъни, Ҳақдан — *H.P.*) ҳар амр-ки, бу бузругворларни бир лаҳза ғофил қилғай, агар барча беҳишту жовидондурки, аларға дўзахча бор, андин ижтиноб ё ор қилсалар — муҳиқ бўлғайлар»¹⁴.

«Насойим ул-муҳаббат»нинг аҳамияти ҳақида сўз кетганда, унинг 1) тасаввуф тарихи, оқим ва силсилалари, намояндалари; 2) тасаввуфнинг асосий тушунча ва истилоҳлари, фалафий, ахлоқий концепцияси; 3) XV асрдаги тасаввуфий жараёнлар ва муаллифга замондош суфийлар; 4) тасаввуф шеърияти вакиллари; 5) Навоий ўқиган, таъсирланган, ижодий илҳомланган тасаввуфий китоб ва рисоалар ҳақида маълумот берувчи муҳим манба эканлигини қайд этиш лозим.

Алишер Навоий тасаввуф тарихини Увайс Қараний (VII аср)дан бошлайди ва у орқали ушбу таълимот

¹² Бадриддин Исҳоқ Деҳлавий. Асрор ул-авлиё. УЗРФА ШИ, 7673-рақамли қўлёзма. 836-варақ.

¹³ Уша жойда.

¹⁴ Насойим. 12-бет.

пайғабарга уланишини айтади (пайғамбарнинг унга васият қилиб қолдирган хирқаси орқали). Шунингдек, тасаввуфдаги увайсийлик (муқаддам ўтиб кетган пирнинг руҳидан тарбия топиш) анъанаси ҳам Увайс Қараний номи билан боғлиқдир.

Тасаввуф таълимоти турли тариқат ва силсилаларни вужудга келтирган. Шарқшунос Ҳ. Кароматов Ҳужвирийнинг «Қашф ул-махжуб» асарига таяниб аниқлашига кўра, XI асрдаёқ тасаввуфнинг ўн икки асосий оқими шаклланиб улгурган эди¹⁵. Улардан ўнтаси — муҳосибия, қассория, тайфурия, жунайдия, нурия, саҳлия, ҳакимия, харрозия, хафифия ва саййория аҳли сунна вал жамоа ақонди ва шариат қонун-қоидаларига тўғри келади, деб тан олинган, қолган иккитаси — ҳулулия ва ҳалложия эса рад этилган. «Насойим ул-муҳаббат»да ушбу тариқатлар ва уларнинг вакиллари тўғрисида маълумотлар берилган. Масалан, муаллиф Абул Аббос ас-Саййорий (ваф. 342/954) зикрида ёзади: «[Абул Аббос ас-Саййорий] Абу Бакр Воситий суҳбатиға етди ва ул даража ҳосил қилдиким, ани бир синф тасаввуф аҳлининг имоми дерлар-ки, алар саййорияга машҳурдирлар»¹⁶. Айтиш лозимки, Жомий ва Навоий Мансур Ҳаллож таълимотини моҳият эътибори билан қабул қилганлар, аммо уни тақдим этиш йўли ва ифода шакли нуқтаи назаридан танқид этганлар. Буни қуйидаги мисолдан ҳам билиш мумкин. Навоий Мансур Ҳаллож зикрида ёзади: «Ул бир кун Жунайднинг эшигини қоқти. Жунайд сўрдиким, ким сен? Дедиким, Ҳақ. Жунайд дедиким, Ҳақ эмассен, аммо Ҳақ биласен»¹⁷.

Ж. С. Тиримингэм маломатийликни тасаввуфнинг Нишопур мактаби деб атайд¹⁸. «Насойим»да ҳам маломатийлик ва маломатийларга кенг ўрин берилган. Туғилган ё таълим олган жойи Нишопур билан боғланган қайси шайхни олмайлик, унда маломатийлик белгиларини кузатишимиз мумкин.

Тасаввуф тариқати давомида тасаввуфнинг Марказий Осиё анъанаси билан боғлиқ равишда, асосан кубравия, яссавия, хожাগония — нақшбандия, чиштия ва бектошия тариқатлари майдонга келганлиги кузатила-

¹⁵ Кароматов Ҳ. С. Аскетические и суфийские течения в Хорасане (по «Қашф ал-махджуб» Худжвири) //Из истории суфизма: источники и социальная практика. Ташкент, 1991. С. 30

¹⁶ Насойим. 89-бет.

¹⁷ Насойим. 93-бет.

¹⁸ Тиримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. М., 1989. С. 275.

ди¹⁹. Улардан учтаси Мовароуннаҳр ва Туркистонда, чиштиа — Ҳиндистонда, бектошиа эса Туркияда ривожланганлиги маълум. «Насойим»да ушбу тариқатлар ва уларнинг намояндалари ҳақида ҳам асосли маълумотлар берилган бўлиб, улар минтақа тасаввуф тариқатларини текширишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Навоий шайхлар зикрини маълум тартиб асосига қуради. Бу тартибни, асосан қуйидагича белгилаш мумкин: 1) Шайх номи, кунияти, сўфийлар орасидаги лақаби ҳақида хабар бериш; 2) Шайхнинг туғилган ва вафот этган йили, жойи, қабри ҳақида маълумот бериш; 3) Тасаввуфга кириб келишига туртки бўлган сабаб; 4) Тасаввуфдаги писбасининг кимга етиб бориши, кимнинг шогирди эканлиги, кимларни кўриб суҳбатига етганлиги, сўфийларнинг қайси табақасига мансублиги ҳақида хабар бериш; 5) Тасаввуфий, фалсафий, ахлоқий мазмундаги фикрларидан намуналар бериш.

Навоий муайян шайхнинг тасаввуфга кириб келиш тарихига алоҳида аҳамият беради, сўфийлик йўлига қадам қўйишига туртки бўлган, воқеа-ҳодисани «тавбасининг сабаби» деб атайди. Жумладан, машҳур сўфий шоир, тасаввуфий мазмундаги ўнлаб асарлар муаллифи Фаридиддин Атторнинг тасаввуфга кириб келиш тарихини қуйидагича ёзади: «Дебдурларки, алар андоқки отлари машҳурдур, аттор экандурлар. Тавбаларига сабаб бу бўлғондурки, бир кун атторлиғ дўкониди муомалага машғул ва машғуф эрмишлар. Дарвеше дўкон эшикига етар ва неча қатла «Шайаллоҳ» дер. Анга парво қилмаслар. Ул дарвеш дерки, Эй Хожа не навъ ўлғунгдур? Алар дебдурларки, андоқки сен ўлғунгдур. Дарвеш дебдурки, сен мендек ўла олмассен. Алар дебдурларки, нечук? Дарвеш дебдурки, мундоқ. Ва яғоч оёғи (идишни — Н. Р.) бош остида қўюбдур ва «Оллоҳ» дебдур ва жонни Ҳаққа таслим қилибдур. Аларнинг ҳоли мутағаййир бўлубдур ва дўкон ва анда ҳар не бор экандур, барҳам уруб, бу тариққа (тасаввуфга — Н. Р.) кирибдурлар»²⁰.

Навоий тасаввуф тарихини ёритганда баъзи муҳим истилоҳларнинг қачондан бошлаб қўлланганлиги масаласига ҳам эътибор беради. Масалан, У Абу Ҳосим ас-Суфийни зикр этаркан «Аввал кишиким «сўфий» дедилар, ул эрди»²¹, деб ёзади ва «сўфий» истилоҳининг таомилга кириши айнан шу шахс билан боғлиқ

¹⁹ Тримингэм. Уша асар. 55-бет.

²⁰ Насойим. 421-бет.

²¹ Насойим. 16-бет.

эканлигини айтади. Яна ушбу шайх зикри билан боғлиқ ҳолда биринчи сўфийлар хонақоҳи Шом (Сурия)-нинг Рамла шаҳрида бино қилинганлигини айтиб, тафсилотини баён қилади. «Сўфий», «хонақоҳ» каби истилоҳлар ифодалаган тушунчалар тасаввуфнинг муҳим тушунчалари эканлигини, уларнинг биринчи марта қачон ва ким томонидан истеъмолга киритилганлиги масаласи ҳал қилувчи аҳамиятга эгаллигини ҳисобга олсак, Навоийнинг бу масалаларга махсус тўхталиши унинг тасаввуф тарихини мукаммал ёритишга интилганлигидан далолат беради.

Навоий муайян шайхнинг тасаввуфий қарашларини баён қилишдан олдин унинг қайси табақага мансублигини айтади ва «табақа» сўзини биринчи марта Зуннун Мисрийга нисбатан қўллайди: «Зуннун Мисрий... Аввалки табақадиндур... Ва шайх ул-ислом (Хожа Абдуллоҳ Ансорий — *Н.Р.*) дебдурки, Зуннун ул киши эмас эрдик ани каромат билан ситойиш қилғайлар ва мақомат била оройиш бергайларким, моқому ҳол анинг илгида сухра эрди ва дармонда. Вақтнинг имоми ва рўзгорнинг яғонаси ва бу тоифанинг бошидур ва барчанинг нисбати ва изофати ангадур»²².

Адабиётларда «табақа» истилоҳининг 20 йиллик сана маъносини англатиши айтилади²³. «Табақа» истилоҳини сўфийлар гуруҳлари маъносида илк бор Абдурахмон Суламий (ваф. 412/1021) ўзининг «Табақот уссуфия» асарида қўллаган. Ушбу асарда сўфийлар беш табақага ажратилган бўлиб, муаллиф ҳар табақада 20 тадан шайхнинг таржимаи ҳоли ва таълимоти ҳақидаги маълумотларни тўплаган. Абдурахмон Жомий «Нафаҳот ул-унс»нинг кириш қисмида ўзининг Суламий таснифи асосида иш кўрганлигини айтади. Ушбу беш табақадан кейинги сўфийлар «машойихи мутааххирин» («кейинги давр шайхлари») деб аталган. Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да ушбу терминларни Суламий ва Жомий асарларидаги каби маъноларда қўллайди.

Навоий тасаввуф таълимоти тарихини баён қилар экан, унинг қайси шахслар томонидан яхлит таълимот ҳолига келтирилганлиги масаласига ҳам эътибор беради. Шу маънода унинг қуйидаги мулоҳазалари фоят аҳамиятлидир: «Аввал кишиким, ишоратни иборатқа

²² Насойим. 18-бет.

²³ Қаранг: Heffening. Tabakat// Islam Ansiklopedisi. cilt 11. Ankara, 1997, s. 591.

келтурди ва бу тариқдин сўз айтти (Зуннун Мисрий) эрди. Яна бир табақада Жунайд қуддиса сирруҳу пайдо бўлди, бу илмга тартиб бериб, баст қилиб, кутуб битиди. Чун Шиблий қуддиса сирруҳу, орага кирди, бу илмни минбар устига айтиб, ошкор қилди. Жунайд сўзидурким, биз бу асрорни ёшурун уйларда ва сардобаларда маҳрамларга айтур эрдук. Шиблий минбар устига айтиб, элга ошкор қилди».²⁴

Навоий тасаввуфнинг яхлит таълимот сифатидаги ибтидосини Зуннун Мисрий (вафоти 245/860), Жунайд Бағдодий (вафоти 298/910) ва шайх Шиблий (вафоти 334/945)лар номи билан боғлайди. Бунда Зуннун Мисрий тасаввуфни «ишорат» — белги ва рамзлардан «иборат» — истилоҳ ва тушунчаларга айлантирган шахс, Жунайд Бағдодий истилоҳ ва тушунчаларни йигиб, системалаштириб, шарҳлаб китоб ёзиб, тасаввуфни яхлит таълимотга айлантирган киши, Шиблий эса ушбу таълимотни халқ орасида илк бор ошкора тарғиб ва ташвиқ этган шайх сифатида кўрсатилади.

«Насойим ул-муҳаббат»да тасаввуфнинг соф назарий муаммоларидан бўлган тавба, вараъ, сабр, қаноат, таваккул, риёзат, муршид, фақр, маърифат, каромат, ишқ, ҳол, самоъ, илми зоҳирий, илми ботиний, илми ладуний, ваҳдат ул-вужуд каби ўнлаб масалалар ҳам ўз аксини топган. Масалан, Навоий Абу Яъқуб Мазкурый зикрида таваккулнинг бир неча таърифини келтириб ёзади: «Андин сўрадиларким, таваккул недур? Деди ихтиёр тарки. Саҳл бин Абдуллоҳ Тустарийдин сўрдилар, деди тадбир тарки. Бишри Хофийдин сўрдилар, деди ризо. Абу Хафс Ҳаддоддин сўрдилар, деди мусаббибни кўрмак. Фатҳ Мавсилийдin сўрдилар, деди сабабдин малол. Шақиқи Балхийдин сўрдилар, деди ажзда ғарқи дийдор. Шиблийдин сўрдилар, деди кўнгул дийдорида барча элни унутмак»²⁵. Таваккул тасаввуф аҳли наздида барча яхшилигу ёмонликни Ҳақдан билиб, ўз инон-ихтиёрини унинг измига топширишдир. Бироқ таваккул турли даража ва мақомлардан иборат. Навоий бунни, яъни таваккулнинг ички таркиби ва мутаваккил соликнинг ҳолларини тушунтириш, шарҳлаш йўлидан эмас (Жомийдан фарқли ўлароқ), балки шайхлар фикрини келтириш асосида кўрсатиш, намойиш этиш йўлидан боради. Чунки агар тасаввуфнинг мураккаб тушунча ва истилоҳлари шарҳланганда асар тили

²⁴ Насойим. 18-бет.

²⁵ Насойим. 81-бет.

ва услуби мураккаблашиб кетган бўларди. Навоий эса муқаддимадаёқ асарни ёзишдан мақсад тасаввуфнинг «дақойиқу мушкулотини равшанроқ алфоз (тушунарли тил — *Н.Р.*)да очуғроқ адо (содда услуб — *Н.Р.*) билла» баён этиш эканлигини айтади.

Маърифат ва унинг тасаввуфий талқини ҳам «Насойим ул-муҳаббат»дан кенг ўрин олган. Мансур Ҳаллождан ўғли васият талаб этганда шайх унга қараб «... сен бир нимага кўшиш (ҳаракат, жидду жаҳд — *Н.Р.*) қилким, зарраи андин сақалайн (икки дунё — *Н.Р.*) илмидин улуғроқ ва яхшироқ бўлғай. Сўрадимки, ул недур? Дедиким — маърифат»²⁶.

Навоий ушбу фикрларни келтириш билан ўзининг қарашлари ҳам ушбу фикрларга ҳамоҳанг эканлигини билдиради. Демак, «Насойим ул-муҳаббат» Навоий дунёқараши ва фалсафий-тасаввуфий тафаккури ҳақида ҳам маълумот берувчи манбадир.

Алишер Навоий муқаддимада ўз асарининг «Нафахот ул-унс»дан фарқи ҳақида сўзлар экан: «Ҳазрати Махдумий (нувира марқадаҳу) нураннинг оти ва муосиру мусоҳиб машойих зикри дағиким ул мутабаррик китобда йўқ эрди, мунда қўштум», — дейди. «Насойим ул-муҳаббат»да Жомий ва Навоийга замондош (ёки уларга яқин замонда яшаган) етмишдан ортиқ машойих зикр этилади. Муаллифга замондош машойихлар ҳақидаги маълумотларнинг икки асосий хусусиятини кўрсатиш мумкин, улар: 1) XV аср Мовароуннаҳр ва Хуросондаги фалсафий-тасаввуфий жараёнларга оидинлик киритади; 2) Навоий биографиясига оид маълумотларни тўлдиради.

Навоийга замондош шайхларнинг аввал фақат тасаввуф билан ном чиқарганлари (жами 60 киши), сўнгра эса (тасаввуф шеърияти намояндалари қаторида) сўфийликдан кўра кўпроқ шоирлик билан шуҳрат қозониб, аммо шеърлари тасаввуфий оҳанг, рамз, тимсол, ғоя ва мавзулардан бебаҳра бўлмаган шахслар (жами 8 киши) зикр этилади.

«Насойим ул-муҳаббат»дан Навоий яшаган даврда тасаввуфнинг асосан, 1) суҳравардия, 2) нақшбандия тариқатлари вакиллари ва 3) мажзубларнинг жамият маънавий ҳаётида катта ўрин тутганлари аёнлашади.

Суҳравардия тариқатининг XV асрдаги энг йирик вакили Шайх Зайниддин Абу Бакр ал-Хавофий (ваф. 838/1435) бўлиб, у ҳақда маълумот бераркан, Навоий

²⁶ Насойим. 96-бет.

ул зотнинг ўз замонида Хуросон мулкининг шайх ул-машойихи, зоҳирий ва ботиний илмлар эгаси ва тариқатда Шайх Нуриддин Абдураҳмон Мисрийнинг муриди эканлигини таъкидлайди. Суҳравардия тариқати ва Зайниддин Хавофийнинг тасаввуфдаги йўли Абдураҳмон Мисрий — Жамолиддин Юсуф ал-Гуроний — Ҳусайн Ҳусомиддин Шамширий — Нажмиддин Муҳаммад ал-Исфаҳоний — Нуриддин Абдусаммад Натанзий — Нажмиддин Али бин Бурғуш (ваф. 678/1279) орқали Шаҳобиддин Абу Хафс Умар ас-Суҳравардийга уланган²⁷. Шунингдек, «Насойим»да Мавлоно Муҳаммад Табодгоний (ваф. 891/1486), Мавлоно Абулхайр (ваф. 887/1482), Мавлоно Шаҳобиддин (ваф. 899/1494), Мавлоно Важиҳуддин (ваф. 894/1489), Дарвеш Муҳаммад Беҳра, Дарвеш Муҳаммад Гозургоҳий, Мавлоно Муҳаммад Хуросоний, Дарвеш Саййид Ҳасан (ваф. 894/1489), Шайх Садриддин Раввосий (ваф. 901/1495) сингари суҳравардия тариқатининг XV асрдаги намояндалари зикр этилган.

Зайниддин Хавофий Ибн Арабий таълимоти ва асарларига катта қизиқиш билан қараган. Навоийнинг ёзишича, у: «Фусус» мутолааси ва дарсига қиём кўргузур эрди²⁸. Ушбу тариқат вакиллари жаҳрий, яъни овоз чиқариб Ҳақни зикр қилишни тарғиб этар эдилар. Шу сабабли ҳам Шайх Зайниддин Хавофийнинг муриди Хожа Шамсиддин Муҳаммад ал-Кусавий ал-Жомий (ваф. 863/1459): «Шом ва субҳ авродини Ҳазрати Шайх Зайниддин (қуддиса сирруҳу) тариқи билан жаҳр айтурлар эрди»²⁹. Бу шайх ҳам ўз муршиди сингари: «Шайх Муҳйиддин Арабий (қуддиса сирруҳу) мусаннафотидин кўп ўқур эдилар ва муътақид эдилар». Бу билан ҳам чекланмасдан, Хожа Шамсиддин Кусавий исломнинг фойт нозик масалаларидан бўлган «...тавҳид масаласин аларға (яъни, Ибн Арабийга — *Н.Р.*) мувофиқ тақрир қилурлар эрмиш. Ва ани минбар устида, уламо қошида андоқ баён қилурлар эрмишки, ҳеч кимга эътироз ва инкор мажоли бўлмас эрмиш». Ибн ал-Арабий тавҳидни ваҳдат ул-вужуд асосида талқин этган. Унга кўра, яратувчи (Оллоҳ) ва яратилмиш (борлиқ, мавжудот) ўртасида вужудий бирлик (ваҳдат) мавжуддир, бинобарин, дунё ва яратилган барча оламлар яратувчининг тажаллий ва зуҳуридан иборатдир. Бундай

²⁷ Қаранг: Тримингэм. Ўша асар. 278-бет.

²⁸ Насойим. 318-бет.

²⁹ Насойим. 319-бет.

қараш кўп ҳолларда шариат уламоларининг қаршилигига учраган. Шундай вазиятда Шайх Шамсиддин Қусавий Жомий ваҳдат ул-вужуд ва Ибн Арабий таълимотини минбар устида халққа етказишнинг уддасидан чиқа олган, бу билан эса ушбу ғояларнинг жамиятда қарор топишига ҳисса қўшган. Кейинчалик мумтоз адабиётдаги мажоз орқали ҳақиқатни, махлуқ орқали холиқни тараннум этиш анъанаси ривожидида ваҳдат ул-вужуд таълимотининг фалсафий асос бўлганлигини кўришимиз мумкин.

XV аср маданий-маънавий ҳаётида катта ўрин тутган тасаввуф оқимларидан бири нақшбандия тариқатидир. Ибтидоси Юсуф Ҳамадоний (ваф. 535/1141) билан боғланидиган ушбу тариқатнинг XV асрдаги энг йирик вакиллари Хожа Саъдуддин Кошғарий (ваф. 860/1456) ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (ваф. 894/1489) лар эди. Шунингдек, «Насойим»да нақшбандия тариқатининг муаллифга замондош Мавлоно Низомиддин Аҳмад, Хожа Абдулазиз Жомий (ваф. 902/1497), Мавлоно Алоуддин (ваф. 892/1497), Мавлоно Саъдуддин (ваф. 900/1495), Мавлоно Ҳожи (ваф. 899/1494), Мавлоно Муҳйи (ваф. 865/1461), Муқри Маҳмуд (ваф. 880/1475), Мавлоно Тожиддин Аҳмад Сижаний, Абдурахмон Жомий ва бошқа кўплаб намояндалари зикр этилган.

Алишер Навоий тасаввуфий дунёқарашининг синтетик характери алоҳида қайд этиб ўтиш лозим, яъни улуғ мутафаккир бирор муайян тариқат билан чекланиб қолмай, ўзигача бўлган тасаввуф таълимотининг барча илғор томонларини ўзлаштиришга ҳаракат қилган. Бироқ, нақшбандияни Ҳақ ва ҳақиқатни англашда бошқа тариқатлардан мукамалроқ деб билади. Бу фикрни муаллиф сўзда эмас, мисоллар орқали ифодалайди. «Насойим»нинг бир неча ўринларида олдин суҳравардияни қабул қилиб, сўнггра нақшбандийлик йўлига ўтган кишилар ҳақида ҳикоя қилинади. Масалан, Навоий Мавлоно Тожиддин Аҳмад Сижанийнинг нега нақшбандия тарафдори бўлганлигини баён этиб ёзади: «Алар, Мавлоно Саъдуддин Кошғарий (қаддасаллоҳу сирруҳу)нинг муридидурлар. Аввал Шайх Зайниддин Хавофий (раҳимаҳуллоҳу) силсиласида сулук қилур эрмишлар. Аларга жаҳр зикридин дағдаган юзланибдур, Бохарздин шаҳр (яъни, Ҳирот — Н.Р.) сари юзланибдурлар. Шаҳрга еткандин сўнггра, машойих табақотида сулук қилур муршидлардин тафаҳхусга машғул бўлуптурлар. Ҳазрати Мавлоно Саъдиддин Кошға-

рийни дептурларки, хожалар сисиласидаки, «Силсилат уз-заҳоб» иборат андиндур, толибларга талқин-у иршод сажжодасидадурлар. Аларнинг масканини сўраб, Мас-жиди Жомеъ маҳалласига борурлар. Аларнинг уйларин топиб, бир лаҳза эшикларида ўлтурғандин сўнгра алар чиқарлар ва баъзи асҳоб била уйлари эшикида ўлтурурлар. Мавлонога ҳам илтифот қилиб, сўруб ўлтурурлар. Сўз асносида Мавлоно сари боқиб дерларки: «Бу шаҳр подшоҳин-ки, Бобур дерлар, подшоҳи зоҳирдур, мулозимларидин бирики, анга кўп ихлоси бўлғай, ҳар сабоҳ анинг сори боқиб, отин густоҳона тутуб «Бобур... Бобур...» деб кўп мазкур қилса, оё анга хуш келгайму?» — деб савол қилурлар. Мавлононинг кўнглидаги дағ-дағаси рафъ бўлур ва аларнинг силсиласида мурид бў-луб, сулукка машғул бўлурлар»³⁰. Матн парчасидан маълум бўладики, ушбу мисол орқали Кошғарий Си-жанийга жаҳрий зикрдан хафий зикр, бинобарин, суҳ-равардия тариқатидан нақшбандия тариқати устунли-гини кўрсатиб берган. Шунингдек, парчадан Навоий-нинг жаҳрий ва хафий зикрга, суҳравардия ва нақш-бандия тариқатларига муносабати ойдинлашади.

Бунинг акси, яъни нақшбандия йўлига кирган киши кейинчалик бошқа тариқатни қабул қила олмаслиги қўйидаги мисолда ўз аксини топган. «Насойим»да ай-тилишича, Мавлоно Саъдиддин Кошғарий турли ваҳи-мали тушлар кўради ва пири Низомиддин Хомушдан уларнинг таъбирини сўрайди. Шайх Низомиддин Кош-ғарийни Зайниддин Хавофий олдига юборади. Саъдид-дин Кошғарий ҳикоя қилишича: «... чун Шайх (Зайнид-дин) хизматиға етиштим ва ул воқиъа (туш — *Н.Р.*) ларни арз қилдим, дедиларки, бизнинг била байъат қил ва бизнинг иродатимиз қайдиға кир (яъни, менинг қўлимда тавба қилиб, суҳравардияни қабул қил — *Н.Р.*). Мен дедимки, азизий-ки, мен бу тариқатни ан-дин қабул қилибмен, ҳануз ҳаёт қайдидадур (яъни, менга нақшбандияни ўрганган муршидим Шайх Низо-муддин Хомуш ҳали тирик — *Н.Р.*). Сиз эмин ва мур-шидсиз, агар билурсизки, бу тоифа тариқида бу жоиз-дур андоқ қилай. Шайх дедикки, истихора³¹ қил! Мен дедимки, менинг ўз истихорамға эътимодим йўқтур, сиз истихора қилинг! Шайх дедиким, ҳам биз истихора қи-

³⁰ Насойим. 407-бет.

³¹ Истихора — кўнглидаги мақсаднинг ҳосил бўлиш ёки бўл-маслигини билиб олиш тилагида туш кўриш учун ният қилиб ух-лаш, туш орқали фол кўриш. *Қаранг: Шамсиев П., Иброҳи-мов С.* Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972. 284-бет.

лали, ҳам сен истихора қил! Чун кеча истихора қилдим, кўрдимки, хожалар табақаси Ҳирий зиёратгоҳигаки, ул вақт Шайх (Зайниддин) анда эрмишлар, кирибдурлар, дарахтларни кўнграадурлар ва томларни йиқаадурлар ва қаҳру ғазаб осори аларға зоҳирдур. Билдимки, ишорат ул иш (яъни, нақшбандиядан чиқиб, суҳравардия тариқатини қабул қилиш — *Н.Р.*) манъиғаадур. Хотирим жамъ бўлди ва осудалиғ била оёғимни узатиб уй-қуға бордим. Чун тонгласи Шайх мажлисиға келдим, андин бурун-ки, мен воқиъамни арз қилғаймен, Шайх дедикки, тариқ бирдур ва барча бирга-ўқ қайтурлар. Ҳам ул ўз тариқинг била ишга машғул бўл! Агар воқеа-и ё мушкул-и оллингға келса, бизга айтқил, қила олғанча мадад қилали!». ³² Бу мисоллар Навоийнинг нақшбандия тариқатини Ҳаққа олиб борувчи энг тўғри йўл, деб билганлигини кўрсатади.

«Насойим»дан XV аср нақшбандия тариқати вакилларининг ҳам Шайх Муҳйиддин Арабий асарларига катта аҳамият берганлиги маълум бўлади. Навоий Хожа Муҳаммад Порсонинг ўғли Абунаср Муҳаммад ал-Бухорий (ваф. 875/1470)ни зикр этаркан, ёзади: «Бир кун аларнинг мажлисида Шайх Муҳйиддин ал-Арабий (қадасаллоҳу таъала сирруҳу) зикри ва анинг мусаннафоти ўтар эрди. Бузургвор оталаридин нақл қиладиларки, «Фусус» жондур ва «Футуҳот» кўнгул. Ва дағи дер эрдиларки, ҳар ким «Фусус»ни яхши билса, анга Ҳазрати Рисолат (САВ) мутобаатининг доияси қавий бўлур. Ва алардин бу сўз ноқили Ҳазрати Махдумий (нуввира марқадаҳу нуран) дур» ³³.

«Насойим»да зикр этилган муаллифга замондош тасаввуф аҳлининг катта қисминини мажзуб сўфийлар ташкил этади. «Жазба» — кишига бир зумда юзланадиган кучли ҳиссий, руҳий ҳолат. Мажзублар жазба аҳли бўлиб, улар секин-аста, маълум йўл ва сулукни босиб ўтиш билан эмас, балки Ҳақнинг кўнгилда ногачоний зуҳур, тажаллий этиши, намоён бўлиши орқали Ҳақ дийдорига етган инсонлардир. Мажзублар тасаввуфнинг муайян тариқатига мансуб бўлмай, барча тариқатларга бирдай дахлдор сўфийлар тоифасидир. Навоий замондош мажзублардан Бобо Хокий, Бобо Ҳасан Қандаҳорий, Бобо Кукий, Бобо Али маст-и Нисойи, Бобо Хушкелди, Саййид Муҳаммад Маданий, Бобо Баҳлул, Бобо Али Пойиҳисорий, Бобо Тиланчи, Бобо Пи-

³² Насойим. 255-бет.

³³ Насойим. 248-бет.

рий, Бобо Ҳасан Турк, Бобо Жалил, Бобо Шихоб, Бобо Сариг Пулод кабиларни ўз асарида қайд этади.

Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асари мутафаккир шоирнинг таржимаи ҳолига оид маълумотларни тўлдирувчи, баъзи масалаларга ойдинлик киритувчи муҳим манбалардан биридир. Навоий ўзининг ушбу асарида (хусусан, унинг замондош шайхлар зикри қисмида) ўз биографиясига оид муҳим маълумотларни ёзиб қолдирган.³⁴ Масалан, «Насойим»даги маълумотларга асосланиб, муаллифнинг мураббий-устозлари масаласига ойдинлик киритиш мумкин. Муаллиф Дарвеш Мансур ҳақида ёзаркан, ўзининг ёшликда аруз қонунқоидалари ва бадий санъатлар соҳасида ундан таълим олганлигини, ушбу шахснинг тасаввуф аҳли истилоҳларидан ҳам яхши хабардор эканлиги, шу сабабли ҳам аруз ва бадий санъатлардан кўра тасаввуф сабоқларига дарса кўпроқ вақт ажратилганлигини ёзади: «Дарвеш Мансур (қаддасаллоҳу сирруҳу). Покрав солик эрдилар. Ва Шайх Ҳасан Журий муридларидин эрдилар. Аксар авқот сойим эрдилар. Ва зоҳир улумини Мавлоно Яҳё Себак қошида таҳсил қилиб эрдилар. Ва замон подшоҳи бу ҳақир кичик эрканда аруз ва санойинг ўқумоққа аларға сипориш қилиб эрдилар. Аммо, бу тонфанинг чун истилоҳотин ҳам хуб билур эрдилар, мундин ҳам кўпрак алардин эшитилур эрди».³⁵ Шунингдек, бу зот дақиқ ва хуштабъ шоир бўлиб, тасаввуфий мазмундаги шеърлар ёзган. Муаллиф асар давомида «замон подшоҳи» деганда Ҳусайн Бойқарони назарда тутаяди, бу ўринда эса, муаллифнинг «бу ҳақир кичик эрканда» деган сўзларини эътиборга олиб, «замон подшоҳи» деб Абулқосим Бобурга ишорат қилинган дея тахмин қилиш мумкин.

Муаллиф Шайх Садриддин Раввосийни зикр этаркан ёзади: «Зоҳир улумида Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий (раҳимуҳуллоҳ) ким, Самарқанд дорул-илмининг аълами уламози эрди, зуҳду тақвода назирн йўқ эрди ва фикҳда Абу Ҳанифани соний дерлар эрдиким, бу ҳақир ҳам алар шогирдлиги шарафига мушарраф бўлубмен, аларнинг шогирди эрди».³⁶ Маълумотдан Наво-

³⁴ Ушбу масалага академик А. П. Қаюмовнинг махсус мақоласи бағишланган. Қар.: Қаюмов А. Насойимни варақлаганда («Насойим ул-муҳаббат»даги Навоийга оид автобиографик далиллар)// УТА. 1980, 1-сон, 12—15-бетлар.

³⁵ Насойим. 402-бет.

³⁶ Насойим. 406-бет.

ийнинг мусулмон ҳуқуқшунослиги — фикҳ борасида устози Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий эканлиги ва Самарқандда таҳсил олган Шайх Раввосий ҳам у кишидан таълим олганлиги аён бўлади. Навоий Абуллайсийнинг ўзига устозлик қилгани ҳақида «Мажолис ун-нафоис»да ҳам хабар беради³⁷.

Навоий ўз отасининг ҳам тасаввуф аҳлига иродати борлигини айтиб, отаси ва Бобо Қўкий — мажзуб ўртасида бўлиб ўтган воқеани айтиб беради³⁸. Шунингдек, муаллиф отасининг Хожа Шамсиддин Муҳаммад ал-Қусавий ал-Жомийга ҳам чуқур ҳурмат билан қараганини ёзади: «Бу фақирнинг отасининг аларга иродати кўп эрди ва сафарларда суҳбат ва хизматлариға етиб эрди. Ва фақир ҳам кичик ёшимда аларнинг муборак назариға етиб, илтифот топиб, фотиҳалариға мушарраф бўлибмен ва азим фойда андин умидим бор. Умид улки, ноумид бўлмағаймен»³⁹.

Навоий XV асрда яшаган Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги кўплаб шайх ва тасаввуф аҳлини шахсан таниган, улар билан мулоқотда бўлиб, панд-насиҳат ва таълимидан баҳраманд бўлган. «Насойим»да зикр этилган шундай шайхлар сирасида Мавлоно Муҳаммад Табодгоний, Хожа Аҳрор, Мавлоно Қосим, Абдулазиз Жомий, Мавлоно Абулхайр, Мавлоно Саъдуддин, Мавлоно Муҳаммад Амин, Хожа Авҳад Муставфий, Хожа Муайяд Меҳна, Пир Аҳмад Наққош, Шайх Яҳё, Бобо Пирий, Бобо Шиҳоб, Бобо Сариф Пўлод, Мавлоно Шарафиддин Яздий, Мавлоно Ҳумомиддин Қалободий кабиларни санаш мумкин. Уларнинг деярли ҳаммаси Навоийни дуои хайр билан мушарраф қилганлар, баъзилари уни жуда яқин тутиб унга фарзанд сифатида қараганлар (Саййид Ҳасан Ардашер, Хожа Муайяд Меҳна, Фазлуллоҳ Абуллайсий), баъзилари билан хат ёзишиб турган (Хожа Аҳрор, Мавлоно Қосим), баъзилари билан эса яқин улфатчилик алоқаларида бўлган (Бобо Шиҳоб, Бобо Сариф Пўлод). «Насойим ул-муҳаббат»даги Навоий таржимаи ҳоли билан боғлиқ маълумотларни илк варианты 861/1490 йилда ёзилган «Мажолис ун-нафоис» ҳам тасдиқлайди, уларни тўлдиради.

«Насойим ул-муҳаббат»да тасаввуф адабиёти намояндаларига ҳам катта ўрин берилган. Навоий уларни

³⁷ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик, 13-жилд. Тошкент, 1997. 33-бет.

³⁸ Насойим. 410-бет.

³⁹ Насойим. 320-бет.

«кўпроқ шоирлиқ била нашъу намо топиб, бироқ абёт ва ашъори тасаввуф аҳли чошнисидин хабардор ва бу тоифанинг машраби била мувофиқ зотлар» дея белгилайди ва шундай шоирлар сирасидан Авҳадиддин Кирмоний, Саййид Қосим Табризий, Ҳаким Саноний, Фаридуддин Аттор, Саъдий Шерозий, Шайх Фахриддин Ироқий, Амир Ҳусайний, Маҳмуд Шабустарий, Шайх Авҳадиддин, Афзалиддин Хоқоний, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Камол Ҳўжандий, Муҳаммад Ширин Мағрибий, Носир Хусрав, Шайх Озарий, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Муқимий, Мавлоно Ашраф, Саййид Насимий, Имодиддин Фақиҳ, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийларни санаб ўтади⁴⁰.

Навоий тасаввуф адабиёти вакиллари зикр этаркан, ушбу адабиётнинг баъзи назарий муаммоларини ҳам қаламга олади. Шулардан бири тасаввуф адабиётининг услуби билан алоқадор бўлган мажозий ва ҳақиқий ишқ, мажоз орқали ҳақиқатни куйлаш масаласидир. Муаллиф Авҳадиддин Кирмоний борасида ёзади: «Ул ҳақиқат шуҳудида мазохир суварига тавассул қилур экандур ва мутлақ жамолин муқоядот сувариди мушоҳада қилур эрмиш. Андоқки, Шайх Шамсиддин Табризий — қуддиси сирруҳу — андин сўруптурки не ишдасен? Дептурки ой аксин сувлуқ тостда кўрадурмен».⁴¹ Шунингдек, Ҳофиз Шерозий ижодига баҳо бериш асносида Навоий мажоз ва ҳақиқат масаласини янада очикроқ баён этади ва тасаввуф адабиётининг қатор муаммоларини қаламга олади: У ёзади: «Шамсиддин Муҳаммад ал-Ҳофиз аш-Шерозий (қаддасаллоҳу сирруҳу). Алар лисон ул-ғайб ва таржимон ул-асрордурлар. Басе асрори ғайбия ва маъонийи ҳақиқияки, сурат кисватида ва мажоз либосида адо қилибдурлар, агарчи маълум эмаски, алар иродат илиги бир пирга бермиш бўлғайлар ва тасаввуф тариқида бу тоифадин бирига нисбат дуруст қилмиш бўлғайлар, аммо сўзлари андоқ бу тоифанинг машраби била мувофиқ воқеъ бўлуптурки, ҳеч кишига андоқ иттифоқ тушмайдур. Дағи алфоз латифлиғи ва таркиб покизалиғи ва равонлиғи ва адо салосати ва латофати ва маъно ғариблиғи чошнисида худ аларни таъриф қилмоқ ҳаёт сувин жонбахшлиққа таъриф қилғандек бўлғай. Хожалар (қаддасаллоҳу асрораҳум) силсиласидин азизи депдурки, ҳеч девон Ҳофиз девонидин яхшироқ эмас,

⁴⁰ Насойим, 416—441-бетлар.

⁴¹ Насойим, 417-бет.

агар киши сўфий бўлса. Бу фақирға андоқ маълум бўлуптур ва машҳур мундоқдурки, Ҳазрати Мир Қосим (қуддиса сирруҳу) аларнинг девонини «Қуръони форсий» дер эрмишларки, Каломуллоҳ оёти маъонийсидин мамлу ва асрор нукотидин машҳурдур»⁴². Маълум бўладики, гарчанд Ҳофиз тасаввуф тариқатларининг бирортаси билан узвий алоқада бўлмаган эса-да, унинг шеърлари ва сўфийлар қарашлари ўртасида катта ўхшашлик, кўп ҳолларда эса айнан бир хиллик мавжуддир. Нақшбандия тариқати вакиллари наздида сўфий киши учун Ҳофиз девонидан яхшироқ девон йўқ, Хожа Аҳрорнинг халифаси Мир Қосим, ҳатто Ҳофиз девонини форсий Қуръон деб атаган. Шунингдек, Ҳофиз шеърлари «алфоз латифлиги» — сўз ва ибораларнинг ўз ўрнида ва маъносига мувофиқ ишлатилиши, «таркиб покизалиғи ва равонлиғи» — шеър структурасининг мукамаллиги, «адо салосати ва латофати» — баён ва ифоданинг гўзаллиги, «маъно ғариблиғи» — шеърда ифодаланган фикрнинг чуқур ва теранлиги нуқтаи назаридан тенгсиз ва бетакрордир. Шу сабабли ҳам Ҳофиз шеърияти Шарқда энг юксак бадий ижоднинг эталони сифатида қабул қилинган ва Навоий ҳам шеъриятда ўзи эргашган уч кишининг бири сифатида Ҳофизни кўрсатади.

Низомий Ганжавий «Хамса»си моҳиятини «Зоҳир юзидин афсона, ҳақиқат юзидин ҳақойиқ кашфи ва маориф баёнига баҳона» дея белгиллаган Навоий уларни маъно ва структура, ифода ва баён нуқтаи назаридан мўъжиза даражасига егганлигини айтади ва бунинг сабабини қуйидагича изоҳлайди: «Машҳур мундоқдурки, алар сулук айёмида қирқ арбаин (чилла — *H.P.*) чиқарибдурлар ва тўрт арбаинни бир дарахт устида чиқарибдурлар. Ҳар ойина бу навъ риёзатлар тортмағунча бу навъ беш ганж-ки, аларға насиб бўлубтур-ки, кўп абёти алфоз жазолати ва маънову таркиб салосатидин деса бўлурки, эъжоз сарҳаддига етибдур, кишининг илигига кирмак имкони эмас».⁴³ Муаллиф риёзатни мўжизакор калом эгаси бўлишнинг асоси дея кўрсатади.

Алишер Навоий ўз замондошларидан Лутфий, Муқимий, Ашраф ва Жомийларни шеъриятда мажоз орқали ҳақиқатни куйлаган, шеърлари ҳам дунёвий, ҳам тасаввуфий мазмунда талқин этишга имкон берадиган шоирлар сифатида зикр этади. Масалан, Мавлоно Лутфий

⁴² Насойим. 439-бет.

⁴³ Насойим. 431-бет.

ҳақида муаллиф ёзади: «Таҳсил айёмида Мавлоно Шаҳобиддин Хиебоний хизматиға етар эркандур ва одоби тариқат сулукини андин касб қилур эркандур. Ва агарчи шоирлиқ тариқида маъруф ва машҳур бўлди, аммо дарвешлик тариқини ҳам дағи илигидин бермади»⁴⁴. Лутфийнинг:

Улки, ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали, —

деб бошланувчи ғазали матлаъини келтириб: «... бу матлаъдин бу тоифа (яъни сўфийлар — Н.Р.) машрабининг чошниси (мазаси, таъми — Н. Р.) зоҳирдур», — дейди Навоий.

Навоий Мавлоно Муқимийни ўзбек тилида ижод қилган замондош шоирлар орасида шеърлари тасаввуфий мазмун ва оҳангдан бебаҳра бўлмаган шоир сифатида санайди. У ёзади: «Фақр аҳли машраби тавридин зоҳир эрди ва бу тоифанинг истилоҳотидин хабардор. Туркча шеърға машҳур ва маъруф эрди. Бу тоифа истилоҳи била туркча шеър айтибдур, хейли маъоний анда дарж қилибдур. Ва таржиъининг банди бу байт воқеъ бўлуптурким:

Сен-сен асли вужуди ҳар мавжуд,
Сендин ўзга вужудқа не вужуд»⁴⁵

Навоий ўз замондоши, ҳамсанавис Мавлоно Ашрафни ҳам ижодида сўфийлик ва шоирликни уйғунлаштирган киши сифатида санайди ва мазмунидан тасаввуф аҳли қарашлари аён бўлувчи бир байтни мисол тариқасида келтиради⁴⁶.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»ни яратишда тасаввуфий, диний, адабий, тарихий ва оғзаки манбалардан фойдаланган. Асарда 100 дан ортиқ китоб номи зикр этилади, аммо баъзи манбалар муҳимлиги жиҳатидан бошқалардан ажралиб туради ва муаллиф уларга асар давомида кўп марталаб мурожаат қилади. Шундай асарлар жумласидан Абу Абдураҳмон Суламий (ваф. 412/1021)нинг «Табақот ус-суфия», Абулқосим Қушайрий (ваф. 465/1073)нинг «Рисола фит-тасаввуф», Абдуллоҳ Ансорий (ваф. 1089)нинг «Манозил ус-

⁴⁴ Насойим. 436-бет.

⁴⁵ Насойим. 437-бет.

⁴⁶ Уша жойда.

соирин», Хужвирий (ваф. 465/1074)нинг «Кашф ул-маҳжуб», Муҳаммад бин Мунаввар (ваф. тахм. 1203) нинг «Асрор ут-тавҳид фи мақомоти Шайх Абу Саид» номли асарларини санаш мумкин.

Абулҳасан Али бин Усмон Хужвирийнинг «Кашф ул-маҳжуб» асари форс тилида яратилган тасаввуф тарихига оид биринчи асар бўлиб, уч қисмдан иборат. Биринчи қисм «Тасаввуф илмининг исботи», «Фақр», «Тасаввуф», «Мураққаъ кийиш», «Фақирлар ва сўфийлар ўртасидаги ихтилофлар», «Маломатийлар баёни» каби боблардан иборат. Иккинчи қисм тазкира қисми бўлиб, унда тасаввуф аҳли ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар берилади. Бу қисмдан «Саҳобалар ва тўрт халифа зикри», «Аҳли байт зикри», «Аҳли суффа зикри», «Тобеинлар зикри», «Тобеинларни кўрган кишилар зикри», «Мутааххирин машойихлар зикри» каби боблар ўрин олган. Учинчи қисм тасаввуф назарияси ва амалиёти билан боғлиқ масалалар шарҳига бағишланган. Ундаги тасаввуфнинг ички мазмуни билан боғлиқ валоят ва валийлик исботи, каромат ва мўъжиза ўртасидаги фарқ, фано ва бақо, суқр ва саҳв, мақом ва ҳол, ризо ҳақиқати, жамъ ва тафриқа каби боблар, шунингдек, асар номланиши учун асос бўлган ўн бир кашф — маърифат, тавҳид, иймон, таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж, суҳбат одоби, минтақалар ва одатлар, самоъ ҳақиқати кашфлари катта аҳамиятга эгадир. Ушбу асар ундан тасаввуф оқимлари ва улар ўртасидоги ихтилофлар баёни ўрин олганлиги билан ҳам эътиборлидир.

Абдурахмон Жомий «Нафаҳот ул-унс»нинг структурасига «андоза» сифатида Хужвирий асаридан фойдаланади, тасаввуфнинг қатор масалалари ечимида «Кашф ул-маҳжуб»га эргашади⁴⁷.

Муҳаммад бин Мунавварнинг «Асрор ут-тавҳид фи мақомоти Шайх Абу Саид» асари машҳур Шайх Абу-саид Абулхайр (967/1049)нинг ҳаёти ва таълимотига бағишланган бўлиб, 1180—1203 йиллар оралигида яратилган деб тахмин қилинади. Асар уч бобдан иборат: биринчи боб «Шайх ҳолатининг ибтидоси» деб аталади ва ундан Абу-саид Абулхайрнинг болаликдан 40 ёшгача бўлган ҳаёти тафсилоти ўрин олган. Иккинчи боб «Шайхнинг ўрта ёшлардаги ҳолати баёни» деб номланган ва

⁴⁷ «Кашф ул-маҳжуб»нинг илмий-таъқидий матни В. А. Жуковский томонидан амалга оширилган. *Ўзгариш:* Китоб-и Кашф ул-маҳжуб. Таълиф-и Абулҳасан Али бин Усмон бин Абн Али ал-Жуллобий ал-Ғазнавий ал-Хужвирий. Л., 1926.

уч фаслдан иборат. Аввалги фасл — «Шайх кароматлари баёни», иккинчи фасл — «Шайхнинг сўзларидан эшитувчиларга етадиган фойдалар баёни». Учинчи боб — «Шайх ҳолатининг интиҳоси» деб номланган⁴⁸.

Ҳинд машойихлари зикрини Шайх Фарид Шакарганж (569/1173—664/1265)дан бошлар экан, муаллиф: «Асҳобидин бири Шайхнинг ҳолати ва мақомотин битибдур. Ва ул бир улуғ мужалладдур ва анда ғариб аҳвол мазкур»,— дейди, аммо асар номи ва муаллифини кўрсатмайди. Бизгача «Мақомоти Шайх Фаридуддин Шакарганж» номи асар етиб келган бўлиб⁴⁹, уни Навоий тилга олган манба дейишимиз мумкин. Ушбу асарнинг асл номи ва муаллифи маълум эмас, бу ном эса китобнинг муқовасига номаълум шахс томонидан қолдирилган ёзув асосида олинган. Асар Шайх Фаридуддин Шакарганжнинг ҳаёти ва ибратли сўзлари баёнига бағишланган бўлиб, унинг номаълум муриди томонидан кундалик тарзида ёзиб борилган ва, афсуски, фақат 655/1257 йилнигина (15 ражаб/30 июлдан бошлаб) қамраб олади. Навоий китобни «бир улуғ мужалладур» дея сифатлашига кўра, унинг қўлида асарнинг тўлиқ нусхаси бўлган, дейишимиз мумкин.

«Ислом энциклопедияси»да эса унинг ибратли сўзлари, мақом ва ҳолати муриди Бадриддин Исҳоқ бин Али Деҳлавий тарафидан «Асрор ул-авлиё» номи остида тўпланганлиги айtilлган. Ушбу манбанинг бир қўлёзма ва бир тошбосма нусхаси ЎзРФАШИ фондида сақланмоқда⁵⁰. Асар 22 фаслдан иборат бўлиб, ундан Шайх Шакарганжнинг авлиёлар ишқи, обидлар ва дарвешлар, ризқ, тавба, пирларга хизмат қилиш, хирқа, Қуръон тиловатининг фойдалари, «Ихлос» сураси фазилати, фақр, гилам ва суф, муҳаббат, хавф ва таваккул, дунёни севиш ва унга адоват, муридлар ақидасининг ҳусни, уламо ва машойих, кашфу каромат, сулук йўлидаги ранжу меҳнатга доир фикрлари ўрин олган.

Хулоса қиладиган бўлсак, «Насойим ул-муҳаббат»нинг икки муҳим томони бор-ки, улар асарнинг бугунги кундаги аҳамияттини ҳам белгилаб бермоқда. Биринчиси, «Насойим»нинг мусулмон халқлари маънавий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта рол ўйнаган тасаввуф таълимоти тарихи, унинг вакиллари, асосий оқимлари ҳақида

⁴⁸ «Асрор»нинг матни ҳам В. А. Жуковский томонидан эълон қилинган. Қаранг: Муҳаммад бин Мулаввар. Асрор ут-тавҳид фи мақомоти Шайх Абу Саид. СПб., 1899.

⁴⁹ ЎзРФАШИ. 1482-рақамли қўлёзма.

⁵⁰ ЎзРФАШИ. 7673-рақамли қўлёзма.

маълумот бериши, айниқса, туркий тилда сўзлашувчи халқларни тасаввуф таълимотининг нозик томонлари билан таништиришидир. Иккинчиси эса, асарнинг Навоий ўқиган, илҳомланган, унинг дунёқараши ва тафаккури кенгайишига бевосита таъсир этган шахс ва манбалар тўғрисида гувоҳлик беришидир. Алишер Навоий диний-тасаввуфий, ахлоқий, эстетик, бадий тафаккури, бошқача қилиб айтганда, ижод лабораториясининг манбалар асосида тадқиқ этилиши бугунги кун навоийшунослигининг долзарб вазифаларидан саналади. Бу улкан ишда «Насойим ул-муҳаббат»нинг яқиндан кўмак бериши шубҳасиздир.

Марғуба МИРЗААҲМЕДОВА

«УРАРМАН ҚАДАМ ТОКИ БОРҒУНЧА ГОМ...»

Ўзбек адабиёти ва адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий машҳур шоир ва адиб, адабиётшунос, тарихшунос ҳамда тилшунос олим бўлиши билан бирга йирик исломшунос, ўз даврида ислом равнақиға катта ҳисса қўшган давлат арбоби ҳам эди. Унинг бутун ҳаёти ва фаолияти бунга ёрқин далилдир. Алишер Навоий XV асрда темурийлар сулоласининг сўнгги вакилларида бири бўлмиш Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этди. Ҳусайн Бойқаро кўп жиҳатдан темурий ота-боболари йўлини тутган, уларнинг энг яхши анъаналарини давом эттирган, ўқимишли ва кенг тушунчалик подшоҳ эди.

Темурийлар ҳукмронлик қилган қарийб бир ярим аср давомида барча ислом давлатларида бўлгани каби ислом — давлат бошқаришнинг бош нуқтаси эди.

Амир Темур дини ислом мавқеини баланд тутиб, унинг равнақиға катта ҳисса қўшгани маълум*. Ундан сўнг шоҳлик тожини кийган Шохрух Мирзо, Бойсунқур Мирзо, Улуғбек Мирзолар ҳам боболари тутган йўлни пухта эгаллаган эдилар.

Навоий ёзади: «Улуғбек мирзо — донишманд подшоҳ эрди. Камолати бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдида эрди»¹. «Ҳақиқат шуки, аввало у кишиким (Улуғбек) Қуръони каримнинг аксарият

* Темур тузуклари. Тошкент, 1991.

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами (МАТ). 20 томлик, 13-том. («Мажолис ун-нафоис»). Тошкент, «Фан». 1997. 166-бет.

қисмини ёддан биладилар,—деб хабар беради Улуғбекнинг устози Ғиёсиддин Жамжид,—тафсирларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлида сақлайдилар ва ёддан биладилар... фикҳдан анча хабардорлар»².

Самарқандда йирик илмий марказ ташкил қилган, юлдузлар жадвалини тузган йирик олим Улуғбек қатор масжид ва мадрасалар қурилишига ҳам ўзи бош бўлган. Бу мадрасаларда ўз даврининг билимдон олимлари дарс берганлар. Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг темурийларга бағишланган бобида Бобур Мирзо («дарвешваш ва фонийсифат ва карим ул-ахлоқ киши эрди... Тасаввуф рисолаларидин «Ламаъот» била «Гулшани роз»ға кўп машъуф эрди»), Кичик Мирзо («дарвешлиқларга мойил бўлуб, Макка зиёрати шарафиға мушарраф бўлди»), Фаридун Ҳусайн Мирзо («соат ва тақвийға мойил, зикр ва тиловатқа машғул йигитдир») кабилар ҳақида, уларнинг исломга муносабати тўғрисида маълумотлар келтирилган бўлса, Заҳириддин Бобур Умаршайх Мирзо («Ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эрди, умрий қазоларини тамом қилиб эрди, аксар тиловат қилур эрди...»), Бойсунғур Мирзо («...чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эрди...»), Султон Маҳмуд Мирзо («...намозни тарк қилмас эди...») кабилар ҳақида тўхталади ва темурийлар хонадонидан чиққан шоҳ ва шаҳзодаларнинг дин илми асосларига риоя этганликларини таъкидлайди.

Алишер Навоий темурийзодалар ичида Ҳусайн Бойқарони алоҳида таърифлаб, уни «аҳли дин ичра дин ливоси» (байроғи), «дарвешлик матлуб бўлган шоҳ», «шоҳи динпаноҳ», «подшоҳи ислом» каби шарафли номлар билан атайди, унинг даврида ислом ва ислом таълимоти кенг ривож топганини баён қилади.

Заҳириддин Бобур эса, Султон Ҳусайн Мирзо «...намоз қила олмас ва рўза ҳам тутмас эди... Баъзи муомалотда шаръни (ислом қонун-қоидаларини) бисъёр риоят (ҳурмат) қилар эди... Ҳиридек ислом шаҳрининг подшоҳи эрди»³,—деб ёзган эди.

Ҳиротнинг «ислом шаҳри», Ҳусайн Бойқаронинг «ислом подшоҳи» бўлиб шуҳрат топишида Алишер Навоий хизматлари беқийёс эди.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 19 март, 1993 йил.

³ Бобурнома. Тошкент., 1960. 222-бет.

Алишер Навоий Хуросон ва Мовароуннаҳрда ислом ҳар томонлама равнақ топган, ислом таълимоти асосий ва ҳоким мафкура бўлган даврда яшаб ижод этди. Шунга кўра у ислом кўрсатмалари руҳида тарбияланди.

Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонида мактабда мутолаа қилган дастлабки китоби «Каломуллоҳ» бўлгани ва уни такрор-такрор ўқиб ёд олгани ҳақида эслатиб ўтган.

Маълумки, ўтган асрларда мактаб дастурларида Қуръон сўзлари ва ҳадис китобларига алоҳида эътибор берилар, улар бола тарбияси ва шаклланишида фақат дарслик эмас, балки унинг камол топишида аниқ ва тўғри таълимотга йўналтирувчи ягона манба деб баҳоланар эди.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг Шарафуддин Али Яздий зикрига бағишланган қисмида қуйидаги маълумотни келтиради: «Иттифоқо манзил аларнинг (Али Яздийнинг) хонақоҳи эшикида воқеъ эрди.. тахминан олти ёшимда бўлғай эрдим... Фақир алар (Яздий) сори борурга муваффақ бўлдум. Ҳарнеки сўрдилар, жавоб айтдим. Табассум қилиб, таҳсин қилдилар, дағи сўрдиларким:

Мактабга борубмусен?

Дедимким: — Борубмен.

Дедиларким:—не ергача ўқибсен?

Дедимки: — «Таборақ» сурасигача.

Дедиларким: бу жамоат атфолидин биз тилағонда сен келиб, биз била ошно бўлдунг, сеннинг учун фотиҳа ўқули деб, ўз фотиҳаларига мушарраф қилдилар»⁴.

Бу мулоқотдан кўриниб турибдики, Яздий Алишердан қайси китобни ўқиётганини эмас, модомики, у мактабга борар экан, ўз-ўзидан маълумки, у «алифбо»дан сўнг «Қуръони карим»дан намуналар, аниқроғи бошланғич мактаблар учун махсус кичик суралардан (Қуръоннинг охирги бобларидан) тузилган «Ҳафтияк»ни назарда тутиб, иккиланмасдан, қаергача ўқиганини сўрайди.

Мавжуд маълумотларга кўра Навоий аввал Машҳад мадрасаларида, сўнг Ҳирот ва Самарқандда ўқиш ва ўрганишни давом эттириб, фаннинг турли соҳалари бўйича ўз билимини оширади, ақлий ва нақлий илмларни пухта ўзлаштиришга ҳаракат қилади. Шу туфайли ўз

⁴ Алишер Навоий. МАТ. 13-том. 31-бет. Алишер Навоий улуғ кишилар фотиҳасига сазовор бўлишликни ҳамма вақт алоҳида бир кўтаринки кайфият, алоҳида бир урғу билан эслайди. Қаранг: «Насойим ул-муҳаббат». Алишер Навоий. МАТ. 17-том. 660, 676, 684, 729-рақамли шайхлар.

даврининг машҳур кишилари диққатини ўзига жалб қилади. Булардан бири Шайх Қамол Турбатий бўлиб, у қурбон оғи муносабати билан Имом Ризо равзаси зиёратига келган вақтида «бир буқбада ғариб ва хаста» ётган Алишер Навоий билан учрашади. Бир байт устидаги баҳсда ўзининг билими ва қобилиятини намойиш эта олган Алишер Навоий шайх таҳсинига сазовор бўлади ва улар орасидаги «ошнолик тақриби» бир мунча вақт давом этади⁵.

Алишер Навоийнинг йирик шоир ва мутасаввуф Абдурахмон Жомий билан учрашуви уларнинг ўзаро дўстлиги, ҳамфикрлиги иккала буюк шахс ҳаёти ва фаолиятида ўчмас из қолдирган.

Ўз пири Саъдуддин Кошғарий мозори бошида уй-жой қилиб олган Жомий «остони» ўша даврда «мақсуд Қибласи ва мурод Каъбаси» қабилида зиёратгоҳга айланган эди. «Даврнинг аржумандлари (ҳурматли кишилари) ва аҳднинг сарбаландлари (даврнинг атоқли кишилари) ул Ҳазратнинг (Жомийнинг) олийшон остонига юз еткурурлар эрди. Сойир ниёзмандлар (мусофирлар) ва оммаи беҳешу пайвандлар (етиму есирлар) ҳам кўзларин ул эшик туфроғидин ёрутурлар эрди»⁶.

Навоий биринчи бор шу «сойир ниёзмандлар ва оммаи беҳешу пайвандлар зумрасида» Жомий билан кўришиш шарафига муяссар бўлади. Хондамир маълумотларига кўра Навоий «ёшлик ва йигитлик замонида доимо дарвешлар суҳбатининг талабгори эди, имкон борича бу олиймакон гуруҳга ихлос ва муридлик қилар эди. Бир қанча вақт алоқа ипини узиб, табаррук жой бўлган «Работи Суҳайл»да турди. Халқ билан аралаш-шишдан этак йиғиштириб, файзли вақтларини ибодат ва риёзат аҳллари билан ўтказди. Хусусан, олийжаноб Махдумийга (Абдурахмон Жомийга) яқин мулозаматда бўлиб, у киши ҳузурда дарвеш ва сўфийларнинг китобларини ўқиш билан шуғулланар эди⁷.

Алишер Навоий Абдурахмон Жомийга атаб ёзган «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида Жомий ёрдамда, унинг маслаҳати билан ўқиган китоблари ва Жомий шарҳларини бирма-бир санаб ўтади.

Навоий «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асари сўнггида Жомий ҳақида «гоҳи ғариб нималар алардин зоҳир бў-

⁵ Алишер Навоий. МАТ. 13-том. 40-бет.

⁶ Алишер Навоий. МАТ. 15-том. 14-бет.

⁷ Хондамир. «Мақорим ул-ахлоқ». Тошкент. 1967. 63, 65-бетлар.

лур эрди»⁸, — деб, бир воқеани келтиради. Навоий гувоҳлик беришича, Жомий ва Навоий мусоҳибларидан бўлган Хожа Деҳдор бир кун* тушида Жомийни кўради: Жомий Деҳдорга қарата «Қуръон бихон!» дейди. Хожа Деҳдор бу тушни етти-саккиз йил ўтгач, Навоийга (мусоҳиб бўлгандан кейин) айтади. Навоий саъй-ҳаракатлари сабаб бўлиб, Деҳдор Қуръон ўқиб, уни ёд тутиб, моҳир ҳофиз бўлиб етишади. Кўп йиллар ўтгач, Хожа Деҳдор Жомий ва Навоийнинг ишончли кишиларидан бўлиб қолади. Бир муддат Навоий Хожа Деҳдорни баъзи муҳим ишлар билан Астрободга юборади. Астрободдан қайтишда Деҳдор кўнглида Жомийнинг уйига кириб, уни кўриб ўтиш майли туғилади. У юк ва молларини бир манзилда қолдириб, Жомий ҳузурига келади. Бу вақтда Жомий ўлим тўшагида ётган ва шу онда Қуръон тиловати зарур эди⁹. Шунда Деҳдор сўнгги марта уларнинг дийдорларини кўришга мушарраф бўлиб, Қуръон ўқишни бошлайди. Хатм тугаган ҳамон Жомийнинг жони узилади. Бу Қуръон тиловати Хожа Ҳофиз Деҳдорга буюргани унинг тушида зоҳир этилган ва бу, Навоий таъкидлашича, Жомийнинг авлиёларча кароматидан воқеъ бўлган.

Навоий дунёқарашининг шаклланишида машҳур олим, йирик қонуншунос ва арабшунос Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Самарқанднинг «аълам ул-уламоси» ҳисобланган Фазлуллоҳ Абуллайсий Улуғбек мадрасаси мударриси бўлиб, унинг турли мавзудаги китобларга бой кутубхонаси ҳам мавжуд эди.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да ёзади: Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий — Самарқанд ақобиридиндир. Фақиҳ Абуллайс авлодидиндир. Фиқҳда ани Абу Ҳанифани соний дерлар эрди ва арабиятда Ибн Ҳожиб каф-фасида тутарлар эрди»¹⁰.

Алишер Навоий мана шу машҳур фиқҳ олимидан икки йил ислом таълимотидан сабақ олади, унинг хонақоси ҳужраларидан бирида истиқомат қилади.

Хожа Фазлуллоҳ ҳам Навоий табъидаги ўткирликни мақтаб, бошқа талабалардан уни ортиқ кўрар, илтифотлар кўрсатиб, ҳатто «фарзанд» деб атар эди¹¹.

⁸ Ўша асар. 61-бет.

* Жомий «фавтлари воқеасидап ўттиз беш йил бурун».

⁹ Инсон умрининг сўнгги дақиқаларида унинг бошида Қуръон тиловат қилинади ва «Ёсин» сураси ўқилади. У Қуръоннинг 36-сураси бўлиб, «Қуръон»нинг «қалби» саналади.

¹⁰ Алишер Навоий. МАТ. 13-том. 33-бет.

¹¹ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. 38-бет.

Алишер Навоий «Назм ул-жавоҳир» асарида фикҳни ўрганиш зарурати ва аҳамияти ҳақида ёзар экан, албатта ўзининг фикҳдан сабоқ олган даврларини эслаган бўлиши ҳақиқатдан йироқ эмас. У ёзади:

Қолгон киши касби илмдин заҳмат аро,
Фикҳ ўргансун саъй ила ул меҳнат аро.
Илм ичра шараф фикҳда бил нисбат аро —
Қим, сарвар эрур фақиҳ бу уммат аро¹².

Умматлар орасида сарвар ҳисобланган фақиҳнинг ўрни ва роли Навоий даврида анча юқори эди.

Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллаши ҳамоноқ, Алишер Навоийни махсус расмий хат орқали пойтахтга — Ўз саройига чақиртириб олди, дастлаб муҳрдор сўнг эса бош вазир этиб тайинлайди ва унга идора ишларида, ҳокимиятини мустаҳкамлаб олишда, мамлакат ва халқ осойишталигини ўрнатишда энг ишончли кишиси деб қарайди. Навоий ҳам ниҳоятда ҳалоллик билан фақат халқ ва давлат манфаатларини назарда тутиб, адолатли иш юритади. «Вақфия»да ёзганидек, «..ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро)нинг қуллуғини иртиқоб қилурда (буйруғини бажаришда) ҳеч навъ ўз ғараз ва маслаҳатим мутасаввар эрмас (назарда бўлмас) эрди, балки хос тенгрилик учун, дағи ўзининг муборак хотири учун, дағи мусулмонлар маслаҳати учун эрди»¹³. Бу даврда Навоий зулм ва талончиликка чек қўйишга ҳаракат қилиб, «фуқаро ва дарвешларнинг фаровонлиги, ғариб ва мусофирларнинг фароғати учун» тинмай қайғуради ва амалга ошаётган ишлари тенгри инояти билан бўлаётганини қайта-қайта таъкидлади.

Мусулмончилик тартиб-қоидаларига, ислом кўрсатмаларига эътиқодли бўлган Алишер Навоий уларга тўла амал қилгани шубҳасиз.

Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ» асарининг «Шариат арконларига риоя қилиш баёнида» деб номланган олтинчи бобида (мақсадида) Навоийнинг мусулмончиликида бажарилиши вожиб бўлган ислом таянчларини юқори кўтариб, мустаҳкамлашга умр бўйи жон-дили билан ҳаракат қилгани хусусида ишончли далиллар келтирган. Навоий ҳам исломнинг туб моҳияти ҳисобланган беш шартнинг мусулмончиликидаги аҳамиятини таъкидлаб, ўзи ҳақида қуйидагиларни ёзган эди: «Бу ҳамс ул-

¹² Алишер Навоий. МАТ. 15-том, 155-бет.

¹³ Алишер Навоий. МАТ. 14-том, 253-бет.

муборак панжасинга илик урмогунча ҳеч иш натижа бермас:

Аввал — калиман тавҳиддур¹⁴

Шукрим, они алифдек жоним орасида нақш этибмен.

Иккинчи — савоти хамсадур¹⁵.

Биҳамдиллоҳким, они найдек зеҳн аро сабт қилибмен.

Учинчи — рамазоннинг ўттиз кун(нинг) рўзасидир.

Шукруллоҳким, они ломдек қалбимда ёшурубмен.

Тўртунчи — закотдур.

Жоним нақди ул тенгрига закотким, кўнглумга насаби еткунча мол заҳира қилмағайман, солмади ва насаби етган мол закотин айирғунча илкимда қолмади.

Ҳақиқатан, Навоий шоҳ саройида катта мансабларда турганида унинг ихтиёрида катта боғ-роғлар, экинзорлар, бутун бир қишлоқлар бўлган. Навоий булардан катта даромадлар олган¹⁶. Лекин, Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, тушган даромадидан ўзи учун оддий бир одамнинг тирикчилиги ўтмоғига етарли маблағни (ўз маошимга сойир авомдин бирининг маоши ўтгунча иссиқ-совуқ дафъи учун бир турма тўн дағи бунга муносиб емакка қонеъ)гина олиб қолиб, қолганларини етим-есир, фақир-фуқароларга, жамоат бинолари («бинойи

¹⁴ «Иймон калимаси» деб ҳам аталади. У Оллоҳнинг ягоналиги ва Муҳаммаднинг Оллоҳнинг пайгамбари эканлигига шайходат берувчи — «ашҳаду ан-ла илаҳа илаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва росулуҳу» калимаси.

¹⁵ Беш вақт намоз ўқиш. Навоий намоз ўқишда мавжуд қонун-қўрсатмаларга қатъиян амал қилгани ҳолда унда меъёр ва самимийлик бўлиши керак, — деган ғояни илгари сураб эди. «Мажолис ун-нафоес»нинг Мавлоно Масъудга бағишланган қисмида шундай маълумот келтирилган: «Бир кун фақир билад намози пешин қилди. Намоз тугагандан сўнг яна икки рақъат қилди. Фақир айтгани, «Таҳвилдор (хазиначи) ҳисобин адо қилурда фозил (ортиқ) келтурмак хиёнат далилидур». Бу сўз шўҳрат тутти ва Мавлоно айтур эрмишким, икки рақъат ортуқси намоз қилдим, йилларким, анинг маломат ва ғароматидин қутула олмон».

«Насойим ул-муҳаббат» асарининг кириш қисмида эса, ислом арконларидан бири «салоти хамса» хусусида фикр юритилар экан, «ул навъки бу топфа (машойихлар) адо қилибдурлар, ақл қошида маҳол кўринур,—ул жумладин, шайх Ҳусайн Мансур Халлождурки, ...салоти хамс адосидин бошқа бир кеча-кундузликда... минг рақъат нофила гузарлар эрди. Аларга қатл бўлгон куннинг кечаси беш юз адо қилиб эрдилар», деган маълумот келтирилган.

¹⁶ «Алишернинг бир кунлик даромади ўн саккиз минг шўҳруҳий динор эди». «Тарихи Рашидий», 121-бет. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 285-бет.

хайр») қурилишига, қўшин яроғига, ҳатто шоҳ хазинаси¹⁷ ва шаҳзодаларга сарф этган. Шунинг учун Навоий қўлида закот берарлик даражада мол йиғилиб қолмаган.

Ислом таянчларидан охирги бешинчиси — ҳаж — муқаддас шаҳар Маккага бориш ва Муҳаммад қабрини зиёрат қилиш эдики, Алишер Навоий умрининг сўнгги кунларигача мусулмончиликнинг бу рукнини адо этиш, муборак сафарга муяссар бўлиш умидида эканлигин таъкидлайди. У ёзади: «Исломим шахси беш ҳисдин бирининг ўксуклиги жиҳатидин ноқис бўлмағай ва мусулмонлиғим панжаси бир бармоқ йўқлиғидин маълул қолмағай...

Урарман қадам токи борғунча гом
Ки, бўлғай муяссар манга ушбу ком.
Агар бўлса бу йўлда умрум талаф,
Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф.
Ва гар бўлсам ўз комима баҳраманд,
Зиҳи мулки жовиду бахти баланд»¹⁸.

Бу хусусда Хондамир қўйидагиларни ёзади: «... у ҳазратда (Алишер Навоий) ўсиб-униш кунлари бошланишдан то ҳаётининг охирги дамларигача бошида ислом ҳажини ўташ ҳаваси ва хотирида пайғамбар қабрини зиёрат қилиш фикри ўрин олган эди. Ҳар вақт имкони борича бу бобда ҳаракат қилар эди»¹⁹.

Ўзининг бу мақсадини амалга ошириш учун Алишер Навоий бир неча бор шоҳга мурожаат этган, аммо ил-

¹⁷ «Алишербек... Мирзо (Хусайн Бойқаро)дин нима олмас, балки йилда мирзога куллий маблағлар нешкаш қилур эрди» («Бобурнома», 233-бет).

¹⁸ «Вақфия»//МАТ. 14-том. 261—262-бетлар.

«Вақфия»даги бу шеърый мисралар Алишер Навоийнинг «Саййид Ҳасанга мактуби»дан олинган (МАТ. 3-жилд. 536-бет).

Мактуб сўнгига Навоий Хуросонни тарк этиб, Самарқандга келганлигининг сабабларидан охирги — учинчисини баён этар экан, ўз билимини камолга етказишни мақсад қилиб қўйганлигини ёзади. Бунда у, аввало, бир «муршиди комил» (етук пир) ва яна «мажзуби солик» (фано йўлини тутган устоз) истаб юрганини, булар воситасида ирфонга эришишга аҳд қилганини ифодалаган.

Юқоридаги байтлар шу орзупи амалга оширишга ишонч ва интилиш ҳолисини ўзида акс эттирган.

Ҳаж сафари ҳам Навоийнинг эзгу орзуларидан бўлгани учун шоир «Мактуб»дан шу иқтибосни келтириш билан ўз пиятини ифодалаган.

¹⁹ Навоий замондошлари хотирасида. Тошкент, 1985. 93-бет.

тимослари турли баҳоналар билан қондирилмаган эди.

Бунинг ҳам ўз сабаблари бор эди, албатта. Замондошларининг гувоҳлик беришига кўра, «ҳар гал халқ ва мамлакат манфаатига боглиқ бўлган сабаблар кўрсатилиб, илтимос амалга ошмай, сафар тўхтатилар эди»²⁰.

Шунга қарамасдан, Алишер Навоий 904 йил (1498 й.) ражаб ойида муборак сафарга жўнашни қатъий режалаштиради. Бу ҳақда тарихий манбалар ишончли маълумотлар берадилар. Чунончи, Мирхонд «Равзат ус-сафо» асарининг «Улуғ амир Алишернинг ҳаж нияти билан муқаддас Машҳад шаҳрига боргани ва ул ҳазратнинг (Навоийнинг) жўнаши ҳақида ҳоқони Мансурнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) иноятнома юборгани», Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асариинг «Султон Ҳазратлари яқин дўстининг ҳажга бориш нияти билан йўлга чиқиши ҳамда ўша кунларда юз берган баъзи воқеа ва ҳодисаларнинг зикри» ва «Мақорим ул-ахлоқ» асарининг «Шариат арконларига риоя қилиш баёнида» боблари бу жиҳатдан аҳамиятлидир.

Уларда баён этилишича, Навоий мазкур йили ражаб ойининг ўн бирида ҳаж сафарини кўнглига тугиб, бир қатор олиму фозиллар, кўпгина мулозимлар билан Машҳад томонга йўналади ва рухсат сўраш учун Абдулҳай табибни бу вақтда Марвда бўлган шоҳ ҳузурига юборади Тезда Абдулҳай табиб шоҳ мактубини олиб, Машҳадга қайтади. Мактубда шоҳ ўз дўстининг ҳижрат қилиш ниятини маъқуллагани ҳолда, ҳозирда ҳаж йўли нотинчлиги, Ироқ ва Бағдодда, Миср ва Шом чегараларида фитна ва ғавғо бўлиб тургани, бунинг устига, сафар анча муддатга чўзилишини назарга олиб, учрашиш, хайрлашиш орзуси борлигини билдирган эди. Шу билан сафар кечиктирилган эди. Ниҳоят, Ҳусайн Бойқаро 905 йил зулқаъданинг бошида Навоийнинг муборак сафарига рухсат бериб, расмий йўл қоғозига имзо чекади. Самимият билан ёзилган бу фармонда: «Ҳажга юришда Навоий қайси жойга борса, уни зўр ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олиб кузатиш, хавфли манзилларда йўл кўрсатиб, тинч ва саломат бекатдан-бекатга ўтказиб қўйиш, бу ҳукм ижросидан ҳеч қайси амир, доруға, аъёну ашраф шаҳзодалари, умумхалқ чекинмасликлари» баён қилинган эди.

Ижозат берилгани маълум бўлганда ёзнинг иссиқ кунлари бошланган, бундай ҳаво ҳароратида чўллар-

²⁰ Хондамир. «Мақорим ул-ахлоқ». 83-бет.

да юриш анча машаққатли кечинини назарда тутиб, сафар сумбула (сентябрь) ойигача кечиктирилади ва бу аснода тайёргарлик кўриш — сафар асбоб-анжомларини ҳозирлаш, ҳамроҳларни тайин этиш билан машғул бўлишга келишилади.

906 йилнинг муҳарррам ойида сафар тараддудлари ниҳоясига етиб, жўнаш куни белгиланганди. Ҳиротнинг шайх ул-машойихлари, уламою аҳли иршоддан бир гуруҳи, аъёну ашраф, раису катталари жамъ бўлишиб Навоий ҳузурига келадилар ва шу кунларда Хуросон ўлкасининг тинчлиги ва инсонлар ҳаётининг осойишталиги учун Навоийнинг Ҳиротда бўлиши жуда зарурлиги, йўллар ниҳоятда нотинчлигини, шариат юзасидан шундай вақтларда ҳаж вожиб эмаслигини билдириб, яна бир мартаба сафар ниятидан қайтиш ва хайрли иш савоби етмиш пиеда ҳаждан ортиқ эканлигига кафолат берадилар.

«Муншаот»даги қуйидаги битик Алишер Навоий томонидан шу вақтларда ёзилган бўлса ажаб эмас: «Қаъба... хокбўслиғига (тупроғини ўпишга) эҳром боғланиб (Қаъбага борганда кийиладиган махсус кийим, оқ ёпинич), яқин етишилди, аммо —

Р у б о и я:

Ҳар неча юзунг хаёлин этсам тасвир,
Наққоши қазо бориға берди тағйир.
Мен васл умидиға кўп эттим тадбир,
Тадбир не суд, гар эмасдур тақдир»²¹.

Хондамирнинг хабар беришига кўра, гарчи Алишер Навоий Маккаю Мадинани зиёрат қилиш шарафига эришолмаган бўлса-да, қанчадан-қанча кишиларни у томонга йўллаб, ҳаж қилиш учун имкониятлар яратиб берган. Шунчалар кўп хайрли ишларни амалга оширганки, улар бир эмас, ўн ҳаж ўрнини ўтаган. Хондамир ёзишча, Алишер Навоий «худога, пайғамбарга ва буйруқ эгаларига итоат қилинг» ва «бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал» сўзларига доимо амал қилган. Шу боис у карам ва саховат йўлини тутиб, Хирот ва унинг атрофидаги аҳолига юз минг динор ҳажмида солиқ солинганида бу маблағнинг бир қисмини ўз хусусий пулидан тўлаб, халқни ўринсиз солиқдан озод этган эди.

906 йилнинг шаъбон ойи ўрталаридан бошлаб, Алишер Навоий анчадан буён кўнглига тугиб қўйган Хожа

²¹ Алишер Навоий. МАТ. 163-бет.

Абдуллоҳ Ансорий²² мозорини тиклаш ва ободонлаштириш ишини бошлайди. Аввал унинг остонасида катта йиғин ўтказиб, шаҳар улуғларидан фотиҳа олади. Навоийнинг сазъ-ҳаракатлари туфайли ҳиротликларнинг зиёратгоҳи—Ансорий мозори жаннатмакон боғга айлантирилади, катта хонақоҳ қурилиб, у ердаги дарвешу мужовирлар (турғун бўлиб қолганлар) рутбаси (мартабаси) зиёда қилинади. «Ихлосия» мадрасасида таҳсил олган. Шамсуддин Муҳаммад Ансорий хонақоҳга мударрис этиб тайинланади, бир неча хушовоз ҳофиз Қуръон тиловати учун белгиланади, яна бир муаззин ҳам жалб этилади. Хосу ом учун ҳамма вақт турли таомлар тайёрланади.

Қисқаси, дин илми асосларини пухта ўзлаштирган Алишер Навоий ўз шахси мисолида ислом рукнлари ва ақидаларини дилдан, чин иймон ва эътиқод билан бажарди. Ислом кўрсатмаларига биноан халқ ва мамлакат учун қайғурди. Алишер Навоий расмий лавозимда бўлганда ҳам, ундан бўшагандан сўнг ҳам катта ижод билан шуғулланиш қаторида фуқаро ва дарвешлар фаровонлиги ва ислом равнақини кўзлаб, бир қатор «бинойи хайрия»лар бунёд этди. Бу биноларнинг кўпчилиги масжид, мадраса, хонақоҳлардан иборат эди. Навоийнинг бу соҳада амалга оширган ишларидан дастлабкиси Султон Ҳусайн Мирзо ҳукмронлигининг бошларида Мурғаний (баъзи манбаларда Мурғон, Марғани) боғидаги қурилишларидир. Бу ер 1476 йилда Навоийга Султон Ҳусайн томонидан инъом этилган эди. Сатҳи 30 жериб бўлган (ҳозирги ҳисобда 1,2 га ёки 12 кв.км — бир жериб 400 кв.м.) ва Ҳиротнинг энг гузал манзилига жойлашган бу боғ тоғ томондан келадиган Наврузий ва

²² Ҳазрати Хожа Абдуллоҳ Ансорий (1006—1089 й.) Ҳиротда яшаган йирик шайх ул-ислом, сўфий шоир. «Табақоти машойихи сўфия», «Насихатнома», «Сирлар китоби», «Илоҳийнома» каби асарлар муаллифи. Навоий унинг «Илоҳийнома» асарини «Муножот рисоласи» деб атайди ва «ул рисолаининг аввал саҳифасин очиб, хугбасин ўқимоқ бунёд қилдим, бу хаёл билаким, бир саҳифа ё ғояташ бир варақ ўқулғай... Сўзнинг ҳўблуг ва равонлигининг ҳеч ерда бас қила олмадим, то рисолаким, икки жузвдин ортуғроқ эди — итмомга етди», — деб ёзади. Навоийга маълум бўлишича Абдурахмон Жомий ҳам бу асарни бир қўлга олганда ўқиб тугатган экан.

Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарини яратишда Ансорийнинг «Табақоти машойихи сўфия» китобидан («асҳоби тариқат ва арбоби ҳақиқат зикри»дан) кенг фойдаланган. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да «шайхул-ислом дебдурки...» деб келтирган барча иқтибослар Ансорийнинг мазкур асарида олинганлигини таъкидлайди. «Маҳбуб ул-қулуб»нинг «шайх ул-ислом зикрида» эса Ансорийни «Мусулмонлар пешвоси», «ислом муқтадоси» деб таърифлайди.

шаҳардан оқадиган Инжил ариқлари ўрталиғида бўлиб, табиати жуда гўзал эди. Навоий бу ерга ўзи учун ҳавли-жой («Унсия») қилиб олишдан ташқари, ғоятда зийнатли («Ихлосия») мадраса ҳам бино қилди, ёнига масжид қурдирди. Хондамирнинг гувоҳлик беришига кўра Навоий «жума намозини ва бошқа намозларни жамоат билан ўташ мақсадида махсус, юқорида зикр этилган масжидни қурдирган ва замоннинг атоқли қориларидан Хожа Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳни имом тайинлаб, ўзи у ерда беш вақт намозга ҳозир бўлар* ва эшикдаги мулозимларни ҳам намоз адосига тарғиб қилиш учун бир мухтасиб белгилаган эди²³.

Мурғаний боғи жануби ғарбидаги бу мадраса узоқ даврлардан бошланиб, қурилиб битмаган ва йиллар сари нураб бораётган бир катта бино асосида юзага келган эди. Навоий «Қалисо монанд» бу бинони тамоман қайта бузиб, унинг ўрнида масжид ва мадрасани буён этади. Мадраса тўрига катта гумбаз ясалиб, унга «Дор ул-ҳуффоз» деб ном берилади. Унда Қуръоннинг сура ва оятлари ўқилар, икки мударрис — бири «фиқҳ усули ва фуруъийи (ислом таълимоти қоидалари ва шарҳлари)», иккинчиси ҳадис фуръийи ва усули (пайғамбар сўзлари ва шарҳлари)»дан дарс бериши тайин қилинган эди.

«Ихлосия» мадрасаси қаршисида «Халосия» хонақоси қад кўтарган бўлиб, шайх ва дарвешлар учун у қишнинг совуғи, ёзнинг иссиғида ётоқхона, емакхона ва ибодатхона ўрнига ўтган. Бу ерда «ҳар куни фуқаро ва масокинга таом бергайлар, ҳар йил эҳтиёж аҳлига кийгулик еткургайлар». Шунингдек, «ул хонақоҳ била гумбазда жумъа намози қилгайлар, шояд ул жамоат ҳар навъ номасмуъ (номақбул) узр била ул давлатдин (савобдин) маҳрум қолмагайлар»²⁴.

Шуни алоҳида таъкидламоқ жойизки, бу қурилишларга ишлатилган барча сарф-харажатлар Алишер Навоийнинг шахсий жамғармасидан қопланар, бунинг устига, яна бино қурилиши тугагач, катта ош тортиш маросимлари, йиғинлар ўтказилар, уларда мўл-кўк ошсувлар билан бир қаторда, ҳозир бўлган амиру умаролар, шайху уламолар, имому воиз, қорилар, уста ва имораъ ишчиларига турли совға-саломлар, кийим-бошлар инъом

* Хондамирнинг бирида «Жамоат намозининг савоби ёлғиз ўқилган намоз савобидан 25 баробар ортиқ» дейилган (Минг бир ҳадис. 523), «Беш вақт намозни жамоат билан адо этиш бахтиёрлик аломати» дейилган (Муҳаммад а.с. васиятлари, 6-бет).

²³ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ, 69-бет.

²⁴ Алишер Навоий. МАТ. 14-том. 259-бет.

этилар эди. Буларнинг ҳаммасини Алишер Навоий тенг-ри йўлига бағишлар эди.

Хондамир ўзининг «Хулосат ул-ахбор» ва «Мақорим ул-ахлоқ» асарларида Навоий гашаббуси билан унинг маблағига қурилган ва ислом равнақиға хизмат қилувчи ўнлаб масжид ва мадрасалар, хонақоҳ ва работлар, турли хайрли иморатлар (беморхона, ҳаммом, кўйрик, ариқ чиқариш, ҳовуз каби)ни таърифлаб ва бирма-бир, номма-ном санаб ўтган²⁵.

Алишер Навоий мадрасалар қурилишига ҳам алоҳида аҳамият берган. Инжил ариғи бўйида қурилган катта меъморий мажмуани — «Ихлосия» мадрасасини барпо этишдан бошлаган Навоий кейинчалик Хиротда «Низомия», «Ғиёсия», Марвда «Хусравия» каби йирик ўқув даргоҳлари қурилишига ҳам мутасаддий бўлган.

Тарихий манбаларнинг хабар беришига кўра бу мадрасаларда билим олиш учун зарур барча шароитлар мўҳайё бўлган.

Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг турли ўлкаларидан келган минглаб талабалар бу мадрасаларда ўқиб, етук олиму фозиллардан ақлий ва нақлий илмлардан сабоқ олганлар. Улар — зуҳду тақво аҳлининг сараси Қозин Низомуддин Муҳаммад, дин ва ҳақиқ илмларини пухта билган Жамолуддин Атоуллаҳ, тасаввуф илмида машҳур Мир Камолуддин Ҳусайн, фикҳ ва илоҳиётдан сабоқ берувчи Амир Ихтиёруддин Ҳасан, зуҳду ибодат, дини диёнатдан ваъз айтувчи Мавлоно Муъинуддин Воиз, тангри каломи ва тафсири ва пайғамбар ҳадислари таърифи билан шуғулланувчи Мавлоно Камолуддин Ҳусайн Воиз²⁶, ислом машойихларидан бири Фасиҳуддин Муҳаммад Низомий кабилар Навоийнинг лутфу марҳаматларидан баҳраманд бўлиб, талабаларга илм ўргатганлар.

Алишер Навоий масжид, мадраса ва хонақоҳлар харажатини ҳам ўз ҳисобидан тайинлар эди. Шунингдек, мадраса ва хонақоҳда истиқомат қилувчи талаба, фақир ва бечораларга кундалик озиқ-овқат, кийим-кечак етказиб берилар, мударрислар таъминоти ҳам Навоий томо-

²⁵ 1967 йилда Қобулда чоп этилган «Амир Алишер Навоий — Фоний» китобида (нашрга тайёрловчи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний) афғон олими Фикрий Салжуқий Ҳиравийнинг «Амир Алишер ҳаёти ва ижоди» мақоласи келтирилган. Унда Навоий қурилишларига ҳам (Хондамир ва «Вақфия» маълумотлари асосида) батафсил тўхтаган. 43—51-бетлар.

²⁶ Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Қуръони карим» тафсири ҳақида тўхталиб, «албақара» (286 оятли 2-сура) сурасин бир мужаллад (жилд) битибдурким, мунсифи қатъ била (инсофан айтганда) юз жуз бўлғай», — дейди.

ни тан амалга оширилар эди. Хондамирнинг ёзишича, фақат «Халосия» хонақоҳидагина муҳтожларга ҳар йили икки мингга яқин пўстин, чакмон, қўйлак-иштон, тақия ва кафш улашилар, ҳар куни мингдан ортиқ заифа ва мискинлар зиёфат қилиниб, лазиз таомлар билан тўйдирилар эди²⁷.

Алишер Навоий «Вақфия» асарида ўз ташаббуси ва ҳаракати билан қурдирган жамоат бинолари, улардаги мударрис, талаба, шайх, воиз, имом ва бошқа ходимларни таъминлаш тартибларини белгилаб чиққан. Навоий тайин этилган вазифа ва маошларни санаб ўтар экан, мадраса мударрисидан тортиб фаррошгача, ҳатто бинолар ва яшаш учун зарур бўлган сарф-харажатларгача ҳисоб-китоб қилиб, уларга пул ажратади. «Вақфия» да келтиришича, ҳар бир мударриснинг йиллик иш ҳақи бир минг икки юз олтин нақд, йигирма тўрт юк ошлик (бундан учдан бири арпа, қолгани буғдой) қилиб белгиланган. Талабалар уч тоифага ажратилиб, аълочи ўқувчилар ойига йигирма тўрт олтин, йилига беш юк буғдой, ўрта ўқийдиганлар ойига ўн олти олтин, йилига тўрт юк буғдой, паст ўзлаштирадиганларга ойига ўн икки олтин, йилига уч юк буғдой олишлари тайин этилган. Асарда ҳофизлар, воизлар, хонақоҳ ошпази, табақчи, фаррош вазифасидагиларга ҳам эҳтиёжига кўра маош ва ошлиқлар белгиланган. Бу ҳисобдан мутававали, вақфларни текширувчи ва йиғувчилар ҳам четда қолмаган. Алишер Навоий бу асарида жамоат жойларини зарур анжомлар билан, эҳтиёжмандларни кийим-кечак билан таъминлаш чораларини ҳам баён этган. Масалан, мутававали (мадраса ва масжид кириш-чиқимларини бошқарувчи) ҳар йили юз пўстин, юз жул тўн, юз бўрк, юз кафш, юз қўйлак, юз иштон сотиб олиб, ҳар қайсисини икки мударрис билан бирга муҳтожларга эҳтиёжига қараб улашади.

Ҳар йили хонақоҳ ва гумбаз, мадраса ва масжид ҳамда қорилар уйига тўшамоқ учун кийиз билан бўрё, хонақоҳ ва ошхоналар учун дастурхон, идиш-товоқ, қозон, пиёла, қошиқ каби зарур буюмлар ва хонақоҳ, даҳлезларда ёқиладиган чироққа сарфлаш учун тўрт юз олтин ажратилган. «Вақфия»да келтирилган бу маълумотлар шундан далолат берадики, Алишер Навоий мадраса аҳли ва талабаларнинг ишлаш ва ўқишлари учун етарли шароит яратиб берган. Бунинг натижаси ўлароқ, Ҳирот шаҳри йирик маданий марказга айланиб, турли ўлка ва вилоятлардан келиб, тахсил илм қилганлар сони ортаборган.

²⁷ «Мақорим ул-ахлоқ». 66-бет.

«Хулосат ул-ахбор» ва «Мажолис ун-нафоис»да келтирилган маълумотларга диққат қилинса, фаннинг турли соҳалари ривож топишида Алишер Навоий хизматлари алоҳида эканлиги намоён бўлади. Хондамир «Хулосат ул-ахбор»да Алишер Навоийнинг лутфу марҳаматидан баҳраманд бўлган, яъни Навоий мадрасаларида ўқиб билим олган ва ўзларини унинг дуоғўйлари ҳисоблаб юрган элликдан ортиқ мусулмон ақоиблари, буюк олимлар ва машҳур фазл эгалари таърифига алоҳида боб ажратади²⁸.

«Мажолис ун-нафоис» тазкирасида Навоий шеър аҳли жумласидан бўлган бир қатор ижодкорлар номини келтирадики, улардан бири — Мавлоно Шиҳоб «Қаломуллоҳ» оятини бот топар учун таъвин²⁹ қилибдурким, уламо ва қурро (қорилар) таажжуб ва ҳайрат юзидин таҳсин қилурлар» ёки Ҳофиз Жалолуддин Маҳмуд — «Ихлосия» хонақоҳининг шайхидур ва «Қудсия» масжиди жомеъининг хатиб ва имоми ва яхши меҳробхон ҳофиздур³⁰.

Алишер Навоий фақир ва муҳтож кишиларга ёрдамини ҳеч қачон аямас эди. Бу ёрдам айниқса, рўза ойида, қурбон ҳайитида муттасил, қатта миқдорда берилар эди. Навоий «Вақфия» асарида бу жараёни деярли қонунлаштириб қўйган эди. У ёзади: «рўза ойида ҳар кеча ўн беш ботмон буғдой, беш ботмон узум шарбати ёки ўттиз табоқ майиз шарбати ва эҳтиёжига кўра бошқа масаллиқлар: рўза ҳайитида юз ботмон нон, эллик ботмон ҳалво: қурбон ҳайитида биринчи кун битта қора мол, бешта қўй сўйиб, мадраса ва хонақоҳ фуқаросига, сойиру мискинларга улашгайлар.

Иккинчи кун йигирма ботмон гўшт билан йигирма ботмон буғдойни ҳалим қилиб, эллик ботмон нон билан тақсимлагайлар.

Рабиул-аввал ойининг ўн иккисидаким, оллоҳ элчиси (Муҳаммад пайғамбар) хатмидир, беш қўй масолиҳи била ош пишуруб, эллик ботмон нон била йигирма ботмон ҳалво тортқайлар.

Ражаб ойининг ўртаси — истифтоҳ куни (мактаб, мадрасаларда дарс бошланадиган кун) йигирма ботмон ҳалво, эллик ботмон нон;

²⁸ Навоий замондошлари хотирасида. 55—79-бетлар.

²⁹ таъвин — бу ерда «қўрсаткич» маъносига. У Қуръон оятларини осон топиш йўлини кашф этган, яъни оятларга калит-жадвал қўрсаткич тузган.

³⁰ «Мажолис ун-нафоис», 13-жилд. 128—129-бетлар.

Шабон ойининг ўртасидаким, барот (байрам) бўлғай, ўттиз ботмон чалпак, йигирма ботмон ҳалво;

Қишнинг тўрт ойидаким, қавс ва жадй ва далв ва ҳут, ҳар куни юз дона нон — йигирма ботмон ва уч тангалик, гўшт; агар гўшт топилмаса, гўжа пишириб фуқарога бергайлар. Қолган саккиз ойда ҳар куни йигирма ботмон нон фуқарога улашгайлар»³¹.

Булардан ташқари Алишер Навоий рамазон ойида (рўза ойи) инъом-эҳсонларини халқдан дариг тутмас эди. Хондамирнинг маълумотларига кўра, «Рамазон ойида олиймакон амир (Алишер Навоий) хайрот ва садақанинг миқдорини имкон борича оширишга ҳаракат қилар эди. Одатий шилонда бир неча бош қўй ва унга лойиқ масаллиқ ишлатилар эди. Ҳар кечаси улуғ саййидлар, замон олимлари, олий мартабали амирлар ва баланд даражали саррлардан кўнгина киши Амир ҳузурида ифтор қилишарди. Ул ҳазрат меҳмонларни рия қилиб, овқатни ўзлари тортарди. Шундан кейин сахий қўлини таом ейишга узатар эди.

Мажолисда жой тополмай қолган кишиларни ташқарида туриб зиёфат қилиш учун бир қанча кишиларни белгилаб қўяр ва уларга ўз ҳузуридан ҳисса чиқарар эди. Узоқ ва яқиндан келган фозил ва шоирлар, фақир ва заифлар, етим ва есирлар кўнглини инъом ва тўнлар билан кўтарар эди. Ҳамма табақадаги кишилар (хосусом)ни ўзининг поёнсиз инъом ва эҳсон емишидан узлуксиз баҳраманд қилар эди»³².

Бугина эмас, Алишер Навоий ҳатто «отда кетаётган вақтларида ҳам муҳтожларга кўзи тушиб қолса, унга эҳсон қилиш мумкин бўлсин учун ҳар вақт катта миқдордаги маблағни ишончли мулозимларидан бирига бериб қўяр эди», — деб ёзган Хондамир ишонч билан шуни маълум қиладики, «ҳеч қачон ул ҳазратнинг (Навоийнинг) ҳазинасида йил давомида закот бериш вожиб бўларли миқдордаги маблағ тўпланиб турмасди, улар тездан кишиларга инъом бериш ёки хайрли бинолар барпо қилишга сарфланар эди.

Бу маълумотлардан аниқ бўладики, Алишер Навоий ислом таянчларидан бўлган закот адосини катта саъй-ҳаракатлар билан амалга оширган, ўз эҳсону саховати билан мўмин-мусулмонлар ҳожатини чиқарган.

³¹ Алишер Навоий. МАТ. 14-том. 268-бет.

³² Макорим ул-ахлоқ. 74-бет. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида эҳсон (9-танбеҳ), сахийлик ва ҳиммат (11-танбеҳ) бобида алоҳида тўхталган ва уларга таъриф берган. Алишер Навоий. МАТ. 14-том: 77, 79-бетлар.

Алишер Навоий фоний бўлиб кетган машҳур шайх ва олимлар қабрини зиёратгоҳга айлантириб, улар сармозори қошида хонақоҳлар қурдирган. Булардан Муҳаммад Тоболғоний сармозоридаги «Жамоатхона» хонақоҳи, Фаридуддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Абдуллоҳ Ансорий ва айниқса Имом Ризо равзасида қурилган «Дор ул-хуффош» алоҳида эътибор билан бунёд этилган.

Маълумотларга кўра Ҳиротнинг энг катта «Масжиди жомеъ»ида, Гозургоҳдаги Абдуллоҳ Ансорий меъморий қурилмаларида Навоий бунёдкорлиги ўз ифодасини топган.

Бугина эмас, Алишер Навоий бадий ижодда ҳам дин илми асосларига алоҳида эътибор бериб, ислом арконларини, унинг қонун-қоида ва кўрсатмаларини у ёки бу йўсинда ифодалаш билан бирга пайғамбарлар, йирик дин арбоблари — сўфий ва машойихлар ҳаёти ва уларнинг яшаш тарзлари хусусида маълумот берувчи асарлари билан ҳам ислом равнақида катта хизмат қилди.

Навоий исломшунос сифатида шариат аҳкомлари, тенгри сифатлари, ислом арконлари ва ақидалари хусусида «Сирож ул-муслимин» рисоласини яратган. «Ҳайрат ул-аброр»нинг «Иймон шарҳи» (аввалги мақолат) ва «Ислом боби» (иккинчи мақолат)да, «Ситтаи зарурия» қасидаларида ва «Насойим ул-муҳаббат» асарининг кириш қисмида мазкур масалаларга алоҳида ўрин ажратган.

Оллоҳ ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг кўрсатма ва ўғитлари, мусулмончилик тузуклари, пок иймон ва эътиқодга даъват этиш «Қуръони карим» ва пайғамбар ҳадисларининг асосини ташкил этади. Навоий шу муқаддас китобларда олға сурилган илоҳий фикр ва мулоҳазалардан унумли фойдаланди. Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадислари шоир шеърияти ва дostonларида истифода этилган. Навоий муқаддас китоблардаги кўрсатмалардан ўз ғоявий-бадий, ахлоқий-фалсафий мақсадлари учун фойдаланиб, уларни махсус рисоалари учун манбаъ сифатида қабул қилди.

Демак, Навоий муқаддас китоблардаги оламшумул фикрлардан ўз бадий асарларида баракали истифода этиб, ислом таълимотининг оммалашишига, равнақ топишига ўзининг беқиёс улушини қўшган. Дин илми асослари Навоий асарларининг бадий-фалсафий жиҳатдан баркамоллигини таъминлаган.

МУНДАРИЖА

Институтдан.	3
И. Ҳаққул. Тасаввуф ва Навоий шеърини ҳақида . . .	4
Н. Комилов. Тафаккур тухфалари	16
А. Ҳайитметов. «Ҳайрат ул-аброр»да услуб ранг-баранглиги.	27
Ё. Исҳоқов. Навоий лирикаси ва янги давр поэтикаси.	46
С. Ғаниева. Алишер Навоий ва ижодкор темурий шахзодалар.	66
А. Қайюмов. «Садди Искандарий» достонининг сарлавҳалари.	84
А. Абдугафуров. «Хазойин ул-маоний»дан четда қолган ғазаллар	104
Э. Очилов. Комилликнинг икки йўли	123
Н. Бозорова. Кўнгил тимсоли ва тасвир санъати . . .	144
Н. Рамазонов. «Насойим»нинг ўзига хос хусусиятларига доир	157
М. Мирзааҳмедова. «Урурман қадам токи боргунча гом...»	182

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий
номидаги Тил ва адабиёт институти Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган.*

Муҳаррир: М. Содиқова
Техмуҳаррир: Л. Тюрина

Теришга берилди 13.07.2001. Босишга рухсат этилди 19.07.2001:
Қогоз бичими 84×108¹/₃₂. Адабий гарнитура. Юқори босма. Ёзма
қоғози. Шартли босма т. 10,50. Ҳисоб-нашриёт т. 11,0. 1000 нусха.
Буюртма 103. Келишилган нархда.

ЎЗР ФА «Фан» нашриётн. 700047. Тошкент, акад: Яҳё Ғуломов кў-
часи, 70.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси,
Муродов кўчаси, 1-уй.